

ΠΑΝΤΕΙΟ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ
ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ

Τμήμα: Δημόσια Διοίκηση

Π.Μ.Σ.: Νομικός Πολιτισμός

Υπεύθυνη Καθηγήτρια: Σοφία Αδάμ-Μαγνήσαλη

ΔΙΠΛΩΜΑΤΙΚΗ ΕΡΓΑΣΙΑ

Θέμα: Η Οικονομία της Αρχαίας Αθήνας κατά την
Κλασική Περίοδο

Ανθή Χαλά

A.M. 7104M011

ΙΟΥΛΙΟΣ 2008

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

1.	ΕΙΣΑΓΩΓΗ.....	1
2.	Η ΚΟΙΝΩΝΙΚΗ ΣΥΝΘΕΣΗ ΤΩΝ ΑΘΗΝΑΙΩΝ	2
2.1	Οι πολίτες.....	5
2.2	Οι Μέτοικοι.....	8
2.3	Οι Δούλοι.....	11
3.	Η ΙΔΙΩΤΙΚΗ ΟΙΚΟΝΟΜΙΑ ΤΗΣ ΑΘΗΝΑΣ	20
3.1	Η ΠΡΩΤΟΓΕΝΗΣ ΠΑΡΑΓΩΓΗ.....	20
3.1.1	Γεωργία.....	20
3.1.2	Κτηνοτροφία.....	24
3.1.3	Αλιεία.....	25
3.1.4	Δασοκομία.....	25
3.1.5	Ορυκτός πλούτος – Πετρώματα.....	26
3.2	Η ΔΕΥΤΕΡΟΓΕΝΗΣ ΠΑΡΑΓΩΓΗ.....	28
3.3	Η ΤΡΙΤΟΓΕΝΗΣ ΠΑΡΑΓΩΓΗ.....	31
3.3.1	Το εμπόριο.....	31
3.3.1.1	Το εισαγωγικό και το εξαγωγικό εμπόριο.....	44
3.3.2	Οι μεταφορές.....	46
3.3.3	Οι τραπεζικές εργασίες.....	48
3.3.4	Η εργασία και γενικότερα η παροχή υπηρεσιών.....	53
3.3.5	Οι τιμές.....	54
4.	Η ΔΗΜΟΣΙΑ ΟΙΚΟΝΟΜΙΑ ΤΗΣ ΑΘΗΝΑΣ	56
4.1	ΟΙ ΔΑΠΑΝΕΣ ΔΗΜΟΣΙΑΣ ΔΙΟΙΚΗΣΕΩΣ.....	57
4.1.1	Γενικές διοικητικές δαπάνες.....	60
4.1.2	Δαπάνες δημοσίων έργων.....	62
4.2	ΟΙ ΔΑΠΑΝΕΣ ΔΗΜΟΣΙΑΣ ΚΑΤΑΝΑΛΩΣΗΣ.....	65
4.2.1	Ο Βουλευτικός.....	68
4.2.2	Ο Δικαστικός.....	69
4.2.3	Ο Εκκλησιαστικός.....	69
4.2.4	Άλλοι μισθοί.....	70
4.2.5	Τα Θεωρικά.....	71
4.2.6	Οι σε είδος δαπάνες κατανάλωσης.....	73
4.2.7	Οι λοιπές δαπάνες καταναλώσεως.....	73
5.	ΤΑ ΔΗΜΟΣΙΑ ΕΣΟΔΑ ΤΗΣ ΑΘΗΝΑΣ	77
5.1	ΤΑΚΤΙΚΑ ΕΣΟΔΑ.....	77
5.2	ΓΕΝΙΚΑ ΓΙΑ ΤΗΝ ΦΟΡΟΛΟΓΙΑ.....	82
5.2.1	ΑΜΕΣΟΙ ΦΟΡΟΙ.....	83
5.2.1.1	Άμεσοι φόροι εσωτερικής προελεύσεως:.....	84
5.2.1.2	Άμεσοι φόροι εξωτερικής προελεύσεως.....	85
5.2.1.3	Οι συμμαχικοί φόροι.....	86
5.2.3	ΕΜΜΕΣΟΙ ΦΟΡΟΙ.....	92
5.2.3.1	Τακτικές λειτουργίες.....	93
5.2.3.2	Η χορηγία.....	94
5.2.3.3	Η Γυμνασιαρχία.....	95
5.2.3.4	Η Εστίαση.....	96
5.2.3.5	Τελωνειακοί δασμοί.....	96
5.2.3.6	Άλλοι έμμεσοι φόροι.....	98
5.3	ΕΚΤΑΚΤΑ ΕΣΟΔΑ.....	100
5.4	ΕΚΤΑΚΤΟΙ ΦΟΡΟΙ.....	101
6.	ΤΟ ΝΟΜΙΣΜΑ	111
7.	ΕΠΙΛΟΓΟΣ	126
	ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ.....	133

1. ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Βασική επιδίωξη στην παρούσα εργασία είναι η παρουσίαση της οικονομικής κατάστασης της Αρχαίας Αθήνας κατά την κλασική περίοδο.

Προκειμένου να επιτύχουμε μια εκτενή παρουσίαση της οικονομίας της Αρχαίας Αθήνας προσπαθήσαμε να κατανείμουμε την ύλη αναφερόμενοι στους διάφορους τομείς της, ώστε να δοθεί στον αναγνώστη της παρούσας εργασίας μια σαφέστερη εικόνα.

Έτσι ξεκινάμε την παρουσίασή μας αναφερόμενοι στην κοινωνική σύνθεση των Αθηναίων (κεφάλαιο 1) και στη συνέχεια αναλύουμε τόσο την ιδιωτική (κεφάλαιο 2) όσο και την δημόσια οικονομία (κεφάλαιο 3) της αρχαίας Αθήνας εστιάζοντας κυρίως στην κλασική περίοδο.

Τα δημόσια έσοδα καθώς και το νόμισμα της αρχαίας Αθήνας θα μας απασχολήσουν στα επόμενα κεφάλαια.

Η πλούσια βιβλιογραφία ήταν πολύτιμος βοηθός στην έρευνα που ακολουθεί.

2. Η ΚΟΙΝΩΝΙΚΗ ΣΥΝΘΕΣΗ ΤΩΝ ΑΘΗΝΑΙΩΝ

Στην διαμόρφωση του οικονομικού βίου των Αθηναίων συνέβαλε η πληθυσμιακή μορφολογία¹.

Στην ανάπτυξη του εν λόγω θέματος θα περιοριστούμε σε γενικές αναφορές αλλά και θα εξετάσουμε ξεχωριστά και τις διάφορες κοινωνικές τάξεις στην Αθήνα κατά την κλασική περίοδο.

Ξεκινώντας από τον 5ο αιώνα διαπιστώνουμε ότι αυτός χαρακτηρίστηκε από ευρείες δραστηριότητες των μετοίκων οι οποίοι συνέβαλλαν στην ανάπτυξη του εμπορίου και της βιομηχανίας². Επίσης χαρακτηρίστηκε και από έντονη ενεργητικότητα των πολιτών στις δημόσιες υποθέσεις.

¹ Παρατίθεται ένας διαχωρισμός του αθηναϊκού πληθυσμού με βάση τις οικονομικές του υποχρεώσεις.

α) *Η λειτουργική τάξη:* αποτελούνταν από 300 άτομα περίπου (πιθανώς και λιγότερα για τις ιστοιμίες στις πρώτες δεκαετίες του 4ου αιώνα), τα οποία στις πηγές αναφέρονται ως **πλούσιοι**. Τα μέλη της τάξης αυτής αναλάμβαναν το οικονομικό βάρος των λειτουργιών και η περιουσία του καθενός, τον 4ο αιώνα τουλάχιστον, έφτανε τα 3 με 4 τάλαντα.**β)** *Η τάξη των εισοδηματιών:* αποτελούνταν από 1200 άντρες, των οποίων η περιουσία δεν ξεπερνούσε το 1 τάλαντο.**γ)** *Όσοι πλήρωναν εισφορά:* υπολογίζεται ότι στα τέλη του 4ου αιώνα δεν ξεπερνούσαν τους 6000 περίπου πολίτες. Καθένας απ' αυτούς είχε περιουσία αξίας τουλάχιστον 2500 δραχμών.**δ)** *Η οπλική τάξη:* τη συνιστούσαν οι πολίτες που επάνδρωναν το πεζικό. Στο τέλος του 4ου αιώνα ήταν περίπου 9000 άντρες και η περιουσία τους ξεπερνούσε τις 2000 δραχμές.**ε)** *Η τάξη των θητών:* πρόκειται για περίπου 11.000 άντρες, στα τέλη του 4ου αιώνα, των οποίων η περιουσία ήταν μικρότερη από 2000 δραχμές.**στ)** *Τέλος, οι αναφερόμενοι στις πηγές ως πτωχοί, δηλαδή οι άποροι.*

² Για το μέγεθος του όλου πληθυσμού της Αττικής υπάρχουν στοιχεία που απαγορεύουν την υπέρβαση ορισμένων ορίων: εικάζεται ότι τον 4ο αιώνα π.Χ. η Αττική μπορούσε να έχει πληθυσμό μέχρι της τάξεως των 250.000 ατόμων. Τον 5ο αιώνα π.Χ.

Διακρίνουμε επίσης την ύπαρξη δημόσιου πλούτου αλλά και μεγάλων ιδιωτικών περιουσιών όπως του Νικία (150 τάλαντα), του Καλλία (200 τάλαντα), του Αλκιβιάδη (90 τάλαντα) καθώς και πολλών άλλων. Γενικά το μέγιστο ποσοστό των εύπορων πολιτών απετέλεσαν οι αριστοκράτες και οι γαιοκτήμονες.

Η λήψη κοινωνικών μέτρων καθώς και μέτρων κοινωνικής πρόνοιας από τον Περικλή συντέλεσε στην αποφυγή εκδήλωσης κοινωνικών αντιθέσεων. Άλλωστε και η οικονομική ευημερία της πολιτείας δεν επέτρεψε την εκδήλωση παρόμοιων φαινομένων.

Όσον αφορά τις περιουσιακές διαβαθμίσεις των Αθηναίων, υπέστησαν διακυμάνσεις μέσα στα χρονικά πλαίσια της δημοκρατίας. Τον 5^ο αιώνα π.Χ. αυξήθηκε ο αριθμός των οπλιτών, επομένως των ζευγιτών ή πολιτών με ετήσιο εισόδημα μεταξύ 200 έως 300 δραχμών. Αυτό το γεγονός αποδίδεται εν μέρει στην αύξηση γενικά του πλήθους των Αθηναίων και εν μέρει στην αύξηση ειδικά του αριθμού των πολιτών που έφθασαν να κερδίζουν άνω των 200 δραχμών από την εργασία τους στον τομέα των μεταποιήσεων. Τον 4^ο αιώνα π.Χ., αντίθετα, σημειώθηκε οικονομική εξασθένηση των πτωχότερων σε συνδυασμό με άλλες μεταβολές.

Σαφέστερα φαίνεται ότι στην κορυφή της πυραμίδας συγκεντρώθηκε μεγαλύτερος πλούτος παρά πριν και ότι μεγάλωσαν οι αποστάσεις μεταξύ υπέρπλουτων και απλώς ευπόρων.

Άλλες αλλαγές είναι οι ακόλουθες: οι πλούσιοι του 5^{ου} αιώνα ήταν αριστοκράτες. Κατά τον 4^ο αιώνα μερικές από τις περιουσίες των

ο συνολικός πληθυσμός της Αττικής μπορούσε να έφθανε τις 318.000 εκ των οποίων 165.000 Αθηναίοι, 33.000 μέτοικοι, και 120.000 δούλοι.

ΣΑΚΕΛΛΑΡΙΟΥ Μ.Β., Η Αθηναϊκή Δημοκρατία, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο, 1999, σελ. 54 επ.

αριστοκρατών μειώθηκαν, ενώ μη αριστοκράτες σχημάτισαν περιουσίες έξω από τα πλαίσια της αγροτικής οικονομίας και μ' αυτές υπερέκρασαν τους αριστοκράτες. Μερικοί αριθμοί είναι χαρακτηριστικοί: τον 5^ο αιώνα π.Χ. ο Καλλίας είχε περιουσία 200 ταλάντων, ο Νικίας και ο Αλκιβιάδης είχαν περιουσίες 100 ταλάντων. Στην αρχή του 4^{ου} αιώνα ο εγγονός του Νικία είχε περιουσία 14 ταλάντων και ο εγγονός του Καλλία 10 ταλάντων.

Ας σημειωθεί ότι από το δεύτερο μισό του 5^{ου} αιώνα έως τα μέσα του 4^{ου} αιώνα η αγοραστική δύναμη του αργύρου και της δραχμής μειώθηκε και επομένως οι αποτιμήσεις περιουσιών σε τάλαντα πρέπει να αναθεωρούνται με ανακωχή τους σε σταθερές τιμές. Οι παλιές περιουσίες συρρικνώθηκαν από διάφορα αίτια που όλα σχετίζονταν με τον Πελοποννησιακό πόλεμο: ήταν οι καταστροφές ελαιώνων, αμπελώνων, οπωρώνων αλλά και η διαφυγή δούλων.

Αντίθετα ο 4^{ος} αιώνας χαρακτηρίστηκε από την αδράνεια των πολιτών για τα κοινά και την ευρύτατη χρησιμοποίηση δούλων. Ο σχηματισμός νέας ολιγαρχικής τάξης με πλούσιους σε χρήμα και πλούσιους σε γαίες υπήρξαν τα κύρια γνωρίσματα της εποχής αυτής.

Σχηματίστηκαν λιγότερες σχετικά με τον 5^ο αιώνα μεγάλες περιουσίες όπως του Επικράτη (300-600 τάλαντα), Πασίωνος (90 τάλαντα), Ισχομάχου (70 τάλαντα) κ.α.

Η συσσώρευση του πλούτου (κινητού και ακίνητου) στα χέρια λίγων και η συνεχώς αυξανόμενη ένδεια των ασθενέστερων τάξεων οδήγησαν σε διαμάχη μεταξύ φτωχών και πλουσίων. Οι πρώτοι προκειμένου να βλάψουν τους εύπορους χρησιμοποίησαν την επιρροή τους στην Εκκλησία του Δήμου και την συκοφαντία. Οι δε εύποροι αντέδρασαν χρησιμοποιώντας την οικονομική τους δύναμη στην οργάνωση και δράση των εταιριών καθώς και την δωροδοκία.

Συνέπεια όλων των ανωτέρω ήταν η όξυνση των κοινωνικών παθών, καθώς η διαφορά μεταξύ πλουσίων και φτωχών γινόταν περισσότερο εμφανής, χωρίς όμως ποτέ να προκληθεί διάθεση εξεγέρσεως. Αυτή η διαφορά φανερώνεται και από τις διάφορες υπερβολικές δαπανηρές εκδηλώσεις των νεόπλουτων σε περίοδο όπου η ανεργία και η ακρίβεια βασιλεύαν.

Η επιτυχής θέσπιση φορολογικών και νομοθετικών μέτρων σε βάρος των πλουσίων μέχρι το 378 π.Χ. και ιδίως μετά το 357 π.Χ. σε συνδυασμό με την ευνοϊκή για τα ασθενέστερα οικονομικά στρώματα πολιτική του Εύβουλου συνέβαλε στην βελτίωση του όλου κλίματος.

Λεπτομερέστερη εικόνα θα αποκτήσουμε εξετάζοντας αναλυτικά τα κοινωνικά στρώματα.

2.1 Οι πολίτες

Μελετώντας τον βίο των Αθηναίων πολιτών ανακαλύπτουμε μια απέχθεια προς την χειρωνακτική εργασία (δηλαδή εκείνη που απαιτούσε μυϊκή προσπάθεια και σωματική κόπωση και που συνήθως τελούνταν με εποπτεία και επιτήρηση)³.

³ Στην Αθήνα η ιθαγένεια προσδιοριζόταν *jure sanguinis* και όχι *jure soli*. Πριν από τους χρόνους του Περικλή αρκούσε για να αποκτήσει κανείς την αθηναϊκή ιθαγένεια να είχε ο πατέρας του την ιδιότητα του πολίτη (με κάποιους περιορισμούς στις περιπτώσεις εκείνες που η μητέρα ήταν ξένη).

Όμως μετά τον Περικλή (ακριβέστερα μετά την έγκριση από την εκκλησία του δήμου ενός δημοψηφίσματος που ο ίδιος πρότεινε το έτος 451-450) εθεωρούσαν ως αναγκαίο το να είναι αστοί και οι δύο γονείς. Δεν αρκούσε λοιπόν πια, να είναι ο πατέρας μόνο πολίτης, χρειαζόταν και η μητέρα να είναι αστή: με άλλα λόγια ως αθηναίο πολίτη θεωρούσαν και εκείνον που είχε γεννηθεί από πατέρα έστω και μόνο αστό υπό τον όρο όμως η μητέρα του να μην ήταν ξένη.

Ας σημειωθεί, ακόμα, ότι δεν χρειαζόταν για να θεωρηθεί κάποιος ως Αθηναίος πολίτης η γέννησή του μέσα στα πλαίσια ενός νόμιμου γάμου: πολίτες θεωρούσαν τόσο τους γιούς που προέρχονταν από το νόμιμο γάμο δύο αστών όσο και τους

Γενικά υπήρχε μια περιφρόνηση προς την εργασία αλλά και μια αριστοκρατική αντίληψη σύμφωνα με την οποία η εργασία προοριζόταν για τους μη Αθηναίους πολίτες, και κυρίως για τους δούλους⁴. Ακόμα και οι θήτες που αποτελούσαν τους φτωχότερους Αθηναίους πολίτες εργάζονταν με δυσκολία σε χειρονακτικές εργασίες μόνο από την ανάγκη τους για επιβίωση.

Μετά το 350 π.Χ η πλειοψηφία των τάξεων περιορίστηκε στις αγροτικές ασχολίες όπως και σε επενδύσεις κεφαλαίων όχι όμως από τους Αθηναίους πολίτες. Οι θήτες μη έχοντας χρηματικά κεφάλαια και εδαφικές εκτάσεις προτίμησαν τις πολεμικές επιχειρήσεις σε στόλο όπου εξασφάλιζαν την διατροφή τους.

Οι ευπορότερες τάξεις έγιναν φορείς των εκτάκτων φορολογικών επιβαρύνσεων με την παροχή των στρατιωτικών υπηρεσιών. Οι πιο εύποροι επιφορτίστηκαν το βάρος των λειτουργικών υποχρεώσεων (βλέπε 5.2.3.1). Από την άλλη πλευρά στους πολίτες το κράτος παρείχε αποκλειστικά τις μισθοδοσίες. Πρέπει να τονιστεί ότι εκτός των μισθοδοσιών και της γενικευμένης χρήσης των θεωρικών⁵ βρέθηκαν να είναι περισσότερο ωφελημένοι οι φτωχότεροι των Αθηναίων πολιτών⁶.

φυσικούς γιους τους. Βλ. Αριστοτέλη, Αθηναίων Πολιτεία 42, 1: *μετέχουσιν μεν της πολιτείας οι εξ αμφοτέρων γεγονότες αστών*.

Η προσωπική κατάσταση ενός ατόμου βεβαιωνόταν από τους πίνακες των δήμων οι οποίοι τηρούνταν για λόγους στρατολογίας. Βλ. Arnaldo Biscardi, Αρχαίο Ελληνικό Δίκαιο, Μετάφραση Παν. Δ. Δημάκης, Εκδόσεις Παπαδήμα, σελ. 139 επ.

⁴ Mitchell H., *The Economics of Ancient Greece*, Cambridge, W. Heffer & Sons Ltd, 1957, σελ. 14.

⁵ «Θεωρικά» ονομαζόταν το αντίτιμο του εισιτηρίου για την παρακολούθηση θεατρικής παράστασης το οποίο πλήρωνε η πολιτεία για λογαριασμό των απόρων πολιτών. Ο Περικλής θεωρώντας το θέατρο σχολείο του λαού, καθιέρωσε τον θεσμό των «θεωρικών».

Η λέξη «Θεωρικά» υποδηλώνει την πολύ ανθρώπινη άποψη του ηθικού μεγαλείου της αθηναϊκής δημοκρατίας, με την ωραία μέριμνά της να εξασφαλίζει τους όρους και «του

Ο τέταρτος αιώνας επέφερε αλλαγές και ειδικότερα ανακατατάξεις στον χώρο των Αθηναίων πολιτών. Πολλοί εύποροι, αριστοκράτες και γαιοκτήμονες καταστράφηκαν οριστικά, οι ζευγίτες εξουθενώθηκαν με αποτέλεσμα να μην αντέχουν οικονομικά. Η μικρές ιδιοκτησίες ενσωματώθηκαν στις μεγάλες γαιοκτησίες των λίγων πλουσίων, ενώ μεγάλος αριθμός πολιτών αναγκάστηκε να παραχωρήσει τα κτήματα του έναντι εξευτελιστικών τιμών. Η τάξη των θητών έφθασε να υπερβαίνει αριθμητικά όλες τις υπόλοιπες τάξεις.

Από την άλλη πλευρά αναδείχθηκε μια νέα δύναμη πλούτου αποτελούμενη από άτομα τα οποία είχαν οικονομική δύναμη έχοντας ασχολίες σχετικές με καταχρήσεις και αισχροκέρδειες με κύριο ενδιαφέρον τα μεταλλεία και τα τεράστια κέρδη από την εκμετάλλευσή τους.

ευ ζήν» στους Αθηναίους πολίτες.βλ. Η Αθηναϊκή Δημοκρατία, Αφιέρωμα – Ιστορικά – Εφημερίδα Ελευθεροτυπία, 25, 06-04-2000,Ενότητα 11: Κωνσταντίνου Δεσποτόπουλου, Δημοκρατία και πολιτισμός των Αθηνών στην Κλασική Εποχή.

⁶ Οι θήτες δεν έστρεψαν τη προσοχή τους μόνο στα κέρδη από τις πολεμικές επιχειρήσεις αλλά έδειξαν μεγαλύτερο ενδιαφέρον για τα μισθοδοτούμενα αξιώματα και τις υπηρεσίες. Μισθοί όπως ο βουλευτικός, ο εκκλησιαστικός, ο δικαστικός απέτελεσαν κύριες πηγές διατροφής και χρηματικών οφελών για τους θήτες.

Όσον αφορά τον κλάδο της αμειβόμενης εργασίας τον αντιμετώπιζαν με χαρακτηριστική απάθεια μην υπολογίζοντας τον ανταγωνισμό που θα είχαν από τους μέτοικους και τους δούλους. Όλη αυτή η αντιμετώπιση από πλευράς των θητών απέβη σε βάρος τους.

2.2 Οι Μέτοικοι

Μέτοικοι ονομάζονταν οι ξένοι που κατοικούσαν στην Αθήνα αλλά δεν κατάγονταν από αυτή (οι οικονομικοί μετανάστες της αρχαίας Αθήνας).

Οι μέτοικοι συνέβαλλαν καθοριστικά στην οικονομική εξέλιξη της Αθήνας. Κυριάρχησαν σε θεμελιώδεις τομείς των δευτερογενών και τριτογενών παραγωγικών τομέων της βιομηχανίας και έγιναν αδιαφιλονίκητοι πρωταγωνιστές στο τομέα του εμπορίου και της τραπεζικής ανάπτυξης.

Η διαδικασία για την απόκτηση της ιδιότητας του μετοίκου ήταν καθορισμένη από το νόμο που επέβαλλε στους ενδιαφερόμενους δύο υποχρεώσεις: την ύπαρξη ενός προστάτη και την πληρωμή του μετοικίου.

Ο ξένος που ήθελε να μείνει μόνιμα στην Αθήνα έπρεπε να ζητήσει την εγγραφή του στα ειδικά μητρώα των μετοίκων ενός από τους αττικούς δήμους. Απαραίτητη προϋπόθεση για το "τύποις" παραδεκτό του αιτήματος ήταν η ύπαρξη συμφωνίας με έναν αθηναίο πολίτη που σαν "προστάτης" θα εγγυόταν για τον υποψήφιο μέτοικο⁷.

Αυτό συνέβαινε γιατί η πόλη ενδιαφερόταν όχι μόνο για την αντιμετώπιση της λαθραίας διαμονής ξένων σε μόνιμη βάση και την εξασφάλιση δημοσίων εσόδων, αλλά γιατί διαφορετικά δεν θα είχε τη δυνατότητα να ελέγχει ποιοι διέμεναν στην επικράτεια της.

Οι μέτοικοι δεν είχαν το δικαίωμα της ιδιοκτησίας γης, παραμόνο στην περίπτωση κατά την οποία γίνονταν «ισοτελείς» (δηλαδή ίσοι με τους ελεύθερους πολίτες) σε αντάλλαγμα των υπηρεσιών τους (εισφορές, στρατιωτικές υπηρεσίες κλπ.) στην πόλη. Σε αυτή την περίπτωση οι ισοτελείς

⁷ Δεκάζου-Στεφανοπούλου Φωτεινή, Ου λαμβάνουσι μισθόν αλλά μετοίκιον προσφέρουσιν" Ξενοφών, Πόροι, II,2. : οι μέτοικοι στην Αθήνα των κλασικών χρόνων, Τετράδια Εργασίας, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Παντείου Πανεπιστημίου, Αθήνα 1998, αρ. 26, σελ. 9επ

βρίσκονταν στην επόμενη θέση της κλίμακας μετά τους πολίτες αλλά δεν είχαν πλήρη πολιτικά δικαιώματα⁸.

Οι μέτοικοι στερούμενοι της ιδιότητας του Αθηναίου πολίτη είχαν αποκλειστεί από τα πλεονεκτήματα των κρατικών παροχών και ήταν υποχρεωμένοι να καταβάλλουν κεφαλικό φόρο, το μετοίκιον καθώς και φόρους που αφορούσαν το εμπόριο στην περιοχή της Αγοράς της Αθήνας.

Επίσης οι μέτοικοι δεν είχαν την δυνατότητα να αποκτήσουν ακίνητη περιουσία όπως επίσης στερούνταν της ιδιότητας να εκμεταλλευτούν τον ορυκτό πλούτο της πόλης των Αθηνών. Δεν μπορούσαν να προσφύγουν άμεσα στις δικαστικές αρχές και δεν απαλλάσσονταν των εισφορών⁹. Πάντως δεν επιβαρύνονταν με την εκπλήρωση πολλών λειτουργικών υποχρεώσεων οι οποίες είναι γνωστό ότι ήταν πολυδάπανες.

Οι εύποροι μέτοικοι καλούνταν όπως οι Αθηναίοι πολίτες, να αναλάβουν λειτουργίες και να πληρώσουν εισφορά. Επιπλέον όλοι οι μέτοικοι κατέβαλλαν ειδικό τέλος ,το μετοίκιον, 12 δραχμές οι άνδρες και 6 δραχμές οι εργαζόμενες γυναίκες που ζούσαν μόνες καθώς και το Ξενικόν όταν εμπορεύονταν στην αγορά.

⁸ Boeckh, A., *The Public Economy of Athens*, (1817) (English Translation), New York: Arno Press, 1976, σελ. 540

⁹ Ο Ξενοφώντας στους Πόρους όχι μόνο προτείνει μια γενναία μεταρρύθμιση δίδοντας το δικαίωμα στους πιο "αξιόλογους" μέτοικους να κατέχουν σπίτια, αλλά έκανε επιπλέον την πρόταση ότι η πολιτεία θα έπρεπε να κτίσει καταλύματα για τους καπετάνιους πλοίων κοντά στα λιμάνια.

Η παραχώρηση καταλυμάτων προς ενοικίαση ήταν σίγουρη επένδυση δεδομένου ότι υπήρχαν περίπου 30.000 μη-πολίτες διαμένοντες μόνιμα στην Αθήνα πριν την έναρξη του Πελοποννησιακού πολέμου.

Πολίτες νοίκιαζαν κατοικίες για σιγουριά ακόμα και σε εύπορους, αλλά φαίνεται ότι ο κύριος όγκος αυτής της δραστηριότητας ήταν η ενοικίαση σε μη-πολίτες. Βλ. Finley I. Moses, *Studies in Land & Credit in Ancient Athens, 500-200 B.C.*, New York, Arno Press, 1973, σελ.64

Οι πλούσιοι μέτοικοι είχαν κοινωνική θέση όμοια με εκείνη των πλουσίων πολιτών, αλλά στα κλιμάκια των μετρίων εισοδημάτων οι μέτοικοι μειονεκτούσαν σε σύγκριση με τους πολίτες, αφού από τη μία μεριά πλήρωναν το μετοίκιον και το ξενικόν, και από την άλλη δεν εισέπρατταν μισθούς και θεωρικά.

Κέρδιζαν όμως πολύ περισσότερα από όσα θα μπορούσαν, αν είχαν μείνει στις φτωχές πατρίδες τους.

Είναι φανερό ότι οι όροι διαμονής των μετοίκων στην Αθηναϊκή πολιτεία δεν ήταν αρκετά ευνοϊκοί, ωστόσο η Αθηναϊκή πολιτεία τους έδινε την δυνατότητα να αναπτύξουν έντονη οικονομική δραστηριότητα¹⁰. Με άλλα λόγια οι μέτοικοι αν και θεωρούνταν ξένοι είχαν απεριόριστη ελευθερία δράσεως στις επαγγελματικές τους δραστηριότητες και αυτό ήταν ο βασικός λόγος για την αρμονική συνύπαρξη μεταξύ μετοίκων και πολιτών στα πλαίσια της Αθηναϊκής κοινωνίας.

Θα πρέπει να τονιστεί ότι η ίδια η νοοτροπία των Αθηναίων πολιτών όσο αφορά τους οικονομικούς κλάδους με τους οποίους ασχολούνταν οι μέτοικοι, δεν τους επέτρεπε να θεωρήσουν τους μέτοικους ανταγωνιστές.

Πέραν της οικονομικής τους δραστηριότητας, οι μέτοικοι καταβάλλοντας το μετοίκιον και συμμετέχοντας στις εισφορές συνέβαλλαν στην οικονομική εξέλιξη της πόλης των Αθηνών.

¹⁰ Οι μέτοικοι αποκλείονταν από την ιδιοκτησία ακινήτων, αγροτικών και αστικών (έγκτησις γης και οικίας). Όλοι οι άλλοι παραγωγικοί κλάδοι ανοίγονταν μπροστά τους χωρίς περιορισμούς. Οι μέτοικοι μπορούσαν να εργάζονται ως μισθωτοί, ως αυτοαπασχολούμενοι, ως ιδιοκτήτες εργαστηρίων, ως τραπεζίτες και να πλουτίζουν ανεμπόδια. Οι πιο ονομαστοί τραπεζίτες στην Αθήνα του 4^{ου} π.Χ. αιώνα ήταν μέτοικοι.

Ο Ξενοφών στο έργο του «Περί Πόρων» (2,1), προτείνει ανάμεσα στα μέτρα του την προσέλκυση μετοίκων – τουλάχιστον 10000 – οι οποίοι θα πλήρωναν τον φόρο “μετοικίου” δηλαδή 20 τάλαντα τον χρόνο¹¹.

Εάν επιχειρήσουμε να ασχοληθούμε με τη δημογραφική και αριθμητική εξέταση των μετοίκων, θα αποδεχθούμε ότι η αναλογία των πολιτών και των μετοίκων δεν ξεπέρασε κατά τον 4^ο αιώνα π.Χ. την αναλογία 10:28. Κατά τον 5^ο αιώνα η αναλογία κυμάνθηκε 10:2,2. Η αύξηση του αριθμού των μετοίκων κατά τον 4^ο αιώνα οφείλεται στην συρροή μετοίκων περίπου το 322 π.Χ. και γι’ αυτό μπορούμε να την χαρακτηρίσουμε ως τεχνητή.

2.3 Οι Δούλοι

Οι δούλοι αποτέλεσαν χωρίς αμφιβολία έναν εξέχοντα συντελεστή της οικονομικής λειτουργίας της πόλεως, όχι όμως μέχρι το σημείο να θεωρηθούν ρυθμιστές του οικονομικού βίου της Αθήνας. Δεν μπορούμε όμως να παραγνωρίσουμε τον πρωταγωνιστικό τους ρόλο σε τομείς όπως τα ορυχεία και η οικοδομική, ούτε τη συμμετοχή τους στην δευτερογενή μεταποιητική οικονομία. Η ανυπαρξία τεχνολογικών μέσων και μεθόδων ευνόησε ακόμα περισσότερο την θέση τους στις παραγωγικές και εν γένει στις οικονομικές διαδικασίες¹².

¹¹ Ο Ξενοφών στο έργο του «Πόροι» αναφέρει ότι οι μέτοικοι απασχολούμενοι εξασφαλίζουν τη διαβίωση τους, οφελούν τις πόλεις και προσφέρουν το “μετοίκιο”.

¹² Οι πλούσιες οικογένειες Αθηναίων ή μετοίκων που μπορούσαν να έχουν δέκα ή είκοσι ή περισσότερους δούλους ήταν ένα πολύ μικρό ποσοστό των οικογενειών. Οι οικογένειες Αθηναίων ή μετοίκων με εισοδήματα μεσαίας τάξεως είχαν κατά μέσο όρο αριθμό δούλων ίσο με τον αριθμό των μελών τους. Οι οικογένειες Αθηναίων ή μετοίκων ζευγιστών είχαν κατά μέσο όρο ακόμη λιγότερους δούλους. Τέλος οι οικογένειες Αθηναίων ή μετοίκων θητών δεν μπορούσαν να συντηρούν δούλους, εκτός εξαιρέσεων, οι οποίες δεν ξεπερνούσαν τον ένα δούλο κατά οικογένεια.

Η ύπαρξη της δουλικής εργασίας είχε εξασφαλιστεί με την διαρκή εισαγωγή δούλων και αυτό γιατί η αναπαραγωγή των δούλων δεν ήταν εφικτό να επιτύχει με την ανάπτυξη και συντήρηση των δουλικών οικογενειών. Η εξεύρεση δούλων υπήρξε το βασικό κίνητρο της ζωής των ελευθέρων, χωρίς την ύπαρξη των οποίων κινδύνευε η ελευθερία του ελεύθερου αγρότη, βιοτέχνη και ναυτικού.

Οι δούλοι δεν γινόντουσαν αντικείμενο βάνουσης μεταχείρισης εκτός από την κατηγορία των εργαζομένων στα ορυχεία. Εξάλλου οι δούλοι δεν έμειναν έρμαιο τυχόν αυθαιρεσιών, δεδομένου ότι η δυσμενής μεταχείριση αντιμετωπιζόταν νομοθετικά.

Οι δούλοι προσπάθησαν να επωφεληθούν από το ήπιο κοινωνικό κλίμα για να καταστήσουν όσο το δυνατό λιγότερο επαχθή την διαβίωσή τους. Στην Αθήνα αυτής της περιόδου σημειώθηκε η ευνοϊκότερη και γενικά η αρμονικότερη κοινωνική συνύπαρξη ελευθέρων και δούλων του αρχαίου κόσμου. Έτσι δικαιολογείται η ανυπαρξία ταραχών και διεκδικήσεων εκ μέρους των δούλων.

Η μέγιστη πλειοψηφία των Αθηναίων είχαν στην κυριότητα τους δούλους.

Με αυτές τις προϋποθέσεις ο μέσος όρος δούλων κατά οικογένεια για το σύνολο των Αθηναίων ήταν σημαντικά μικρότερος από τον μέσο όρο δούλων κατά οικογένεια με μεσαίο εισόδημα. Οι οικιακοί δούλοι χρησιμοποιούνταν επίσης στις αγροτικές εργασίες.

Για τους δούλους που εργάζονταν στη δευτεροβάθμια παραγωγή έχουμε μια πληροφορία, αναφερόμενη στα μεταλλεία του Λαυρίου, και μερικές σποραδικές σχετιζόμενες με τα διάφορα εργαστήρια.

Η πρώτη μνημονεύει ότι 20.000 δούλοι δραπέτευσαν από το Λαύριο το 413 π.Χ. και τα αμέσως επόμενα έτη παίρνοντας θάρρος από τη παρουσία σπαρτιατικής φρουράς στη Δεκέλεια.

Τέλος το κράτος είχε ιδιόκτητους δούλους ως όργανα τάξεως, υπό τις διαταγές Αθηναίων αξιωματούχων, και ως γραφείς και υπηρετικό προσωπικό στις δημόσιες υπηρεσίες. Το άθροισμα των κρατικών δούλων κυμαινόταν περί τη μια χιλιάδα.

Βλ. ΣΑΚΕΛΛΑΡΙΟΥ Μ. Β., *Η Αθηναϊκή Δημοκρατία*, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο 1999, σελ. 53 επ.

Οι δούλοι αποτελούσαν κεφάλαιο για τον ιδιοκτήτη τους. Συνεπώς ο ιδιοκτήτης ήταν υποχρεωμένος να μεριμνήσει για την συντήρηση και αξιοποίηση του κεφαλαίου του. Ακόμα και η περίθαλψη έπρεπε να ήταν επαρκής, και αυτό γιατί σε αντίθετη περίπτωση θα ζημιωνόταν οικονομικά ο κύριος του δούλου.

Η θέση του δούλου βελτιώθηκε με την εισαγωγή του συστήματος της ενοικίασης της εργασίας του. Οι δαπάνες συντήρησης αντικαταστάθηκαν με την χορήγηση ημερομισθίου. Με το σύστημα αυτό ο δούλος πέτυχε καλύτερη διαμονή και διατροφή. Επίσης η παροχή ημερομισθίων ευνόησε τους δούλους προκειμένου να καταφέρουν να εξαγοράσουν την ελευθερία τους και να προαχθούν στην κατηγορία των μετοίκων.

Οι δούλοι εργάζονταν:

(α) είτε για λογαριασμό του κυρίου τους

(β) είτε για δικό τους λογαριασμό: σε αυτή τη κατηγορία οι δούλοι καρπώνονταν τα κέρδη από την εργασία τους, καταβάλλοντας αποζημίωση 1-2 οβολούς στους κυρίους τους. Αυτός ο τρόπος εκμετάλλευσης των δούλων ήταν ο πιο διαδεδομένος γιατί επέτρεπε στους κυρίους των δούλων να καρπώνονται το ενοίκιο και να διατηρούν στην κυριότητα τους δούλους χωρίς όμως να επιβαρύνονται με τις δαπάνες που αφορούσαν την διαβίωση και τη συντήρησή τους.

(γ) είτε για λογαριασμό τρίτου ως ενοικιαζόμενοι: σε αυτή τη περίπτωση οι ενοικιαστές εκτός από τα έξοδα τροφής και ενδυμασίας του δούλου για τον χρόνο εργασίας, κατέβαλαν ημερήσιο ενοίκιο περίπου 1-2 οβολούς στους ενοικιάζοντες ιδιοκτήτες

Θα πρέπει να αναφέρουμε ότι υπήρξε και η κατηγορία των δημόσιων δούλων (δηλαδή δούλων εξαρτημένων από το κράτος) όπου σε περίοδο πολέμων απασχολούνταν ως κωπηλάτες.

Οι δούλοι διαμοιράστηκαν σε πολλά πεδία εργασίας. Έτσι εργάστηκαν σε εργαστήρια, σε εμπορικές-τραπεζιτικές εργασίες, σε οικιακές εργασίες στα νοικοκυριά καθώς και στις κατώτερες υπαλληλικές θέσεις όπως γραφείς, κλητήρες.

Τα ορυχεία υπήρξαν ο επαχθέστατος τόπος απασχόλησης όσων δούλων εργάζονταν αποκλειστικά εκεί. Υπήρξε σκληρή μεταχείριση, συνεχής έλεγχος, ανθυγιεινές συνθήκες εργασίας και κυρίως αδιάκοπη και επίμονη εργασία.

Θα πρέπει να αναφέρουμε την παντελή έλλειψη χρήσης τεχνικών μέσων και εργαλείων από τους δούλους διότι αυτό ήταν ασύμφορο λόγω των μεγάλων πιθανοτήτων καταστροφής τους από τους δούλους. Δεν πρέπει να παραλείψουμε ότι οι δούλοι στερούνταν ειδίκευσης.

Όσον αφορά τον αριθμό των δούλων δεν υπάρχει ακριβής εικόνα. Υπάρχει αβεβαιότητα σχετικά με την πληθυσμιακή αναλογία των δούλων διότι δεν υπήρξαν ιστορικά γεγονότα στα οποία να αναφέρονται οι δούλοι.

Θα πρέπει να τονίσουμε ότι ο μόνος και δοκιμασμένος τρόπος για να αποκτήσει ο δούλος την ελευθερία του ήταν να δημιουργήσει ο ίδιος, με τη συμπεριφορά του με τις οικονομίες του, τις προϋποθέσεις για την απελευθέρωσή του που μπορούσε να συντελεστεί είτε με πρωτοβουλία του κυρίου του δούλου είτε, σπανιότερα, με παρέμβαση της πόλης¹³.

Στην Αθήνα ο κύριος-πολίτης είχε τη δυνατότητα να απελευθερώσει το δούλο του οποτεδήποτε και με όποιον τρόπο ήθελε αυτός. Δεν ήταν υποχρεωμένος

¹³ Δεκάζου-Στεφανοπούλου Φωτεινή, Η Αθήνα των δούλων, εκδόσεις Αντ. Ν. Σάκκουλα, Αθήνα, 2001, σελ. 54 επ.

να τηρήσει κάποιον προκαθορισμένο νομικό τύπο. Αρκούσε η επίσημη δήλωσή του ότι επιθυμούσε να απελευθερώσει το δούλο του. Η δήλωση αυτή αποτελούσε χαρακτηριστικό στοιχείο όλων των τρόπων απελευθέρωσης που αναφέρουν οι πηγές. Η δήλωση αυτή στην ουσία επέιχε θέση διακήρυξης και ήταν απαραίτητη για να δημοσιοποιηθεί η βούληση του κυρίου ώστε η απελευθέρωση να αρχίσει να παράγει τα έννομα αποτελέσματά της και ως προς τους τρίτους. Η καταβολή από το δούλο στον κύριο ενός ποσού με το οποίο θα εξαγοραζόταν η ελευθερία δεν αποτελούσε απαραίτητη προϋπόθεση για την απελευθέρωση. Ήταν όμως συνηθισμένη πρακτική στις ιδιωτικές απελευθερώσεις. Αυτά τα χρήματα μπορούσαν να προέρχονται από τις οικονομίες του δούλου ή από δάνειο που θα του παραχωρούσαν είτε ο ίδιος ο κύριος είτε οι «έρανοι», οι ομάδες δηλαδή των ιδιωτών που συγκέντρωναν και πρόσφεραν τα απαραίτητα ποσά για την εξαγορά της ελευθερίας των δούλων.

Ο θεσμός της δουλείας απασχόλησε τους φιλόσοφους και τους ρήτορες της εποχής, όπως τον Αριστοτέλη, τον Σωκράτη, τον Ευριπίδη, τον Δημοσθένη και άλλους χωρίς όμως να εκδηλώσουν ρητά άποψη για την κατάργηση του.

Είναι χαρακτηριστικό πως πνεύματα ελεύθερα και διανοητές σαν τον Αριστοτέλη ουσιαστικά αποδέχονται την τρέχουσα ηθική δικαιολόγηση της δουλείας. Οι Στωικοί φιλόσοφοι αντιτάχθηκαν στη σκληρότητα με την οποία αντιμετώπιζονταν οι δούλοι αλλά ποτέ δεν στόχευαν στην κατάργηση της δουλείας. Μόνο ορισμένοι επαναστάτες συνείδησης, από εκείνους που οι Έλληνες αποκαλούσαν καταφρονητικά Σοφιστές, τολμούσαν και δήλωναν πως ήταν ο νόμος και όχι η φύση που έκανε άλλους ανθρώπους ελεύθερους και άλλους δούλους¹⁴.

¹⁴ Δεκάζου-Στεφανοπούλου Φωτεινή, Η Αθήνα των δούλων, εκδόσεις Αντ. Ν. Σάκκουλα, Αθήνα, 2001, σελ. 11 επ.

Μπορούμε να δεχθούμε ότι ο μέσος Αθηναίος δεν αντιμετώπιζε καν τέτοιο ερώτημα. Κανείς όπως φαίνεται δεν σκεπτόταν να αμφισβητήσει τη νομιμότητα της δουλείας και ότι στην Αθήνα είχαν καλύτερη μεταχείριση από αλλού¹⁵.

Από τις θεωρίες για τη δουλεία μπορούμε να συγκρατήσουμε τα εξής: ακόμη και ο Αριστοτέλης αναγνωρίζει στο δούλο, στο έμψυχο αυτό εργαλείο, ένα κομμάτι λογικής και ηθικής αρετής.

Πιο συγκεκριμένα διαχωρίζει τη δουλεία σε δυο κατηγορίες: α) στη κατά φύση δουλεία¹⁶ και β) στη κατά νόμο δουλεία¹⁷.

Ο Αριστοτέλης προχωρεί επαγωγικά στη συγκρότηση της άριστης πολιτείας. Ξεκινά από τον άνθρωπο άνευ ουδεμίας διάκρισης, δούλου και ελευθέρου,

¹⁵ Mosse Claude, *Το Τέλος της Αθηναϊκής Δημοκρατίας: Κοινωνικές και Πολιτικές όψεις της παρακμής της Ελληνικής Πόλεως στον 4ο αιώνα π.Χ.*, Εκδόσεις Παπαζήση, Αθήνα, 1978, σελ. 262 επ.

¹⁶ Κατά τη φύση δε άρχον και αρχόμενον συνυπάρχουν για τη κοινή σωτηρία. Γιατί το μεν δυνάμενο με τη διάνοια τα προβλέπη άρχει κατά φύση και δεσπόζει κατά φύση, το δε δυνάμενο να καταπονήται σωματικά άρχεται και είναι κατά φύση δούλος. Γι' αυτό ο δεσπότης και ο δούλος έχουν το ίδιο συμφέρον. (Αριστοτέλης, Πολιτικά, Α, 1252α, 2).

¹⁷ «...και εκείνοι, που ισχυρίζονται τα αντίθετα, τρόπον τινα λένε ορθά και δεν είναι δύσκολο να δούμε, γιατί λέγονται οι λέξεις δουλεύειν και δούλος με διπλή έννοια. Γιατί είναι κάποιος κατά νόμο δούλος και δουλεύει. Γιατί ο νόμος είναι κάποια σύμβαση, όπου λέει πως είναι των νικητών κατά τον πόλεμο εκείνο που αποκτήθηκαν (Αριστοτέλης, Πολιτικά, Α, 1255α, 6).

«ισχυρίζονται δηλαδή αυτοί, πως γεννιέται άνθρωπος από άνθρωπο και θηρία από θηρίο και έτσι γεννιούνται από άξιους άξιοι. Η φύση όμως πολλές φορές θέλει να κάνει αυτό, αλλά δεν το μπορεί πάντοτε. Ότι έχει κάποιο λόγο η αμφισβήτηση και δεν είναι οι μεν κατά φύση δούλοι, οι δε ελεύθεροι, είναι φανερό και πως ένας τέτοιος διαχωρισμός, που συμφέρει στον μεν να δουλεύη, στον δε να δεσπόζη (και δίκαιο είναι) και πρέπει το μεν να άρχεται, το δε να άρχη, έτσι και να δεσπόζη. Αλλά το “κακώς να δεσπόζη” είναι ασύμφορο σε αμφοτέρους (γιατί έχουν το αυτό συμφέρον και στο μέρος και στο όλον και στο σώμα και στη ψυχή). Ο δε δούλος είναι μέρος του δεσπότη, σαν κάτι έμψυχο το σώματος, που είναι ξεχωριστό μέρος. Γι' αυτό και είναι προς το συμφέρον η φιλία μεταξύ δούλου και δεσπότη, που είναι κατά φύση άξιος, ενώ σε εκείνους που δεν υπάρχει σχέση με αυτόν τον τρόπο, αλλά κατά νόμο και λόγω βίας, συμβαίνει το αντίθετο (Αριστοτέλης, Πολιτικά, Α, 1255β).

θεωρώντας πως: «ο άνθρωπος είναι φύσει πολιτικόν ζών... Ο λόγος δε φανερώνει, ποιο είναι το συμφέρον και ποιο το βλαβερόν, ώστε να γνωρίζη το δίκαιο και το άδικο, γιατί αυτό είναι το κύριο γνώρισμα του ανθρώπου από τα ζώα... Ο δε μη δυνάμενος ή μη έχων κανενός ανάγκη να συμμετέχη σε κανένα μέρος της πόλης είτε είναι θηρίο είτε θεός¹⁸.

Επίσης ο Αριστοτέλης υποστηρίζει την κατά φύση ανισότητα και διαφορετικότητα των ανθρώπων πιστεύοντας ότι η πολιτεία δεν είναι δυνατό να αποτελείται από όμοιους ανθρώπους¹⁹ και προσπαθεί να τους εντάξει σε μια άριστη πολιτεία ελευθερίας και ισότητας των ευκαιριών γιατί «της ελευθερίας μετέχουσι πάντες»²⁰ και «πανταχού γαρ δια το άνισον στάσις»²¹.

Εκείνο όμως που κάνει εντύπωση είναι, από το ένα μέρος η ολοένα και πιο ορθολογική αντίληψη του ρόλου και της οικονομικής χρησιμοποίησεως του δούλου, και από το άλλο η ολοένα και πιο έντονη επιμονή στη διαφορά που υπάρχει ανάμεσα στο δούλο και στον ελεύθερο άνθρωπο, στην περιφρόνηση για την κατάσταση του δούλου, στο φυσικό χαρακτήρα της δουλείας.

Αυτές οι αντιλήψεις δεν είναι άσχετες με την περιφρόνηση που νιώθουν για την χειρωνακτική εργασία. Στον κόσμο του Πλάτωνα ή του Αριστοτέλη, ο δούλος εργάζεται, ο ελεύθερος άνθρωπος διευθύνει την πολιτική ζωή και «φιλοσοφεί», στον κόσμο του Ξενοφώντα κυνηγά επίσης ή πολεμά.

Αυτός ο καταμερισμός της εργασίας συνεπάγεται και δικαιολογεί τη διάκριση που η φύση, κατά τον Αριστοτέλη, έκανε ανάμεσα στον κύριο και το δούλο, έτσι που ο ένας να είναι προορισμένος για να προστάζει, ο άλλος για να

¹⁸ (Αριστοτέλης, Πολιτικά, Δ, 1253α, 2).

¹⁹ (Αριστοτέλης, Πολιτικά, Β, 1261α, 2).

²⁰ (Αριστοτέλης, Πολιτικά, Γ, 1280α).

²¹ (Αριστοτέλης, Πολιτικά, Ε, 1301β).

υπακούει, ο ένας να είναι καμωμένος για τα πνευματικά έργα, ο άλλος για τη χειρωνακτική εργασία.

Τόσο ως προς τις αγοραπωλησίες δούλων αφενός όσο και υποζυγίων αφετέρου σημειώνονται τα παρακάτω:

Οι δούλοι υποβαλλόταν σε ειδική ρύθμιση τόσο λόγω της – υπό ομαλές συνθήκες – σημαντικής αξίας τους, όσο και λόγω του «διεθνούς» χαρακτήρα του κλάδου αυτού του εμπορίου.

Η πώληση δούλων γινόταν σε ειδικό κύκλο της Αγοράς όπου οι έμποροι δούλων (*ανδραποδοκάπηλοι*) ήταν υποχρεωμένοι να επιδεικνύουν τους δούλους που πουλούσαν γυμνούς και να τους υποχρεώνουν να τρέξουν για να μπορέσει ο υποψήφιος αγοραστής να διαπιστώσει τα τυχόν φυσικά τους ελαττώματα.

Οι πωλητές εκθέτανε τις ιδιότητες των προς πώληση δούλων γραπτά, πάνω σε ασπρισμένες σανίδες (*λευκώματα*). Επίσης είχαν υποχρέωση από το νόμο να δηλώσουν δημόσια και προκαταβολικά (*προλέγειν*) τα ενδεχόμενα κρυφά ελαττώματα²² των δούλων που επρόκειτο να πωληθούν.

²² Ως κρυφά ελαττώματα νοούνταν τα σημαντικά ελαττώματα των ζωντανών πλασμάτων, δηλαδή οι ασθένειες, σωματικές και ψυχικές. Ως τέτοια ασθένεια των δούλων πρέπει να μνημονεύσουμε κατά πρώτο λόγο την επιληψία, ασθένεια για την οποία ήδη ο Κώδικας του Χαμμουραπί περιείχε διάταξη.

Επίσης βλ. Υπερείδου, Κατ' Αθηνογένους IV, 15 "επίληπτον ανδράποδον", Πλάτωνος Νόμοι IX 916^a "τη καλουμένη ιερά νόσω».

Υπήρχαν και άλλες περιπτώσεις σοβαρής ασθένειας, οποίες μας είναι γνωστές από μια επιγραφή του 4ου αιώνα π.Χ. στα Άβδηρα, η οποία αφορά ακριβώς πωλήσεις δούλων στην Αγορά. Τα Άβδηρα αποτέλεσαν μέλος τόσο της πρώτης όσο και της δεύτερης Αθηναϊκής Συμμαχίας και το γεγονός αυτό καθιστά την επιρροή της Αθηναϊκής νομοθεσίας πάνω στην Αβδηρική εξαιρετικά πιθανή. Η επιγραφή των Αβδήρων περιέχει απαρίθμηση των ασθενειών εκείνων για τις οποίες ο πωλητής είναι υποχρεωμένος απέναντι του αγοραστή σε «πρόρρηση». Στο σωζόμενο τμήμα της

Σε περίπτωση πραγματικών ελαττωμάτων το Αττικό δίκαιο παρείχε στον αγοραστή το δικαίωμα να επιστρέψει τον δούλο ή το υποζύγιο στον πωλητή κατά τη διαδικασία της «αναγωγής». Οι πληροφορίες για αυτή την αναγωγή, («αναγωγή οικέτου») είναι πολύ περιορισμένες.

Επίσης υπήρχαν περιπτώσεις κατά τις οποίες ο δούλος είχε προξενήσει ζημία ή είχε διαπράξει φόνο. Ο Υπερείδης²³ ειδικότερα μνημονεύει διάταξη της νομοθεσίας του Σόλωνα, κατά την οποία ο κύριος του δούλου κατά τον χρόνο που αυτός προξένησε τη ζημία ευθύνεται γι' αυτήν ακόμα και μετά την πώληση του δούλου. Ο δε Πλάτων²⁴ αναφέρει ότι σε περίπτωση αγοράς δούλου ο οποίος είχε διαπράξει φόνο («ανδροφόνος») και ο αγοραστής δεν το γνώριζε, έχει το δικαίωμα μόλις το πληροφορηθεί, να επιστρέψει τον δούλο, αν δε ο πωλητής το γνώριζε οφείλει να αποδώσει το τίμημα τριπλό.

επιγραφής γίνεται λόγος, εκτός της επιληψίας (ιερά νόσος), για δυσεντερία, πυρετό κλπ.

23 Κατ' Αθηνογένους, IV 21-22

24 Νόμοι, XI, 916

3. Η ΙΔΙΩΤΙΚΗ ΟΙΚΟΝΟΜΙΑ ΤΗΣ ΑΘΗΝΑΣ

Στο παρόν κεφάλαιο θα προσπαθήσουμε να αναπτύξουμε την ιδιωτική οικονομία της πόλεως κατά την κλασική περίοδο τους τρεις κλάδους της ιδιωτικής οικονομίας ενός κράτους, την πρωτογενή, την δευτερογενή και την τριτογενή παραγωγή.

Χαρακτηριστικό της ιδιωτικής οικονομίας της Αθήνας ήταν η χαμηλή και ανεπαρκής στάθμη της. Η έλλειψη αυτάρκειας άλλωστε σημάδεψε τον οικονομικό βίο της Αθήνας η οποία καθ' όλη την διάρκεια της ιστορικής της πορείας στηρίχθηκε στην εισαγωγή τροφίμων και πρώτων υλών από το εξωτερικό.

3.1 Η Πρωτογενής παραγωγή

3.1.1 Γεωργία

Η οικονομία της Αθήνας είχε αγροτική κατεύθυνση πριν από τους Μηδικούς πολέμους.

Αργότερα μεταβλήθηκε ο χαρακτήρας της οικονομίας με την πολιτική της θαλάσσιας ισχύος.

Έτσι πριν από τον Πελοποννησιακό πόλεμο οι καλλιεργητές ήταν διασκορπισμένοι στην Αττική ύπαιθρο σε μικρές στρεμματικές εκτάσεις χρησιμοποιώντας πρωτόγονες μεθόδους στην εργασία τους. Άλλο χαρακτηριστικό της εποχής αυτής ήταν η ελάχιστη παρουσία και χρησιμοποίηση δούλων στον αγροτικό χώρο. Κατά την διάρκεια του

Πελοποννησιακού πολέμου οι καλλιέργειες νεκρώθηκαν και ο αγροτικός πληθυσμός μετακινήθηκε στις πόλεις για προστασία.

Το έδαφος της Αττικής υπήρξε άγονο τόσο λόγω ανυπαρξίας τεχνικών και μηχανικών μέσων όσο και λόγω έλλειψης της δυνατότητας για συστηματική καλλιέργεια. Το 1/3 της Αττικής γης ήταν καλλιεργήσιμο. Έτσι η παραγωγή σίτου ήταν πενιχρή αφού κάλυπτε μόλις το 1/4 των αναγκών του πληθυσμού.

Τα κυριότερα αγροτικά προϊόντα της Αττικής ήταν το κριθάρι, ο σίτος, τα σύκα, οι ελιές και ο οίνος ενώ τα εξαγωγίμα προϊόντα ήταν τα σύκα, ο οίνος και το λάδι²⁵.

Στην Αττική ζούσαν περισσότεροι από 200.000 άτομα²⁶. Το έδαφος ήταν το καλύτερο καλλιεργούμενο έδαφος, στο οποίο γινόταν κυρίως η καλλιέργεια

²⁵ Επί Σόλωνα το λάδι ήταν το μόνο προϊόν από τα αγροτικά προϊόντα το οποίο επιτρεπόταν να εξαχθεί (Πλούταρχος, Σόλων, 20) και μέσω αυτού να εισαχθεί ο αναγκαίος σίτος από την Μαύρη Θάλασσα.

Ο παρεμβατισμός στην Πόλη της Αθήνα σπάνια συναντάται, αφορούσε δε κυρίως το σιτάρι, όπου ειδικές διατάξεις καθόριζαν τις υποχρεώσεις των εισαγωγέων σίτου, απαγορεύοντας την εισαγωγή σίτου σε άλλο λιμάνι εκτός του Πειραιά και την επανεξαγωγή του πλέον του 1/3, απαγορεύοντας επίσης και τον δανεισμό σε πλοιοκτήτη ο οποίος δεν εισήγαγε σίτο.

Finley I. Moses, *The Ancient Economy*, University of California Press, Berkeley and Los Angeles, 1973, σελ. 133

²⁶ Κατά χρονολογική σειρά μέχρι το 355 π.Χ. η εξέλιξη του πληθυσμού της Αττικής είχε ως εξής:

<u>Χρονολογία</u>	<u>Πολίτες</u>	<u>Μέτοικοι</u>	<u>Δούλοι</u>	<u>Σύνολο</u>
431 π.Χ.	120.000	30.000	80.000	230.000
425 π.Χ.	90.000	22.000	60.000	172.000
403 π.Χ.	80.000	22.500	35.000	137.500
355 π.Χ.	95.000	30.000	65.000	190.000

Ανδρεάδη Α., *La Population de l' Attique aux V et VI Siecles*, Τόμ. Ι, σελ. 234.

δημητριακών. Το κριθάρι ευδοκίμοιζε περισσότερο του σίτου²⁷, γι' αυτό και οι Αθηναίοι για να καλύψουν τις ανάγκες τους παρ' όλο ότι παρήγαγαν περισσότερο σιτάρι από λάδι, εισήγαγαν (από την Αίγυπτο, την Σικελία, την Λιβύη) τέσσερις φορές περισσότερο σίτο απ' όσο παρήγαγε η Αττική. Εκτός όμως των δημητριακών εισήγαγε και ξυλεία διότι τα λίγα δάση της καταστρέφονταν από τους υλοτόμους και τα ζώα τα οποία κατέστρεφαν τους βλαστούς.

Η Αθήνα χρειαζόταν τουλάχιστον 850-900.000 μέδιμνους σταριού, η συντριπτική πλειοψηφία της (περίπου 60-70%) εισαγόταν από το εξωτερικό για να καταναλωθεί κυρίως από τους Αθηναίους πολίτες και ένα ελάχιστο ποσό να παραμείνει για τους δούλους.

Η παραγόμενη ποσότητα κριθαριού ήταν μεγαλύτερη αλλά δεν μπορούσε να χαρακτηριστεί επαρκής. **Έτσι λήφθηκαν πρόσθετα ρυθμιστικά μέτρα για το εισαγωγικό εμπόριο σίτου και κύρια φροντίδα της πολιτείας ήταν η αποθήκευση ποσοτήτων σίτου για την εξασφάλιση της διατροφής του λαού και την συγκράτηση των τιμών.**

Στην αγορά υπήρχαν ιδιαίτεροι άρχοντες, οι **Σιτοφύλακες** (δέκα αρχικά και τριάντα πέντε στα έτη 330-320 που γνώρισαν μεγάλες σιτοδείες) οι οποίοι είχαν ως έργο την επιστάσια του εμπορίου του σιταριού. Σύμφωνα με τον Λυσία²⁸, οι Αθηναίοι σιτοφύλακες όφειλαν να επαγρυπνούν ώστε οι σιτοπώλαι, κατά την άφιξη του σίτου στην αγορά, να μην αγοράζουν πάνω από μία ποσότητα (50

²⁷ Η παραγόμενη ποσότητα κριθαριού ανερχόταν σε 363.4000 μεδίμνους, ενώ η παραγωγή του σίτου στους 39.112 μεδίμνους.

Φαίνεται δε ότι η ποιότητα του παραγόμενου κριθαριού στην Αθήνα ήταν εξαιρετική. Ο Θεόφραστος σχετικά λέει: «Αθήνησι γουν αι κριθαί τα πλείστα ποιούσιν άλφιτα» (Θεόφραστος: Φυσ. Ιστ. Η, 20).

²⁸ Λυσίας, Κατά Σιτοπωλών, 5-6

φορμούς = καλάθια) συγχρόνως την ημέρα, μέτρο που στρεφόταν ενάντια στην μονοπώληση και την κερδοσκοπία.

Όσοι αγρότες ασχολούνταν με τις αγροτικές εργασίες κατέβαλαν φιλότιμες προσπάθειες για την βελτίωση των καλλιεργειών. Μπορούμε να αναφέρουμε τα αρδευτικά και αποξηραντικά, αλλά υποτυπώδη έργα, την κατασκευή αναχωμάτων, την τήρηση των συστημάτων της αγρανάπαυσης και της εναλλαγής των καλλιεργειών.

Στον Βίο Σόλωνος, ο Πλούταρχος αποδίδει στον αθηναίο νομοθέτη διάφορα οικονομικά μέτρα, ιδιαίτερα την απαγόρευση να εξάγονται τα προϊόντα (τα γινόμενα) της Αττικής με εξαίρεση το λάδι, αλλιώς κινδύνευαν την ποινή της κατάρας²⁹. Το μέτρο αυτό έγινε αντικείμενο πολλών συζητήσεων και σε αυτό βλέπουμε συχνά τη βούληση για την προστασία του ανεφοδιασμού σε σιτηρά. Δεν είναι απίθανο, ακόμη και στην αρχή του 6^{ου} αιώνα π.Χ., γιατί η Αθήνα παρήγε ήδη πολύ λάδι και πήρε στη συνέχεια αυστηρά μέτρα που αφορούσαν την εισαγωγή των σιτηρών.

Άλλες σημαντικές καλλιέργειες ήταν εκείνες της ελιάς και των αμπελιών. Για τους αρχαίους Αθηναίους η ελιά ήταν ιερό δένδρο. Η ελιά χρησίμευε ως τροφή, για την παραγωγή λαδιού, για τον φωτισμό και για τον μύρο. Το λάδι ήταν άλλωστε ένα από τα ανέκαθεν κύρια προϊόντα εξαγωγής της αρχαίας Αθήνας. **Μάλιστα το συγκεκριμένο εμπόριο ήταν απαλλαγμένο από πρόσθετες δεσμευτικές εμπορικές διατάξεις.**

Μετά τον Πελοποννησιακό πόλεμο είχαν ληφθεί μέτρα για την διάσωση των ελαιοφυτειών. Οι κορμοί των ελιών έστω και φθαρμένοι προστατεύονταν με ξύλινα φράγματα προκειμένου να ανακάμψουν. Η επίβλεψη της τήρησης αυτού του μέτρου είχε ανατεθεί στον Άρειο Πάγο, ο οποίος επέβαλε σε

²⁹ Πλούταρχος, Βίος Σόλωνος, 24, 1

περίπτωση καταστροφής των φθαρμένων κορμών την εξορία και δήμευση, ενώ για τους παραβάτες καλλιεργητές υπήρχε χρηματική ποινή.

Αξίζει να σημειωθεί ότι υπήρχαν ιερές ελιές οι οποίες ανήκαν στο δημόσιο και οι οποίες νοικιάζονταν σε όποιους έδιναν την καλύτερη χρηματική προσφορά. Επίσης σχετικά με τις ιδιωτικές ελιές απαγορευόταν η εκρίζωση και η υπερβολική κοπή ελαιόδεντρων από τον ιδιοκτήτη τους και οι παραβάτες τιμωρούνταν με χρηματική ποινή.

Η καλλιέργεια αμπελιών ήταν ευρέως διαδεδομένη. Ο οίνος ήταν μόνιμος σύντροφος των Αθηναίων στα γεύματά τους. Ήταν προϊόν εξαγωγής αλλά μειώθηκε σημαντικά μετά τον Πελοποννησιακό πόλεμο εξαιτίας του ανταγωνισμού από τις νησιωτικές περιοχές του Αιγαίου.

Άλλα γεωργικά προϊόντα ήταν τα όσπρια, τα λαχανικά, τα φρούτα. Αναφορικά με τα φρούτα υπήρχε μεγάλη προτίμηση στα σύκα.

3.1.2 Κτηνοτροφία

Το ενδιαφέρον των Αθηναίων για την κτηνοτροφία ήταν περιορισμένο παρόλο που οι δυνατότητες ανάπτυξης της δεν ήταν μικρές. Κατά την περίοδο του Πελοποννησιακού πολέμου η κατάσταση επιδεινώθηκε. Η έλλειψη ζωοτροφών και η ανυπαρξία κατάλληλων χώρων ήταν ανασταλτικοί παράγοντες για την αξιοποίηση των ζώων που είχαν μεταφερθεί εντός των τειχών.

Η κτηνοτροφία στην Αθήνα παραμελήθηκε ως πηγή τροφής. Τα άλογα χρησιμοποιούνταν για τους αθλητικούς αγώνες και για τους πολέμους. Τα πρόβατα, και τα κατσίκια για το γάλα, οι όνοι και τα βόδια για την υποβοήθηση των μεταφορών και των διαφόρων εργασιών και τέλος οι χοίροι κυρίως για τη

τροφή. Μπορούμε να πούμε ότι οι χοίροι χρησίμευαν για τροφή περισσότερο από όλα τα άλλα ζώα. Προκειμένου να έχουν λιπάσματα για τις καλλιέργειες τους χρησιμοποιούσαν τα περιττώματα των ζώων, ενώ πολλά κτηνοτροφικά προϊόντα εξυπηρετούσαν διάφορες βιοτεχνικές ανάγκες όπως τον ιματισμό με την μορφή πρώτων υλών.

Το μέλι ήταν άφθονο ενώ το κρέας δεν συνηθιζόταν γιατί το θεωρούσαν ως πολυτέλεια.

Τα περισσότερα από τα κτηνοτροφικά προϊόντα εισάγονταν από το εξωτερικό κυρίως από την Φοινίκη, την Λυδία, την Ιταλία και την Σικελία.

3.1.3 Αλιεία

Θα πρέπει να τονίσουμε ότι τα ψάρια (είτε παστά είτε νωπά) ήταν η πλέον διαδεδομένη τροφή μεταξύ των Αθηναίων. Μάλιστα η χαμηλή τους τιμή τα έκανε προσιτά για όλες τις κοινωνικές τάξεις. Οι πλέον ευπορότεροι προτιμούσαν τα χέλια. Κατά καιρούς εισάγονταν ψάρια από τον Ελλήσποντο. Αξίζει να σημειώσουμε ότι το αλάτι το συνέλεγαν σε αλυκές και το χρησιμοποιούσαν ως ανταλλακτικό μέσο στις διάφορες εμπορικές συναλλαγές.

3.1.4 Δασοκομία

Η Αθήνα δεν διέθετε αξιόλογο δασικό πλούτο. Είχε ανάγκη από κατάλληλα δένδρα προκειμένου να τα χρησιμοποιήσει σε ναυπηγικές και οικοδομικές εργασίες της πόλης. Η ανάγκη αυτή παρουσιάζεται αυξημένη κατά την

κλασσική περίοδο. Εισηγάγε ξυλεία και ρητίνη από Κύπρο, Μακεδονία, Θράκη και κυρίως από τον Εύξεινο Πόντο προκειμένου να καλύψει τις ανάγκες της.

3.1.5 Ορυκτός πλούτος – Πετρώματα

Η Αθήνα διέθετε μεγάλο μεταλλευτικό πλούτο όπως κοιτάσματα σιδήρου, ψευδάργυρου και αργύρου. Ο μόλυβδος και ο παραγόμενος από αυτόν άργυρος κατείχε την πρώτη θέση όπως και το άριστης ποιότητας μάρμαρο και πλήθος αξιόλογων πετρωμάτων και λίθων.³⁰ Ο Ξενοφώντας εξαιρεί τη σημασία του ορυκτού πλούτου και των πετρωμάτων για την οικονομία της Αθήνας³¹.

Τα αργυρωρυχεία του Λαυρίου ήταν τα σπουδαιότερα μεταλλεία της Αθήνας. Έδιδαν τον άργυρο για να κοπούν νομίσματα, και τον μόλυβδο για να κατασκευασθούν εργαλεία, σωλήνες και αγάλματα, κλπ. Ήταν κρατική ιδιοκτησία παραχωρούμενη στους ιδιώτες από το Δημόσιο, λαμβάνοντας το 24% των ακαθάριστων προσόδων³².

³⁰ Εντατική εκμετάλλευση του Λαυρίου από την Πολιτεία πρότεινε ο Ξενοφώντας στους Πόρους του για την απασχόληση πολλών χιλιάδων δούλων. Με το μέτρο αυτό ισχυριζόταν ότι το Ταμείο της Πόλεως θα είχε διπλή ωφέλεια: α) θα εισέπραττε ένα οβολό την ημέρα από κάθε εκμισθωμένο δούλο και β) θα αυξάνονταν η παραγωγή αργύρου, με αποτέλεσμα την ευεργετική επίδραση της αυξημένης ποσότητας στην Οικονομία.

Ξενοφώντας, Πόροι, IV, 7. 11

³¹ Ο Ξενοφώντας θαυμάζοντας την υπεροχή του αθηναϊκού νομίσματος λέει: «Όπου γαρ αν πωλώσιν αυτό, πανταχού πλείον του αρχαίου λαμβάνουσιν».

Ξενοφώντας, Πόροι, III, Β'

³² ΧΟΥΜΑΝΙΔΗΣ Λ.Θ., Μαθήματα Ιστορίας Οικονομικού Βίου, Εκδόσεις Παπαζήση, 1969, σελ. 108 επ.

Ο Πελοποννησιακός πόλεμος ανέκοψε τις μεταλλευτικές εργασίες του Λαυρίου.

Τα μεταλλεία του Λαυρίου ήταν σημαντική πηγή πλούτου για το κράτος όχι μόνο λόγω της παραγωγής και αξιοποίησης των μεταλλευμάτων, αλλά και χάριν των προσόδων από την εκχώρηση μέρους τους από το κράτος σε διάφορους ιδιώτες Αθηναίους πολίτες³³ (χωρίς να χάνει το κράτος την κυριότητά του επ' αυτών). Έτσι το κράτος εισέπραττε ενοίκιο για την εκχώρηση και είχε δικαίωμα επί της συνολικής παραγωγής (περίπου το 1/24 ή το πολύ το 1/20 αυτής). Στα μέσα περίπου του τέταρτου αιώνα ο αριθμός των εκχωρήσεων ήταν μικρός, ενώ αυξήθηκε κατά το τέλος του τέταρτου αιώνα. Πάντως υπήρχαν μεταλλεία τα οποία εκμεταλλευόταν αποκλειστικά το κράτος.

Στα μεταλλεία υπήρχαν δυο ειδών στοές: οι «εργάσιμες» (δηλαδή εκείνες που εκμεταλλευόντουσαν διαρκώς και νοικιάζονταν για διάστημα 3 ετών) και οι «αναξάσιμες» (δηλαδή οι στοές οι οποίες δεν εκμεταλλευόντουσαν συστηματικά οι οποίες παραχωρούνταν για 7 έτη).

Όσοι αναμειγνύονταν με την εκμετάλλευση των μεταλλείων είχαν μεγάλα κέρδη. Ακόμη και εκείνοι που έμμεσα αναμειγνύονταν με αυτές τις δραστηριότητες γινόντουσαν πλούσιοι όπως ο Επικράτης, ο Καλλίας, ο Νικίας και άλλοι.

Στα μεταλλεία εργάζονταν δούλοι κάτω από εξοντωτικές και ανθυγιεινές συνθήκες. Μόνο κατά τον 4^ο αιώνα βελτιώθηκαν οι όροι εργασίας (διαπλατύνθηκαν οι στοές, στηρίχθηκαν καλύτερα τα τοιχώματα των στοών, χρησιμοποιήθηκαν συστήματα φωτισμού και εξαερισμού).

Ο άργυρος υπήρξε για την Αθήνα το πιο σημαντικό μέταλλο το οποίο εξήγαγε σε σημαντικές ποσότητες.

³³ HARRISON A.R.W., *The Law of Athens, The Family and Property*, Oxford at the Clarendon Press, 1968, σελ. 203

Όσον αφορά τις εισαγωγές η Αθήνα εισήγαγε χαλκό από την Κύπρο, σίδηρο από τον Εύξεινο διότι οι ανάγκες της πόλης ήταν αυξημένες λόγω των πολλαπλών χρήσεων του και χρυσό από την Θράκη και την Θάσο.

Πάντως εκτός από μάρμαρο (κατά τον τέταρτο αιώνα) και άργυρο δεν εξήγαγε άλλα από τα ορυκτά της προϊόντα διότι τα χρησιμοποιούσε για τις δικές της ανάγκες.

Τα μέταλλα και οι λίθοι χρησιμοποιούνταν στην οικοδομική, στην αρχιτεκτονική, στην οδοποιία και γενικά στα δημόσια έργα. Επίσης τα μέταλλα χρησιμοποιούνταν για την κοπή νομισμάτων.

3.2 Η Δευτερογενής παραγωγή

Θα μιλήσουμε κυρίως για την οικοτεχνία και την βιοτεχνία. Η οικοτεχνία αποσκοπούσε αποκλειστικά για την εξυπηρέτηση ζωτικών αναγκών της οικιακής οικονομίας από τα μέλη της οικογένειας και εν γένει από το προσωπικό της. Θα πρέπει να πούμε ότι με την πάροδο του χρόνου και την διαμόρφωση νέων οικονομικών όρων άρχισε μια σταδιακή διάθεση στο εμπόριο μέρους των παραγόμενων εντός της οικοτεχνικής εργασίας. Επί εποχής του Περικλή δημιουργήθηκαν ευνοϊκές συνθήκες για την μετατροπή των βιοποριστικών εργασιών σε επαγγελματικές.

Η οικοτεχνική μορφή της οικονομίας της Αθήνας διατηρήθηκε μειωμένη ακόμη και κατά τον 4^ο αιώνα, και ασχολήθηκε με την παραγωγή ειδών πρώτης ανάγκης, ενώ την βιομηχανική δραστηριότητα απασχόλησε κυρίως η παραγωγή ειδών πολυτελείας.

Οι ειδικότητες στον βιομηχανικό τομέα ενδεικτικά ήταν: οι βυρσοδέψες, οι αμαξοποιοί, οι υποδηματοποιοί, οι ναυπηγοί, οι υφαντουργοί, οι σιδηρουργοί, οι βαφείς, οι κοσμηματοποιοί, οι οπλοποιοί κ.α.

Η αυξανόμενη οικονομική και κοινωνική πρόοδος δημιούργησε επίσης προϋποθέσεις ζήτησης εξειδικευμένων χεριών, των οποίων γενικά υπήρχε έλλειψη³⁴.

Δεν υπάρχουν επαρκείς πληροφορίες για το κάθε επάγγελμα, και οι υφιστάμενες επαγγελματικές ενώσεις (θίασοι) δεν είχαν οικονομική βάση, αλλά κοινωνική και θρησκευτική, της τέχνης του επαγγέλματος η οποία μεταβιβαζόταν κληρονομικά.

Μεγάλα εργαστήρια γενικά δεν υπήρχαν, όμως μερικά από αυτά απασχολούσαν σημαντικό αριθμό ατόμων. Έτσι ο πατέρας του Δημοσθένη είχε εργαστήριο κατασκευής ξιφών και ειδών μαχαιροποιείας στο οποίο απασχολούνταν 32 δούλοι "μαχαιροποιοί" και 20 μισθωτοί "κλινοποιοί"³⁵.

Επίσης στο ασπιδουργείο του Λυσία, το οποίο κληροδοτήθηκε σε αυτόν και στον αδελφό του Πολέμαρχο από τον πατέρα τους (τον μέτοικο Κέφαλο ο οποίος ήρθε από τις Συρακούσες στην Αθήνα μετά από πρόσκληση του Περικλή) απασχολούνταν 120 δούλοι. ³⁶ Άλλα παραδείγματα αποτελούν το ασπιδοποιείο του Πασίωνα το οποίο απασχολούσε περίπου 80-100 δούλους και το ασπιδοποιείο του Κέφαλου, πατέρα του Λυσία το οποίο κατά τον Πελοποννησιακό πόλεμο απασχολούσε 120 δούλους.

Εκτός από τα εργαστήρια υπήρχαν και οι κατ' οίκον τεχνίτες που εργάζονταν με παραγγελίες των πελατών τους.

Δεν υπήρχαν συντεχνίες. Η εκμάθηση της τέχνης ήταν «κληρονομική». Οι χώροι επεξεργασίας διέφεραν μεταξύ τους. Υπήρχαν μικρά εργαστήρια στα οποία

³⁴ Οι Αργίτες για να οικοδομήσουν τα τείχη τους ζήτησαν από τους Αθηναίους ειδικευμένους οικοδόμους και ξυλουργούς, Θουκυδίδης: V, 82, 5

³⁵ Δημοσθένης, Κατ' Αφόβου, I

³⁶ ΣΑΚΕΛΛΑΡΙΟΥ Μ.Β., Η Αθηναϊκή Δημοκρατία, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο 1999, σελ. 30 επ.

απασχολούνταν 4-10 άτομα κυρίως δούλοι (π.χ. αρτοποιεία, υποδηματοποιεία, εργαστήρια κατασκευής μουσικών οργάνων και γυναικείων κοσμημάτων, ξυλουργεία κ.α.) αλλά και μεγαλύτερα εργαστήρια τα οποία απασχολούσαν 10-30 άτομα και τα οποία διέθεταν μεγάλες εγκαταστάσεις και αποθήκες (π.χ. βυρσοδεψεία, οπλουργεία, κλινοπιεία, ναυπηγεία κ.α.).

Από άποψη κύκλου εργασιών τα πρωτεία ανήκαν πάντα στην κεραμική.

Μερικοί ιδιοκτήτες εργαστηρίων, αντί να τα διευθύνουν αυτοπροσώπως, τοποθετούσαν επί κεφαλής τους έναν απελεύθερο ή δούλο και εισέπρατταν από αυτόν τα κέρδη ή ένα ποσοστό των κερδών. Παρατηρείται επίσης τάση επενδυτών με μεγαλύτερα κεφάλαια να τα κατανέμουν σε δύο ή περισσότερα εργαστήρια, διαφοροποιημένα μάλιστα.

Τα εργαλεία και μέσα της εποχής ήταν υποτυπώδη διότι το μεγαλύτερο μέρος της εργασίας γινόταν με τα ανθρώπινα χέρια. Η ύπαρξη δούλων των οποίων η άγνοια και αδυναμία προσαρμογής ήταν μεγάλη απέκλειαν την τεχνολογική βιομηχανική εξέλιξη.

Η βιομηχανία της πόλης στηριζόταν στην προμήθεια των πρώτων υλών για τις οποίες γινόταν εισαγωγή από άλλες πόλεις. Έτσι εισάγονταν ξίφη από την Χαλκίδα, έπιπλα τα οποία διακρίνονταν για την πολυτέλεια τους από τη Μίλητο και Κόρινθο, τάπητες από την Κύπρο και αρώματα από την Αίγυπτο.

Αντίθετα εξάγονταν τα λαμπρά προϊόντα της κεραμικής κατά τον 5^ο αιώνα όπως και ορισμένα είδη πολεμικής αμφίσης.

Αν και η Αθηναϊκή βιομηχανία υπήρξε από τις πλέον ανεπτυγμένες της εποχής της στον Ελληνικό χώρο, οι δυνατότητες της για περαιτέρω απόδοση ήταν περιορισμένες. Σε αυτό συνηγορεί και το γεγονός ότι δεν υπήρχαν κεφάλαια για την ανάπτυξη συναφών επιχειρηματικών δραστηριοτήτων.

3.3 Η Τριτογενής Παραγωγή

3.3.1 Το εμπόριο

Η Αθήνα έγινε από τον 5^ο αιώνα το σπουδαιότερο τον κόσμο εμπορικό κέντρο³⁷.

Το εμπόριο ασκούνταν τόσο στην αθηναϊκή Αγορά³⁸ όσο και στην Αγορά του Πειραιά.

Θα πρέπει πριν να προχωρήσουμε την ανάλυση μας να κάνουμε μνεία μιας γενικής αρχής που διείπε τις συναλλαγές στην Αγορά και που ο αγορανομικός νόμος των Αθηνών καθιέρωνε. Διάταξη ενός αττικού νόμου, ο οποίος, δεν ήταν άλλος από τον αγορανομικό νόμο των Αθηνών, υποχρέωνε τόσο τους αγοραστές όσο και τους πωλητές, να απέχουν στην αγορά από κάθε απάτη («κατά την αγοράν αψευδύν»). Η φρασεολογία αυτή, που κατά τον Αρποκρατίωνα περιλαμβανόταν στο (χαμένο) έργο του Θεόφραστου, *Περὶ των νόμων*, απαντά και στον Δημοσθένη και στον Υπερείδη και η ομοιομορφία της διατύπωσης της σχετικής πληροφορίας οδηγεί στο συμπέρασμα ότι μας

³⁷ Ταυτόχρονα με την τελειοποίηση των πλοίων βελτιώθηκαν και τα λιμάνια το σημαντικότερο των οποίων υπήρξε ο Πειραιάς στον οποίο ιδρύθηκε και το πρώτο Χρηματιστήριο Εμπορευμάτων της Αρχαίας Ελλάδος. Αυτό ονομαζόταν «Δείγμα». Βλ. Ξενοφώντος: Ελληνικά, V, I, 21 & Δημήτριος Γκόφας, Το Δείγμα, Ιστορική Έρευνα Επί του Ελληνικού Δικαίου των Συναλλαγών, Αθήνα 1970

³⁸ Ο μεγάλος όγκος του λιανικού εμπορίου περνούσε και στην Αγορά. Γι' αυτό και πολλοί όροι σχετικοί με την αγοραπωλησία προέρχονται από τη λέξη «αγορά», το δε ρήμα «αγοράζω» έχει μερικές φορές την ειδικότερη έννοια του «αγοράζω στην Αγορά».

αποδίδεται μέσω τούτου το κείμενο του αγορανομικού νόμου. Το «αφευδείν» αυτό ήταν εντεταλμένοι να ελέγχουν οι Αγορανόμοι³⁹.

Οι επιφορτισμένοι άρχοντες με τη φροντίδα της Αγοράς ήταν: α) οι Αγορανόμοι (ήταν 5 για την αγορά των Αθηνών και 5 για την Αγορά του Πειραιά) καθήκον των οποίων ήταν η φροντίδα ώστε «τα προσφερόμενα για πώληση εμπορεύματα να είναι καθαρά και όχι νοθευμένα», αλλά και η τήρηση της τάξης στην αγορά, οι καταρτιζόμενες συμβάσεις και η επιβολή προστίμων στους ελεύθερους Αθηναίους και η απονομή σωματικών ποινών σε δούλους και ξένους, β) οι Μετρονόμοι, δηλαδή οι ελεγκτές των μέτρων και σταθμών. Όπως και οι Αγορανόμοι, έτσι και οι Μετρονόμοι ήταν δέκα, πέντε στην αθηναϊκή αγορά και πέντε στην αγορά του Πειραιά.

Ο Αριστοτέλης, στην Αθηναίων Πολιτεία (51, 2) μας προσδιορίζει τα καθήκοντά τους ως εξής: «φροντίζουν για όλα τα μέτρα και τα σταθμά, ώστε οι πωλητές να χρησιμοποιούν σωστά».

Το τι ακριβώς εννοούσε ο Αριστοτέλης με τον όρο «δίκαια» (σωστά) μέτρα και σταθμά, το γνωρίζουμε από τις ανασκαφές στην Αγορά, όπου κοντά στη Θόλο βρέθηκαν μπρούντζινα βαρίδια, τα οποία έφεραν επιγραφές που δήλωναν ότι ήταν πρότυπα σταθμά των Αθηναίων. Από την Αγορά προέρχεται επίσης ένα μολυβδένιο βαρίδι που φέρει επιγραφή κατά την οποία ήταν ίσο προς το τρίτο του στατήρα.

Δημόσια υποδείγματα μέτρων και σταθμών ονομαζόμενα σηκώματα ήταν εκτεθειμένα στη Σκιάδα, τη Θόλο της αθηναϊκής Αγοράς και στην Ακρόπολη.

³⁹ Γκόφας Χ. Δημήτριος, Μελέτες Ιστορίας του Ελληνικού Δικαίου των Συναλλαγών, Βιβλιοθήκη της Εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας, Αριθ. 133, Αθήνα, 1993, σελ. 178 επ.

Τους Μετρονόμους βοηθούσαν στο έργο τους κατώτερα όργανα οι Προμετρητές οι οποίοι λάμβαναν αμοιβή για κάθε μέτρηση αγαθών με τα δημόσια μέτρα και σταθμά στην οποία προέβαιναν.

Τέλος υπήρχαν οι **Σιτοφύλακες** οι οποίοι είχαν έργο τους την επιστασία του εμπορίου του σιταριού. Οι Σιτοφύλακες είχαν αρμοδιότητα για όλες τις παραβάσεις που διαπράττονταν στην Αγορά μέσα στον «κύκλο» του σιταριού (εν τω σίτω). Γι' αυτό το λόγο, προς τους Σιτοφύλακες γίνονταν οι σχετικές καταγγελίες («φάσεις»).

⁴⁰Οι έμποροι διακρίνονταν στους ειδικούς (τους επαγγελματίες) και στους περιστασιακούς (ταξιδιώτες, μισθοφόροι κλπ.). Οι περισσότεροι από τους εμπόρους εσωτερικού εμπορίου ήταν «λιανικής πωλήσεως» μεταφέροντας τα

40 Θα πρέπει να τονιστεί ότι στην αρχαία Ελλάδα συναλλακτική δραστηριότητα ασκούσαν διαφορετικές κατηγορίες προσώπων. Ένας κλάδος δραστηριοτήτων ήταν η **«καπηλεία»** και η **«εμπορία»**.

Ο πρώτος από αυτούς τους κλάδους, η καπηλεία είχε το επίκεντρό της στην αγορά των ελληνικών πόλεων και ο δεύτερος είχε αυστηρά καθορισμένο χώρο των εμπορικών λιμανιών, το Εμπόριο.

Ο διαχωρισμός αυτός σε χώρο της αγοράς και σε χώρο του εμπορίου δεν είχε μόνο τοπική σημασία, αλλά και ποιοτική, καθώς στην αγορά μεν τα πρόσωπα που ασκούσαν την εμπορική δραστηριότητα ήταν κατά κύριο λόγο πολίτες, ενώ στο Εμπόριο οι μη πολίτες, αποτελούσαν, πιθανώς, την πλειοψηφία, μεγάλο δε ποσοστό από αυτούς δεν ήταν καν Έλληνες.

Θα πρέπει να πούμε ότι υπήρχε διαχωρισμός της εμπορικής αγοράς από την πολιτική αγορά. Ο διαχωρισμός της πολιτικής από την εμπορική αγορά γινόταν με ένα σκονιβάμμένο με ώχρα.

Μπορούμε να μεταφράσουμε τον όρο καπηλεία ως «λιανικό εμπόριο» και, κατά συνέπεια, τους **καπήλους** ως «λιανοπωλητές».

Για τους αρχαίους Έλληνες **«έμπορος»** δεν ήταν ο χονδρέμπορος, αλλά εκείνος που ασκούσε εμπόριο ανάμεσα σε διαφορετικές πολιτείες, διαπολιτειακό εμπόριο θα μπορούσαμε να πούμε εάν μας επιτρεπόταν ο όρος.

ΓΚΟΦΑΣ Χ. ΔΗΜΗΤΡΙΟΣ, Μελέτες Ιστορίας του Ελληνικού Δικαίου των Συναλλαγών, Βιβλιοθήκη της Εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας, Αριθ. 133, Αθήνα, 1993, σελ.167

εμπορεύματα τους στους δρόμους μεταβαίνοντας σε λαϊκές γιορτές ή σε πανηγύρια, πουλούσαν τα εμπορεύματα τους στα καταστήματα ή στην αγορά⁴¹. Θα πρέπει να πούμε ότι η αγορά της Αθήνας θεωρούνταν πλούσια.

Αναπτύσσοντας τις δραστηριότητές της η Αθήνα σε ολόκληρο τον τότε γνωστό κόσμο και κατακτώντας τις θαλάσσιες συγκοινωνίες, διέθετε τρία σπουδαία λιμάνια, την Ζέαν (Πασαλιμάνι) (Α), το Φάληρο με την Μουνιχία (Τουρκολίμανο) (Β) και τον Κωφό ή Κάνθαρον (Πειραιά) (Γ) ⁴².

⁴¹ Το εμπόριο ώθησε δύο τάξεις πολύ υψηλά στην δύναμη, τις τάξεις των εμπόρων και των βιοτεχνών, οι οποίες μαζί με τους φτωχούς των πόλεων και της υπαίθρου συμμαχούσαν εναντίον των αριστοκρατών.

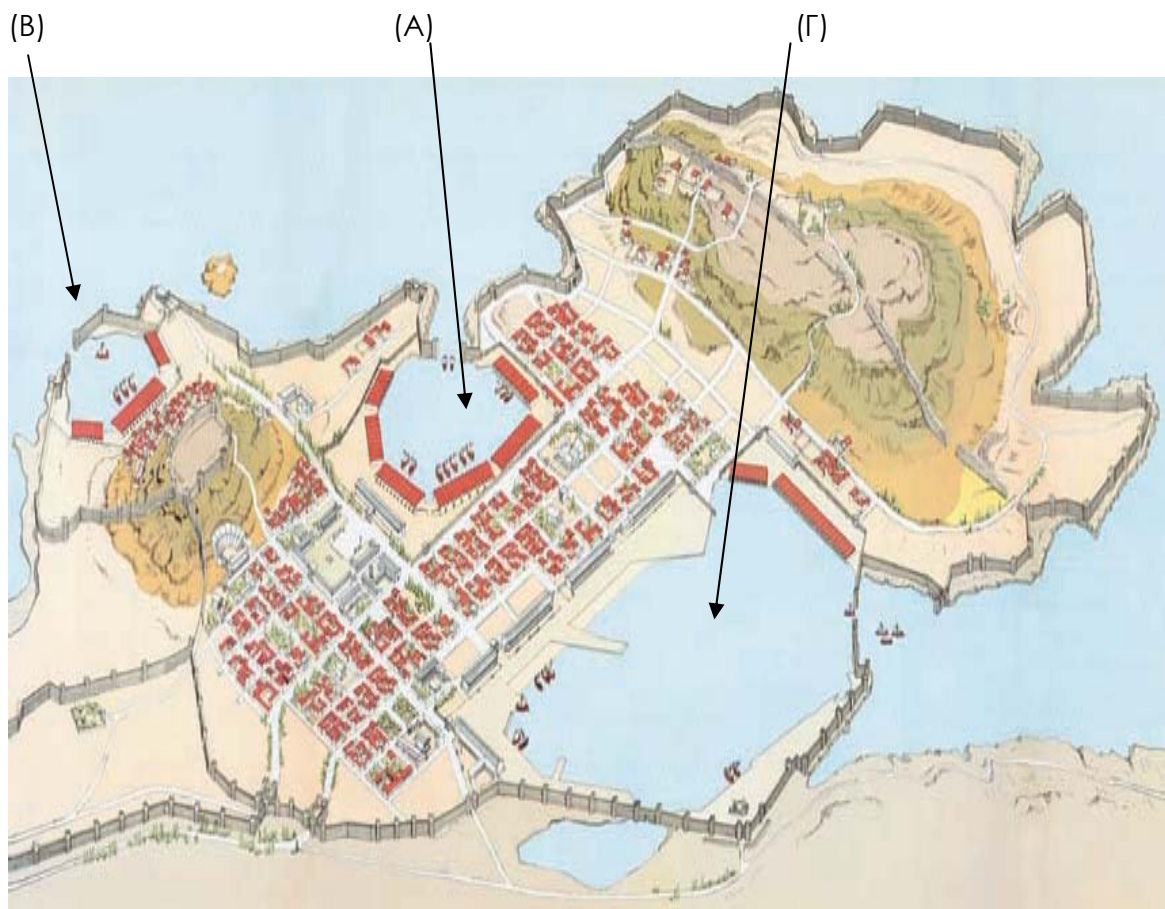
ΧΟΥΜΑΝΙΔΗΣ Λ.Θ., Μαθήματα Ιστορίας Οικονομικού Βίου, Εκδόσεις Παπαζήση, 1969, σελ. 105 επ.

⁴² Αυτά τα λιμάνια ήταν καλά οχυρωμένα και προστατεύονταν από ισχυρά φράγματα για την περίπτωση εχθρικής επιδρομής.

(Θουκυδίδης, ΙΙ, 94 & Ξενοφώντας: Ελληνικά, ΙΙ)

Το μεγαλύτερο και τελειότερο από τα παραπάνω λιμάνια, ο Πειραιάς διέθετε και φάρους ύψους περίπου 10 μέτρων εκατέρωθεν των λιμενοβραχιόνων (Λυκούδη, Σ.: Περί των Φάρων των ελληνικών ακτών από της Αρχαιότητας μέχρι σήμερα, σελ. 22 επ).

Ο δε Πειραιάς ήταν το σημαντικότερο παγκόσμιο λιμάνι⁴³.

Οι κυριότεροι παράγοντες που συνέβαλαν στα παραπάνω ήταν:

- 1) Η πολιτική θαλάσσιας ισχύος η οποία οδήγησε στην θαλάσσια επικράτηση και ηγεμονία των Αθηναίων. Η παρουσία του πανίσχυρου στόλου είχε εμπνεύσει εμπιστοσύνη και ασφάλεια στις εμπορικές

⁴³ Πράγματι ο Πειραιάς έπαιξε τον μεγαλύτερο ρόλο για την ανάπτυξη της πόλεως διότι το εμπόριο στην ξηρά ήταν δυσχερές λόγω του ορεινού εδάφους και της έλλειψης οδών οι οποίες δεν διανοίγονταν λόγω του φόβου πιθανής εχθρικής επιδρομής. Στον Πειραιά υπήρχαν διάφορα λιμενικά έργα, προκυμαίες, ναυπηγεία και προβλήτες για την φόρτωση και εκφόρτωση των εμπορευμάτων και την προφύλαξη των πλοίων. Για την φόρτωση και εκφόρτωση των πρώτων υλών και των εμπορευμάτων η ειδική θέση αποκαλούνταν «Εξαίρεσις».

μεταφορές και ήταν μόνιμος προστατευτικός παράγοντας για τα εμπορικά συμφέροντα της πόλης.

- 2) Η ύπαρξη της Αθηναϊκής συμμαχίας έδωσε την ευκαιρία ανάπτυξης πολύ καλών εμπορικών σχέσεων, πέρα από ανταγωνιστικές τάσεις. Έτσι διευρύνθηκαν τα πεδία εμπορικής δραστηριότητας της Αθήνας.
- 3) Η εξουδετέρωση της πειρατείας συντέλεσε αποφασιστικά στην αποκατάσταση της ελεύθερης διακίνησης των πλοίων και οδήγησε στην εύρυθμη διακίνηση των εμπορικών μεταφορών. Έτσι αναδείχθηκε το λιμάνι του Πειραιά, αξιοποιήθηκαν οι εμπορικές συγκοινωνιακές γραμμές και ευνοήθηκε η ανάπτυξη του Αθηναϊκού εμπορίου στο Αιγαίο.
- 4) Η θέση του Πειραιά σε μια εποχή κατά την οποία η Μεσόγειος θάλασσα ήταν η σπουδαιότερη των θαλασσών σε συνδυασμό με την χωρητικότητά του, συνέτειναν στην συγκέντρωση του εμπορικού ενδιαφέροντος. Αποδέκτης της πλεονεκτικής θέσεως του Πειραιά ήταν η Αθήνα.
- 5) Η δραστηριότητα των μετοίκων ήταν αποφασιστικός παράγοντας για την ανέγερση του εμπορικού οικοδομήματος της Αθήνας⁴⁴.

⁴⁴ Πολλοί έρχονταν να εγκατασταθούν στον Πειραιά. Αυτοί διακρίνονταν σε δύο κατηγορίες: στους μετοίκους και τους παρεπιδήμους. Οι πρώτοι διέμεναν μόνιμα στην Αθήνα, ενώ οι δεύτεροι ήταν προσωρινοί.

Θα πρέπει να πούμε ότι οι Αθηναίοι ηγέτες, ο Κλεισθένης και ο Θεμιστοκλής, και κατόπιν ο Περικλής βοήθησαν την είσοδο και την εγκατάσταση ξένων στην Αθήνα.

ΧΟΥΜΑΝΙΔΗΣ Λ.Θ., Μαθήματα Ιστορίας Οικονομικού Βίου, Εκδόσεις Παπαζήση, 1969, σελ. 105 επ.

Για περισσότερα ΣΤΕΦΑΝΟΠΟΥΛΟΥ-ΔΕΚΑΖΟΥ ΦΩΤΕΙΝΗ, "-Ου λαμβάνουσι μισθόν αλλά μετοίκιον προσφέρουσιν" Ξενοφών, Πόροι, II,2. : οι μέτοικοι στην Αθήνα των κλασικών χρόνων, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Παντείου Πανεπιστημίου, Αθήνα 1998

6) Η σύναψη εμπορικών συμφωνιών με τις οποίες εξασφαλίσθηκε πληθώρα μεγάλων εμπορικών πλεονεκτημάτων⁴⁵ σε συνδυασμό με άλλα μέτρα εμπορικής πολιτικής και σκοπιμότητας όπως η παροχή κινήτρων και διευκολύνσεων στους εμπόρους και κυρίως σε ξένους.

Στα πλαίσια αυτής της προσπάθειας εφαρμόστηκε το μέτρο της «εμπορικής δίκης» με το οποίο η Αθήνα τήρησε την εξαγγελία προστατευτικών μέτρων για τους ξένους εμπόρους.

Στα παραπάνω μέτρα μπορούμε να κατατάξουμε:

- i. Την λήψη μέτρων για την ενίσχυση των οφελών για την Αθήνα. Σε αυτά τα μέτρα περιλαμβάνονται τα τελωνειακά και δασμολογικά μέτρα όπως και οι εμπορικές απαγορεύσεις και περιορισμοί. Ως χαρακτηριστικά παραδείγματα μπορούμε να αναφέρουμε *την είσπραξη ποσοστού που αντιστοιχούσε στο 2% επί των εισαγομένων και εξαγομένων εμπορευμάτων από το λιμάνι του Πειραιά, όπως και τους επιβληθέντες φόρους σε κρίσιμες περιόδους της “δεκάτης” και της “εικοστής”*. Επίσης τις διάφορες εμπορικές απαγορεύσεις τόσο επί του εσωτερικού όσο και επί του εξωτερικού εμπορίου. Ενδεικτικά μπορούμε να αναφέρουμε την απαγόρευση προμήθειας όπλων ή πολεμικού υλικού στον Φίλιππο από τους Αθηναίους εμπόρους όπως και την υποχρέωση των συμμάχων από την Αθήνα κατά τον 5^ο αιώνα να

⁴⁵ Η πολιτική της Αθήνας λόγω του οφέλους που είχε επέμενε στην σύναψη εμπορικών συμφωνιών. Έτσι ο Περικλής είχε συνάψει εμπορική συμφωνία στις περιοχές του Εύξεινου Πόντου και του Βοσπόρου. Αρκεί μόνο να αναφέρουμε ότι οι βασιλείς του Βοσπόρου δεν εισέπρατταν τέλη από τα δημητριακά τα οποία αγόραζαν οι Αθηναίοι. Ακόμα και σε περιόδους κακής παραγωγής, κατά τις οποίες απαγορευόταν η πώληση και εξαγωγή σίτου, οι Αθηναίοι διατηρούσαν το πλεονέκτημα φόρτωσης και εισαγωγής σίτου.

πραγματοποιούν τις εμπορικές τους συναλλαγές αποκλειστικά στο λιμάνι του Πειραιά.

- ii. Η ανάγκη επισιτισμού αντιμετωπίστηκε με την λήψη νομοθετικών μέτρων. Κατ' αρχήν υποχρεώθηκαν οι έμποροι που αναχωρούσαν για χώρες του εξωτερικού για αγορά σίτου να το μεταφέρουν αποκλειστικά στο λιμάνι του Πειραιά πράγμα το οποίο ήταν φυσικό να συμβαίνει όταν η τιμή του σίτου ήταν χαμηλή στην Αθήνα.

Στη συνέχεια λήφθηκαν μέτρα για την εκλογή 5 σιτοφυλάκων για την Αθήνα και 5 για τον Πειραιά κάθε έτος. Οι σιτοφύλακες έπρεπε να καταγράφουν τις ποσότητες σίτου και να φροντίζουν ώστε η τιμή πώλησης να μην είναι ανώτερη της επιτρεπόμενης. Μάλιστα απαγορεύτηκε επί ποινή θανάτου η συνεταιριστική αγορά στους πωλητές σίτου από τους εμπόρους χονδρικής περισσότερο των 50 μεδίωνων.

Άλλο μέτρο ήταν η απαγόρευση εξαγωγής σίτου για μεταπώληση ποσότητας μεγαλύτερης του 1/3 οποιουδήποτε σιτοφορτίου. Ο σίτος φυλάσσονταν σε αποθήκες.

Αξίζει να αναφέρουμε την ύπαρξη **Ελλησποντοφυλάκων**, οι οποίοι είχαν καθήκον τον έλεγχο των δρομολογίων των σιταγωγών πλοίων που είχαν περιορισμό την Αθήνα.

- iii. Τέλος ψηφίστηκε και νόμος ο οποίος απαγόρευε στους πολίτες και στους μέτοικους την εμπορία σίτου ο οποίος δεν προοριζονταν για τις ανάγκες της πόλης.

Παρόλα αυτά εμφανίστηκαν περιπτώσεις αισχροκέρδειας δεδομένου ότι άλλοτε οι εισαγωγείς αλλοίωναν τις τιμές αγοράς ή απέκρυπταν φορτία ή καθυστερούσαν την επιστροφή τους.

Θα πρέπει να πούμε ότι η μεγαλύτερη αύξηση της τιμής του σίτου παρατηρήθηκε σε εμπόλεμες καταστάσεις και ιδίως στις περιπτώσεις κατά τις οποίες οι περιοχές από τις οποίες εισήγαγε σίτο καθώς και οι σχετιζόμενες θαλάσσιες περιοχές ελέγχονταν από αντιπάλους της πόλεως.

Στις συναλλαγές απαγορευόταν η πιστωτική αγοραπωλησία⁴⁶. Τη λύση αυτή επικροτεί ο Πλάτων, ο οποίος στους Νόμους του απαγορεύει ρητά τις πιστωτικές αγοραπωλησίες στο εμπόριο της Αγοράς⁴⁷.

Γίνονταν σίγουρα και κάποιες πωλήσεις επί πιστώσει, αλλά αυτές αποτελούσαν την εξαίρεση, και μπορούσε να τους δοθεί νομική ισχύ μόνο με πλασματική συμφωνία, συνήθως του τύπου του δανείου⁴⁸.

Αλλά η αθηναϊκή εμπορική πρακτική με την ανάπτυξη των συναλλαγών δεν μπορούσε να αγνοήσει τις αγοραπωλησίες επί πιστώσει (πιστεύειν). Το αποτέλεσμα όμως αυτό το πέτυχε με τρόπο μάλλον αδέξιο, με τη χορήγηση δηλαδή του τιμήματος της δήθεν αγοραπωλησίας «τοις μετρητοίς» από τον πωλητή στον αγοραστή με τη μορφή δανείου, το οποίο ο δεύτερος έπρεπε να επιστρέψει με την πάροδο της συμφωνημένης προθεσμίας πίστωσης του τιμήματος.

⁴⁶ ΓΚΟΦΑΣ Χ. ΔΗΜΗΤΡΙΟΣ, Μελέτες Ιστορίας του Ελληνικού Δικαίου των Συναλλαγών, Βιβλιοθήκη της Εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας, Αριθ. 133, Αθήνα, 1993, σελ.187

⁴⁷ Πλάτωνος, Νόμοι XI 915d-e.

⁴⁸ FINLEY M.I., Οικονομία και Κοινωνία στην Αρχαία Ελλάδα, Μετάφραση Ανδρέας Παναγόπουλος, Μέρος Πρώτο, Εκδόσεις Καρδαμίτσα, Αθήνα, 1988, σελ. 145

Οι μορφές πίστωσης που συνδέονταν με το εμπόριο στην αθηναϊκή Αγορά ήταν οι έρανοι και οι αφορμές.

Χαρακτηριστική περίπτωση για την οποία διαθέτουμε πληροφορίες σχετικά με τους εράνους, είναι η χορήγηση κεφαλαίου για μυροπωλείο⁴⁹.

Με τον όρο «έρανος» δεν πρέπει να νοηθεί δάνειο συλλεγόμενο με συνεισφορές για την παροχή βοήθειας προς πρόσωπο που βρίσκεται σε ανάγκη. Στη συζητούμενη περίπτωση «έρανος» σήμαινε, ειδικότερα, ποσό που συγκεντρώνεται με συνεισφορές για να δοθεί σε εμπορική επιχείρηση, προκειμένου να χρησιμεύσει ως κεφάλαιο κίνησης της επιχείρησης αυτής.

Οι έρανοι κατά κανόνα επιστρέφονταν σε δόσεις («φοραί»), που δεν ήταν τοκοφόροι.

Τα σχετικά με τους εράνους ρυθμιζόνταν από ειδικό «νόμο ερανικό», οι δε δίκες που προέκυπταν από εράνους εισάγονταν στους «Εισαγωγείς» και ανήκαν «έμμηνες» δίκες.

Το δεύτερο είδος πιστώσεων στις οποίες μπορούσαν να προστρέξουν οι εμπορευόμενοι στην Αγορά ήταν οι «αφορμές». Αφορμή ήταν δανειακό κεφάλαιο που χορηγούνταν για να χρησιμεύσει ως αρχικό κεφάλαιο εμπορικής επιχείρησης.

Το είδος αυτό της πίστωσης ασκούσαν οι Αθηναίοι τραπεζίτες.

Πρέπει να τονίσουμε ότι η «αφορμή» – αντίθετα προς τον «έρανο» – ήταν πάντα τοκοφόρα, και μάλιστα με σταθερό επιτόκιο.

Οι διαφορές που προέκυπταν από αφορμές ανήκαν και αυτές στις «έμμηνες δίκες» και εισάγονταν και αυτές στην κατηγορία των «έμμηνων δικών» και

⁴⁹ Στην περίπτωση αυτή ο Υπερείδης αναφέρεται σ' ένα μυροπωλείο το οποίο διηύθυνε ένας δούλος, ο Μιδας, φαίνεται δε ότι η επιχείρηση αυτή του Μίδα είχε επιβαρυνθεί με σοβαρά χρέη προς εκείνους που συνεισέφεραν στον έρανο («πληρωτάς των εράνων»).

εισάγονταν στο δικαστήριο από τους "Εισαγωγείς" όπως μας πληροφορεί ο Αριστοτέλης στην Αθηναίων Πολιτεία.

Ο τόπος στον οποίο συναθροίζονταν τα διάφορα αγαθά ήταν η Αγορά στην οποία υπήρχαν ειδικά διαφοροφωμένες θέσεις για το κάθε επάγγελμα⁵⁰. Έτσι υπήρχαν οι αποκαλούμενοι «κύκλοι», χαρακτηριζόμενοι από τα είδη που εκθέτονταν για πώληση στον καθένα από αυτούς όπως «εις τα βιβλία», «εις τούψον»⁵¹, «ες τον οίνον», «ες τούλαιον», «ες τον χλωρόν τυρόν», «ες τας χύτρας», ενώ ιδιαίτερη αναφορά πρέπει να γίνει στον «κύκλο» όπου γινόταν η πώληση των δούλων⁵².

Κάθε κύκλος περιλάμβανε καταστήματα, τα οποία, λόγω της ελαφρής και προσωρινής κατασκευής τους, ονομάζονταν «σκηναί», δηλαδή παραπήγματα. Στην Αγορά διαλαλούνταν τα διάφορα είδη, μάλιστα δημιουργούνταν και επεισόδια από τις διάφορες πωλήτριες⁵³, ενώ κάθε αταξία διωκόταν από την αστυνομία, η οποία υπερασπιζόταν την ησυχία και την τάξη σύμφωνα με τους νόμους.

Ακόμη είδη αγορών αποτελούσαν και τα «δείγματα», χώροι που βρισκότουσαν κοντά σε λιμάνια έτσι ώστε οι έμποροι να έχουν την

⁵⁰ Υπήρχαν ειδικές θέσεις για τους ιχθυοπώλες, ως επίσης για τους σιτοπώλες, τους ξυλουργούς, τους μεταλλουργούς κλπ. Επίσης υπήρχε και Αγορά όπου πωλούνταν μόνο γυναικεία είδη (Θεόφραστος, Χαρακτήρων II,9)

⁵¹ Δηλαδή ψαραγορά

⁵² Η Αθήνα κατά τον 4^ο αιώνα π.Χ. ήταν ένα από τα μεγαλύτερα σκλαβοπάζαρα της Ελλάδος. Οι δούλοι οδηγούνταν εκεί και εκθέτονταν πάνω σε μια πέτρινη εξέδρα, ώστε να μπορούν οι υποψήφιοι αγοραστής να τους εξετάσουν. Η εξέδρα αυτή έφερε το όνομα «ο πατήρ λίθος» και το γεγονός ότι ο δούλος που προσφερόταν για πώληση στεκόταν πάνω σε αυτή την εξέδρα, πρέπει να έδωσε αφορμή στη δημιουργία της λατινικής προέλευσης όρου «στατάριον» με τον οποίο δηλώνεται η αγορά των δούλων.

⁵³ Αριστοφάνης, Βάτραχοι, 857

δυνατότητα να επιδεικνύουν τα εμπορεύματα τους, απαλλασσόμενοι των πρόσθετων εξόδων εκφορτώσεως μεγάλων εμπορικών φορτίων.

Το εξωτερικό εμπόριο ήταν στα χέρια πολλών μεμονωμένων ναυκλήρων⁵⁴, δηλαδή πλοιοκτητών, οι οποίοι είτε εμπορεύονταν για λογαριασμό τους, είτε εκτελούσαν μεταφορές εμπορευμάτων για λογαριασμό εμπόρων. Τα πλοία μετέφεραν μικρά φορτία, έπλεαν μόνον από τον Απρίλιο έως τον Οκτώβριο και κινδύνευαν από μεγάλες τρικυμίες και από πειρατές. Εξαιτίας των κινδύνων οι ναύκληροι δανείζονταν με πολύ υψηλά επιτόκια⁵⁵, συνήθως μεταξύ 20 και 33%, αλλά και μέχρι 100%. Από την άλλη πλευρά αν σχημάτιζαν κεφάλαιο, καλούνταν να αναλάβουν δημόσιες δαπάνες. Παρά ταύτα το αθηναϊκό

⁵⁴ Ο όρος ναύκληρος πρωτοεμφανίζεται κατά τον 5ο π.Χ. αιώνα (π.χ. Θουκυδίδου Α 137, 2 Αριστοφάνους, Όρνιθες 711 κλπ). Από τότε άλλαξε περιεχόμενο περισσότερο από μια φορά, με αποτέλεσμα κανένας ορισμός να μη μπορεί να καλύψει όλες τις πλευρές της επαγγελματικής δραστηριότητας του ναυκλήρου. Οι έννοιες του ναυκλήρου και του πλοιοκτήτη δεν συνέπιπταν αναγκαία τουλάχιστον κατά τον 4ο π.Χ. αιώνα.

Ο ορισμό της συνηθισμένης δραστηριότητας του ναυκλήρου δίνει ο Ξενοφώντας (Οικονομικός ΙΙΙ,12) όταν κάνει λόγο για εμπορεύματα που φορτώνονται στο πλοίο και τα οποία ο ναύκληρος μεταφέρει για χάρη κέρδους. Δηλαδή ο ναύκληρος ήταν ο επικεφαλής του πλοίου ως εμπορικής επιχείρησης και μετέφερε με το πλοίο είτε δικά του εμπορεύματα, είτε εμπορεύματα άλλων.

Η ναυκληρεία συνδεόταν συνήθως – αλλά όχι αναγκαία – με την κυριότητα του πλοίου και αφορούσε τη μεταφορά πραγμάτων που ανήκαν είτε στον ίδιο τον ναύκληρο, είτε σε άλλα πρόσωπα, ιδίως δε εμπόρους. Βλ. Γκόφα Χ. Δημήτριος, Θάλασσα και Συναλλαγές στην Αρχαία Ελλάδα, εκδόσεις Αντ. Ν. Σάκουλα, Αθήνα-Κομοτηνή, 1994, σελ. 16 επ.

⁵⁵ Το δάνειο παρεχωρείτο σε ένα έμπορο ή σε ένα ναύκληρο με εγγύηση το πλοίο ή το φορτίο ή και τα δύο μαζί. Ένα συμβόλαιο πρόβλεπε όλες τις λεπτομέρειες της υπόθεσης: περιεχόμενο του φορτίου, επιτόκιο και εγγυήσεις του δανείου, μέσα είσπραξης κλπ. Ο δανειστής διακινδύνευε την ολοκληρωτική απώλεια σε περίπτωση ναυαγίου, επίθεσης πειρατών ή άλλων ατυχημάτων. Βλ. Migeotte Leopold, *Η Οικονομία των Ελληνικών Πόλεων, Από την Αρχαϊκή περίοδο μέχρι του πρώιμους αυτοκρατορικούς χρόνους*, Εκδόσεις Δημ. Παπαδήμα, Αθήνα, 2007, σελ. 154

ναυτικό εμπόριο ήταν σημαντικό, επηρεαζόμενο από τον όγκο των αθηναϊκών εισαγωγών και εξαγωγών καθώς και από την εξυπηρέτηση ξένων εμπορικών συναλλαγών⁵⁶.

Η ανάπτυξη του Πειραιά φανερώνει την εμπορική υπεροχή της Αθήνας⁵⁷. Ο Περικλής κάλεσε τον περίφημο Μιλήσιο αρχιτέκτονα Ιππόδαμο για να κάνει το πολεοδομικό σχέδιο.

Γύρω από το εμπορικό λιμάνι, το *εμπόριον*, υψώνονταν νεώσοικοι, αποθήκες εμπορευμάτων και η περίφημη *αλφιτόπωλις στοά*, όπου αποθήκευαν τα σιτηρά.

Θα πρέπει να τονίσουμε ότι στον Πειραιά κατασκευάστηκε το πρώτο Χρηματιστήριο Εμπορευμάτων της Αρχαίας Ελλάδος το οποίο ονομαζόταν «Δείγμα».

Τα Δείγματα ήταν ειδικά κτίρια που απαντούσαν στα κυριότερα ελληνικά εμπορικά λιμάνια.

Ο Πειραιάς διέθετε επίσης και μια άλλη ειδική στοά τη Στοά Αλφιτοπώλιδα, έργο επίσης του Περικλή, όπου αποθηκεύονταν και πωλούνταν σε λιανική πώληση σιτηρά.

Στο λιμάνι συνωστίζονταν λογής λογής άνθρωποι, μικροπωλητές, σαράφηδες, εμπορικοί αντιπρόσωποι, ναύτες και λιμενεργάτες. Δυστυχώς μόνο για τον 4^ο αιώνα μας επιτρέπουν οι πηγές μας να αναπαραστήσουμε με ακρίβεια την κίνηση του λιμανιού.

⁵⁶ ΣΑΚΕΛΛΑΡΙΟΥ Μ.Β., Η Αθηναϊκή Δημοκρατία, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο, 1999, σελ. 35 επ.

⁵⁷ MOSSE CLAUDE, Αθήνα, Ιστορία μιας Δημοκρατίας, Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, Αθήνα, 1983, σελ. 66 επ.

3.3.1.1 Το εισαγωγικό και το εξαγωγικό εμπόριο

Η σημασία του θέματος αποδίδεται σαφώς από την φράση «ου γαρ ἔστι πόλις, ἥτις ου δει εισάγεσθαι ἢ εξαγεσθαι»⁵⁸. Παρόλα αυτά το βασικό ενδιαφέρον των Αθηναίων ήταν στραμμένο στις εισαγωγές και κύρια μέριμνα τους ήταν η εξοικονόμηση χρημάτων για την άνετη και ομαλή εξασφάλισή τους. Αντίθετα παραγνωρίστηκαν οι εξαγωγές, αν και αποτελούσαν πηγές εσόδων και παράγοντες αντιστάθμισης των εισαγωγών, κυρίως δε αποτελούσαν εγγύηση της σταθερής οικονομικής ισορροπίας.

Οι Αθηναίοι είχαν προφανώς ανάγκη να προμηθεύονται πρώτες ύλες, σιτάρι, κοινά μέταλλα και ξυλεία για τους σκελετούς των πλοίων. Η παραγωγή των αγγείων ήταν μια παραγωγή πολυτελείας, και δεν μπορούσε με κανένα τρόπο να ισοσκελίσει τις αγορές των πρώτων υλών.

Οι ξένοι προτιμούσαν την Αθήνα γιατί ήταν βέβαιοι ότι θα πουλούσαν εκεί το φορτίο τους, και γιατί η πόλη πρόσφερε, σε όσους ήθελαν να εγκατασταθούν σ' αυτήν μόνιμα, το πλεονέκτημα της νομικά καθορισμένης ιδιότητας του μετοίκου.

⁵⁸ ΞΕΝΟΦΩΝ, ΑΘΗΝΑΙΩΝ ΠΟΛΙΤΕΙΑ, .. ου γάρ ἔστι πόλις ουδεμία ἥτις ου δείται εισάγεσθαι τι ἢ εξαγεσθαι...(2.3)

Συγκεκριμένα η κίνηση των εισαγωγών ήταν η ακόλουθη:

<i>Γεωργικά προϊόντα:</i>	<ul style="list-style-type: none"> ▪ Δημητριακά από τον Πόντο και την Σικελία
<i>Κτηνοτροφικά προϊόντα:</i>	<ul style="list-style-type: none"> ▪ Τυρί, ερίφια από την Σικελία ▪ Ερίφια από την Λυδία και την Μίλητο ▪ Δέρματα & ερίφια από τον Πόντο
<i>Δασικά προϊόντα:</i>	<ul style="list-style-type: none"> ▪ Ξυλεία από τον Πόντο, την Κύπρο και την Θράκη ▪ Ξυλεία και ξυλόπισσα από την Μακεδονία ▪ Κάνναβη και πάπυρο από την Αίγυπτο
<i>Βιομηχανικά προϊόντα:</i>	<ul style="list-style-type: none"> ▪ Τάπητες από την Καρχηδόνα ▪ Ξίφη από τον Εύβοια ▪ Υφάσματα από την Αίγυπτο ▪ Υφάσματα και αρώματα από την Αραβία ▪ Έπιπλα από την Μίλητο
<i>Μεταλλευτικά προϊόντα:</i>	<ul style="list-style-type: none"> ▪ Χρυσό από την Θράκη και την Θάσο ▪ Σίδηρο από τον Πόντο ▪ Χαλκό από την Κύπρο
<i>Αλιευτικά προϊόντα:</i>	<ul style="list-style-type: none"> ▪ Ψάρια από τον Πόντο
<i>Προϊόντα κυνηγίου</i>	<ul style="list-style-type: none"> ▪ Ελεφαντόδοντο από την Λιβύη
<i>Δούλοι:</i>	<ul style="list-style-type: none"> ▪ Από την Λυδία, Φρυγία, Θράκη και τον Πόντο

Αντίστοιχα η κίνηση των εξαγωγών ήταν η ακόλουθη:

<i>Γεωργικά προϊόντα:</i>	<ul style="list-style-type: none"> ▪ Λάδι, οίνος και σύκα
<i>Κτηνοτροφικά προϊόντα:</i>	<ul style="list-style-type: none"> ▪ Ερίφια και μέλι
<i>Βιομηχανικά προϊόντα:</i>	<ul style="list-style-type: none"> ▪ Όπλα και κεραμικά
<i>Μεταλλευτικά προϊόντα:</i>	<ul style="list-style-type: none"> ▪ Μάρμαρα και άργυρος

Τα εξαγόμενα προϊόντα κατέληγαν κυρίως στην περιοχή του Βοσπόρου και την Αίγυπτο όπως επίσης και στα νησιά και τις περιοχές του Β. Αιγαίου, στην Ιταλία και την Σικελία, στην Φοινίκη και την Κυρήνη.

Θα πρέπει να πούμε ότι ο παραπάνω πίνακας είναι γενικός. Η μεγάλη εξαγωγή μαρμάρου γινόταν κυρίως κατά τον 4ο αιώνα, ενώ η μεγάλη εξαγωγή κεραμικών έλαβε χώρα κατά τον 5ο αιώνα.

3.3.2 Οι μεταφορές

Για την μεταφορά των διαφόρων αγαθών χρησιμοποιούνταν κυρίως βόες⁵⁹. Δεν έχουμε γνώση του βάρους των μεταφερόμενων αγαθών, πάντως τα πολύ ελαφρά τα μετέφεραν σε μικρές αποστάσεις με τα ανθρώπινα χέρια. Η μεταφορά όμως λόγω έλλειψης μέσων και της κακής κατάστασης του εδάφους ανεξάρτητα εάν υπήρχαν οδοί με καλή επίστρωση (Παναθηναϊκή Οδός, η Οδός της Αγοράς των Αθηνών, η οδός της Πεντέλης, η δίοικος της Κορίνθου, η Ιερή Οδός των Δελφών) διεξάγονταν κυρίως από την θάλασσα με ταχύπλοα πλοία.

Εκτός των μικρών πλοίων (18 τόνων) τα πλοία του 5^{ου} αιώνα π.Χ. ήταν μεγάλα σε μέγεθος, χωρητικότητας έως 10.000 ταλάντων (262 τόνων), είχαν μορφή πτηνού, ήταν ασφαλισμένα με κατάστρωμα και οπλισμένα είτε με ένα, είτε με δύο ιστούς. Διακρίνονταν σε δύο κατηγορίες: «τα στρογγυλόμορφα» όπως ήταν τα εμπορικά πλοία και τα «μακρόμορφα» όπως ήταν τα πολεμικά πλοία. Τα πρώτα είχαν ευρύ κύτος για να χωρούν όσο το δυνατόν περισσότερα εμπορεύματα, ενώ τα δεύτερα είχαν μεγαλύτερη ταχύτητα και παρουσίαζαν μικρό στόχο, οι δε κωπηλάτες μάχονταν και οι ίδιοι συγχρόνως και από τις δύο

⁵⁹ ΧΟΥΜΑΝΙΔΗΣ Λ.Θ., Μαθήματα Ιστορίας Οικονομικού Βίου, Εκδόσεις Παπαζήση, 1969, σελ. 83 επ.

πλευρές του πλοίου. Τα εμπορικά πλοία δεν είχαν κωπηλάτες διότι το πλήρωμα απαιτούσε έξοδα. Από τα πολεμικά πλοία τους περισσότερους κωπηλάτες διέθεταν οι τριήρεις με τρεις σειρές κωπηλατών σε κάθε πλευρά του πλοίου.

Θα πρέπει να τονίσουμε ότι οι θαλάσσιες μεταφορές ήταν ασύγκριτα καλύτερες από όλες τις απόψεις (ταχύτητα, κόστος, μεταφορική μάζα και ασφάλεια).

Οι θαλάσσιες μεταφορές γινόντουσαν φθηνότερες τους καλοκαιρινούς μήνες λόγω της απομάκρυνσης των κινδύνων από τις κακές καιρικές συνθήκες.

Τα πλοία μπορούσαν να μεταφέρουν αρκετό βάρος και τα ταχύτερα από αυτά μπορούσαν να διανύσουν 70 ναυτικά μίλια την ημέρα με ευνοϊκό άνεμο.

Η σχεδίαση ικανοποιητικών χαρτογραφήσεων και η ύπαρξη θαλάσσιας εμπειρίας βοήθησαν ακόμη περισσότερο τις θαλάσσιες μεταφορές.

Ο χρόνος διάρκειας των ταξιδιών ήταν πολύ ικανοποιητικός. Έτσι π.χ. η απόσταση Πειραιά – Βυζαντίου καλύπτονταν σε 4-5 ημέρες, η απόσταση Δυτικού – Ανατολικού Αιγαίου σε 2-3 ημέρες και η απόσταση Πειραιά – Ρόδου σε 3-4 ημέρες.

Το κόστος των ναύλων στις θαλάσσιες μεταφορές εξαρτιόταν από τις καιρικές συνθήκες, από την αξία του εμπορεύματος, από τους κινδύνους του ταξιδιού και βεβαίως από την απόσταση.

Αντίθετα οι χερσαίες συγκοινωνίες ήταν άθλιες. Οι δρόμοι ήταν κατασκευασμένοι με πρωτόγονο τρόπο και χωρίς ιδιαίτερο ενδιαφέρον λόγω της προτεραιότητας των θαλάσσιων μεταφορών και συγκοινωνιών. Η καλύτερη από τις οδούς της Αθήνας θεωρούνταν η Ιερά Οδός η οποία συνέδεε την Αθήνα με την Ελευσίνα.

Η μεταφορά γινόταν κυρίως με ζώα, κυρίως με όνους, με βόδια ή και με τροχοφόρες άμαξες τις οποίες έσυραν βόδια.

Σε περιόδους κακοκαιρίας οι χερσαίες μεταφορές ήταν εξαιρετικά επίπονες και επικίνδυνες και για την τύχη των φορτίων, αλλά και για τους ανθρώπους που τα μετέφεραν.

Θα πρέπει κλείνοντας το κεφάλαιο περί εμπορίου να αναφέρουμε το όνομα του Διοδότου και του Διογένη οι οποίοι υπήρξαν οι μοναδικοί αξιόλογοι Αθηναίοι έμποροι σε μια οικονομική περιοχή η οποία κυριαρχούνταν από τους μέτοικους.

3.3.3 Οι τραπεζικές εργασίες

Οι Τράπεζες της Αθήνας της κλασσικής περιόδου θεωρούνται πρόδρομοι των σημερινών.

Οι κύριες τραπεζικές εργασίες υπήρξαν: ο έλεγχος και η ανταλλαγή νομισμάτων, η αποδοχή καταθέσεων και παρακαταθηκών, η εκτέλεση εντολών πληρωμών και η χορήγηση δανείων. Θα πρέπει να πούμε ότι αυτές οι εργασίες δεν διεξάγονταν αποκλειστικά και μόνο από τις Τράπεζες, αλλά από αργυραμοιβούς και ιδιώτες σε μικρότερη κλίμακα.

Ο έλεγχος και η ανταλλαγή των νομισμάτων αποτελούσε αρχικά αντικείμενο απασχόλησης των αργυραμοιβών, οι οποίοι προηγήθηκαν των τραπεζιτών. Οι αργυραμοιβοί χρησιμοποιούσαν ειδικές μεθόδους για την εξακρίβωση της γνησιότητας και την εξακρίβωση του βάρους των νομισμάτων. Η εργασία τους απαιτούσε ειδίκευση και γνώσεις λόγω των ιδιαίτερων δυσκολιών τις οποίες αντιμετώπιζαν από το πλήθος των διαφορετικών νομισμάτων και από την φθορά η οποία προκαλούνταν από την χρήση των νομισμάτων.

Η αμοιβή κυμαίνονταν σε ποσοστό μεταξύ 5-10% αναλόγως της πραγματικής και ονομαστικής αξίας των νομισμάτων.

Οι παρακαταθήκες περιελάμβαναν πολύτιμα μέταλλα, εμπορικά συμβόλαια, έγγραφα και άλλα αντικείμενα των οποίων οι κάτοχοι - κυρίως ιδιώτες - επιθυμούσαν την διαφύλαξή τους. Αυτά δεν απέφεραν κέρδος, διότι αφενός παρέμεναν αδρανή, αφετέρου δε η τιμή των υπηρεσιών⁶⁰ για την διαφύλαξή τους ήταν σχετικά χαμηλή. Γι' αυτό τον λόγο οι τράπεζες δεν ωφελούνταν από την εφαρμογή της παρακαταθήκης, και την εφάρμοζαν σε ελάχιστες περιπτώσεις. Η διατήρηση των παρακαταθηκών γινόταν κυρίως από τα ιερά. Αντίθετα τα χρήματα των καταθέσεων ήταν ευπρόσδεκτα για τις τράπεζες, διότι μέσω των χρημάτων εξασφαλιζόταν κυρίως από τον 4^ο αιώνα η κίνησή τους.

Οι καταθέσεις διακρίνονταν στις α) *βραχυπρόθεσμες καταθέσεις* των οποίων η ολική ανάληψη γινόταν από τον καταθέτη και συνήθως χρησίμευαν για την εξόφληση δανείων μεταξύ ιδιωτών (το ποσό του δανείου αναλαμβάνονταν από τον οφειλέτη και αποδιδόταν στον δανειστή παρουσία του τραπεζίτη ως μάρτυρα στην Τράπεζα του οποίου είχε κατατεθεί), β) *στις μεσοπρόθεσμες ή βραχυπρόθεσμες καταθέσεις*, των οποίων η καταβολή στους τρίτους λάμβανε χώρα εντός της Τράπεζας κατόπιν εντολής του καταθέτη, γ) *στις αόριστες καταθέσεις*, των οποίων η καταβολή στους τρίτους συνοδευόταν πάντοτε από εντολή πληρωμής, και στις δ) *μακροπρόθεσμες καταθέσεις* οι οποίες και

⁶⁰ Θα πρέπει να τονιστεί ότι οι αρχαίοι διέκριναν τις **αρχές** από τις **υπηρεσίες**. Αρχές θεωρούνταν εκείνες οι δημόσιες θέσεις, στις οποίες αυτοί που τις υπηρετούσαν εκπροσωπούσαν τον δήμο. Υπηρεσίες ήταν οι κατώτερες και περιοριζόμενες σε απλά εκτελεστικά καθήκοντα.

Από αυτή την διαφορά προέκυπτε και μια ουσιώδης δημοσιονομική συνέπεια: οι Αθηναίοι ανέκαθεν δέχονταν το έμμισθο των υπηρεσιών, απέρριπταν όμως το έμμισθο των αρχών.

Ανδρεάδου Μ. Ανδρέου, Ιστορία της Ελληνικής Δημοσίας Οικονομίας, Τόμος Α', Εκδόσεις Δημ. Ν. Παπαδήμα, Αθήνα, 1992, σελ. 308 επ.

απέφεραν τον μεγαλύτερο τόκο ο οποίος υπολογιζόταν περίπου στο 10%. Τα υπόλοιπα είδη καταθέσεων είτε ήταν άτοκα, είτε είχαν μικρό ποσοστό τόκου.

Θα πρέπει να πούμε ότι αρχικά οι εντολές πληρωμής ήταν προφορικές αλλά αργότερα μεταβλήθηκαν σε γραπτές για μεγαλύτερη ασφάλεια και ευχέρεια απόδειξής τους.

Σχετικά με τον δανεισμό θα πρέπει πριν αναφέρουμε οτιδήποτε άλλο να τονίσουμε ότι η ανάγκη του προκάλεσε ίσως περισσότερο από οποιοδήποτε άλλο λόγο την ίδρυση των Τραπεζών.

Η χορήγηση δανείων στην αρχαία Αθήνα πραγματοποιούνταν είτε από τις Τράπεζες, είτε από πλούσιους ιδιώτες και όχι από τα ιερά.

Μόνο σε έκτακτες περιπτώσεις αναφέρθηκαν περιστατικά με πρωταγωνιστές το ιερό της Αθηνάς ως δανειστή (κυμαινόμενο σε χαμηλά επίπεδα) και την πόλη της Αθήνας ως οφειλέτη.

Θα πρέπει να τονίσουμε ότι τα επιτόκια δανειοδότησης ιδιωτών από τους ναούς είχαν οριστεί σε πολύ υψηλότερα επίπεδα. Επίσης η δυνατότητά τους ήταν πολύ περιορισμένη και απαιτούσε την ύπαρξη πολλών προϋποθέσεων καθώς και την ύπαρξη σχετικής άδειας από το κράτος.

Έτσι προκειμένου κάποιος να δανειστεί κατέφευγε είτε στις Τράπεζες, είτε στους εύπορους ιδιώτες. Η λήψη δανείων από ιδιώτες κρινόταν πιο συμφέρουσα, διότι τα τραπεζικά δάνεια ήταν ακριβά διότι είχαν υψηλά επιτόκια. Αυτό ήταν φυσικό αφού οι Τράπεζες βασίζονταν στις ξένες καταθέσεις, προσφέροντας τόκο και υπηρεσίες και διέτρεχαν κίνδυνο κατά την άσκηση των δραστηριοτήτων τους.

Επίσης επειδή οι υπεύθυνοι των Τραπεζών ήταν συνήθως μέτοικοι (άρα δεν είχαν δικαίωμα εγγείων κτήσεων), η σύναψη ενυπόθηκων δανείων ήταν αδύνατη. Εξαιτίας αυτής της αδυναμίας των μετοίκων που είχαν την ιδιότητα του διευθυντή Τραπεζής, όποιος ήθελε να λάβει δάνειο θα έπρεπε να διέθετε

ρευστό χρηματικό ποσό και όχι κάποιο ακίνητο για εγγύηση. Αυτή η αδυναμία των μετοίκων – τραπεζιτών, τους ανάγκασε να αυξάνουν το ύψος των επιτοκίων και να αποδέχονται ενέχυρα ολοένα μεγαλύτερης αξίας.

Μια κατηγορία δανείων τα οποία δίδονταν με μεγάλη δυσκολία ήταν τα δάνεια θαλάσσιων μεταφορών, τα λεγόμενα **ναυτοδάνεια**, λόγω των αυξημένων πιθανοτήτων καταστροφής τόσο του πλοίου όσο και του φορτίου. Οι Τράπεζες απέφευγαν την σύναψη τέτοιων δανείων, αλλά και ακόμα όταν τα ενέκριναν όριζαν υψηλότατα επιτόκια τα οποία μπορούσαν να φτάσουν έως 35-40%.

Οι εργασίες των Τραπεζών αυξήθηκαν ραγδαία κατά τον 4^ο αιώνα, διότι ελάχιστοι ήταν οι ιδιώτες που μπορούσαν να δανειοδοτήσουν σε μεγάλο βαθμό και επανειλημμένα (όπως π.χ. ο Διόδοτος, ο Στρατοκλής και άλλοι).

Οι πελάτες των Τραπεζών στις συνάψεις δανείων δεν ήταν έμποροι, αλλά πολίτες οι οποίοι χρειαζόντουσαν χρήματα για την επίτευξη των πολιτικών τους στόχων και για την διατήρηση ή την δημιουργία πολυτελών όρων διαβίωσης.

Εξετάζοντας την ιστορία των Τραπεζών θα δούμε ότι εμφανίστηκαν κατά την τελευταία τριακονταπενταετία του 5^{ου} αιώνα σε υποτυπώδη μορφή. Αλλά δεν γνωρίζουμε πότε ακριβώς οι επαγγελματίες που χαρακτηρίζονται έτσι από τις πηγές μας ξεπέρασαν το στάδιο του απλού αργυραμοιβού. Έτσι λέγονταν οι επαγγελματίες που εξυπηρετούσαν εκείνους που ήθελαν να ανταλλάξουν νομίσματα ενός κράτους με νομίσματα ενός άλλου. Επειδή στην αθηναϊκή αγορά κυκλοφορούσαν νομίσματα πολυάριθμων κρατών, αυτό το επάγγελμα είχε μεγάλο κύκλο εργασιών και άφηνε σημαντικά κέρδη, ιδίως στους αργυραμοιβούς που χρησιμοποιούσαν όχι τίμιες μεθόδους⁶¹.

⁶¹ ΣΑΚΕΛΛΑΡΙΟΥ Μ.Β., Η Αθηναϊκή Δημοκρατία, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο, 1999, σελ. 36 επ.

Η πρώτη μεγάλη Τράπεζα με αξιόλογη εξέλιξη ήταν η «Αντισθένης και Αρχέστρατος». Άλλοι Τραπεζίτες της εποχής ήταν οι Σωκλής και Σωκράτης. Κατά τον 4^ο αιώνα η Τράπεζα του Αντισθένη και του Αρχέστρατου εκχωρήθηκε στον Πασίωνα.

Ο Πασίων ήταν ο σπουδαιότερος Τραπεζίτης⁶². Ένα μέρος της επιτυχίας του οφείλεται στο γεγονός ότι πρώτος αυτός εισήγαγε ορισμένους νεωτερισμούς που διεύρυναν τα πλαίσια των τραπεζιτικών εργασιών και αύξησαν τη ρευστότητα των κεφαλαίων. Υπολογίζεται ότι κατά τα τελευταία έτη της σταδιοδρομίας του Πασίωνα η τράπεζά του είχε καταθέσεις που έφθαναν τα 40 τάλαντα. Αφού ανέπτυξε τον κύκλο εργασιών της τράπεζας, τοποθέτησε ένα σοβαρό μέρος της περιουσίας του σ' άλλου είδους επιχειρήσεις: συγκεκριμένα απέκτησε ένα ασπιδοποιείο. Πολύ πλούσιος, έκανε δωρεές και ευεργεσίες στην πόλη: ανάμεσα σε αυτές χάρισε 1000 ασπίδες. Για τούτο του παραχωρήθηκαν πολιτικά δικαιώματα (κατά το 376 π.Χ.).

Ο Πασίων και οι σύγχρονοί του τραπεζίτες στην Αθήνα υπήρξαν πιθανώς οι πρώτοι που άρχισαν να δανείζουν όχι μόνο δικά τους χρήματα, αλλά και ένα

⁶² Η τελευταία αυτή τράπεζα της οποίας την εκμετάλλευση είχε αναλάβει ο Φορμίωνας, υπήρξε και η πιο αξιόλογη και ως εκ τούτου είχε μεγάλη πρόοδο. Στη συνέχεια αυτή περιήλθε στους κληρονόμους του Πασίωνα και από αυτούς παραχωρήθηκε για εκμετάλλευση σε μια ομάδα επιχειρηματιών, επικεφαλής της οποίας ήταν ο Καλλίστρατος.

Ο Φορμίων υπήρξε δούλος του Πασίωνα και απελευθερώθηκε από τον κύριό του λίγο καιρό πριν αναλάβει την Τράπεζα. Μόλις είχε αρχίσει να τη διευθύνει ξέσπασε στην Αθήνα μια κρίση που κατέστρεψε πολλούς τραπεζίτες, μεταξύ των οποίων τον Αριστόλοχο, τον Σωσίνομο, τον Τιμόδημο. Ο Φορμίων έσωσε την επιχείρησή χάρις στην ικανότητά του και την πείρα του, αλλά ίσως και χάρις στα κέρδη του ασπιδοποιείου. Όταν έληξε το συμβόλαιο της ενοικίασης το 364 π.Χ. ο Φορμίων παρέδωσε την τράπεζα και το ασπιδοποιείο στους γιους του Πασίωνα και ίδρυσε δική του τράπεζα. Παράλληλα επιδιόταν σε εμπορικές επιχειρήσεις και μάλιστα σε ιδιόκτητα πλοία. Όπως ο προκάτοχός του, έγινε Αθηναίος πολίτης το 361 π.Χ. έπειτα από σειρά ευεργεσιών προς την πόλη.

μέρος από τις καταθέσεις, να διατηρούν καταστάσεις κινήσεως λογαριασμών και να εκτελούν μετεγγραφές από ένα λογαριασμό σ' άλλον. Ο πρώτος νεωτερισμός είχε δύο συνέπειες: την αύξηση των κεφαλαίων που προσφέρονταν σε δανεισμό και, επομένως, τη μείωση του επιτοκίου. Οι δύο άλλοι νεωτερισμοί αύξησαν τη ρευστότητα των συναλλαγών. Όλοι μαζί εξυπηρετούσαν το εμπόριο. Η φήμη των αθηναϊκών τραπεζών προσέλκυε σ' αυτές και ξένους καταθέτες.

Αντιλαμβανόμαστε την τεράστια δραστηριοποίηση των τραπεζικών εργασιών κατά τον 4^ο αιώνα.

Η τραπεζική δραστηριότητα με κατάλληλες προϋποθέσεις μπορούσε να δημιουργήσει μεγάλα περιθώρια κέρδους, όμως υπήρχε και κίνδυνος χρεωκοπίας είτε από κακή διαχείριση, είτε από ανώμαλες οικονομικές συνθήκες.

3.3.4 Η εργασία και γενικότερα η παροχή υπηρεσιών

Σχετικά με την εργασία και γενικότερα με την παροχή υπηρεσιών θα πρέπει να αναφέρουμε τα ακόλουθα:

Δεν υπήρχαν συμβάσεις εργασίας που να κατοχυρώνουν την απασχόληση, ενώ από τις εργοδοτικές υποχρεώσεις η μόνη η οποία τηρούνταν ήταν η παροχή μισθού.

Ο μισθός ενός ανειδίκευτου εργάτη στα τέλη του 5^{ου} αιώνα έφθανε τους 4 οβολούς, ενώ ο μισθός ενός ειδικευμένου εργάτη υπολογιζόταν περίπου στην 1 δραχμή και σε ορισμένες περιπτώσεις μπορούσε να φθάσει την 1 ½ δραχμή την ημέρα.

Στην υποτονική αυτή πολιτική συνέβαλε και η αδιαφορία των πολιτών για την χειρωνακτική εργασία και γενικότερα για την εξαρτημένη εργασία. Αυτός είναι

και ο λόγος για τον οποίο η χειρωνακτική και γενικότερα η εξαρτημένη εργασία προερχόταν από μη Αθηναίους και ιδίως από δούλους η παρουσία των οποίων ήταν μεγάλη και η εισαγωγή τους πολύ εύκολη.

Τέλος θα πρέπει να αναφέρουμε ότι δεν υπήρχαν ελεύθεροι επαγγελματίες. Έτσι οι γιατροί και οι “συνήγοροι” δεν εμφανίστηκαν να ασκούν συνειδητά το σχετικό βιοποριστικό επάγγελμα τους. Οι “συνήγοροι” εκείνης της εποχής υπήρξαν φίλοι των κατηγορουμένων χωρίς να έχουν ειδική επιστημονική κατάρτιση. Μάλιστα αρκετές φορές την θέση των δικηγόρων αναλάμβαναν ρήτορες (οι λογογράφοι) οι οποίοι είτε εκφωνούσαν λόγους είτε έγραφαν και παρέδιδαν αυτούς στον κατηγορούμενο για ιδίαν υπεράσπιση.

Βεβαίως υπήρξαν και ελεύθερα επαγγέλματα τα οποία αναπτύχθηκαν αυτή την εποχή μεταξύ των οποίων αναφέρουμε τους διάφορους διδασκάλους ρητορικής και τους διδασκάλους.

3.3.5 Οι τιμές⁶³

Οι τιμές των εμπορευμάτων και οι αντιμισθίες των υπηρεσιών αυξήθηκαν σημαντικά κατά τη χρονική περίοδο που μας ενδιαφέρει. Ένας μέδιμνος⁶⁴ κριθαριού τον καιρό του Σόλωνα στοιχίζε 1 δραχμή: φυσικά σε βάρος ενός πλακιδίου αργύρου ισότιμου με 6 οβολούς σιδήρου, αφού οι Αθηναίοι έκοψαν νομίσματα αργότερα. Ίδια ποσότητα κριθαριού πουλιόταν 2 δραχμές το 422 π.Χ., 3 δραχμές στις αρχές του 4^{ου} αιώνα π.Χ. και πάλι το 329 π.Χ. με μία αιχμή περί το 330 μέχρι και 18 δραχμών. Η τιμή του σταριού ήταν υψηλότερη από την

⁶³ ΣΑΚΕΛΛΑΡΙΟΥ Μ.Β., Η Αθηναϊκή Δημοκρατία, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο, 1999, σελ. 40 επ.

⁶⁴ Μέδιμνος= 52,5 λίτρα

τιμή του κριθαριού κατά 50% υπό κανονικές συνθήκες, περισσότερο όταν δυσκολευόταν η εισαγωγή αυτού του δημητριακού: 3 δραχμές το 422 π.Χ., 5-6 ½ δραχμές από το 414 έως την αρχή του 4^{ου} αιώνα π.Χ., 3 δραχμές το 393 π.Χ., 9 δραχμές μεταξύ του 340 και του 330 π.Χ..

Για το λάδι γνωρίζουμε ότι ένας “μετρητής”⁶⁵ αυτού του προϊόντος πουλιόταν 12 δραχμές τον 4^ο π.Χ. αιώνα. Πολύ μεγαλύτερη υπήρξε η αύξηση στις τιμές των ζώων από το 600 έως το 300 π.Χ. Σ’ αυτό το διάστημα η τιμή του προβάτου ανέβηκε από τη 1 δραχμή σε 12-17, με αιχμή τις 30 δραχμές το 329 π.Χ., η τιμή του βοδιού από τις 5 δραχμές σε 50-90, με αιχμή τις 400 δραχμές το 329 π.Χ. Ας σημειωθεί όμως ότι την εποχή του Σόλωνα δεν υπήρχε διαφορά χονδρικής και λιανικής τιμής, ενώ οι τιμές του 4^{ου} αιώνα π.Χ. είναι μόνο λιανικές. Άρα οι αυξήσεις τιμών από τον 6^ο στον 4^ο αιώνα π.Χ. περιλαμβάνουν και το εμπορικό κέρδος, καθώς και έξοδα μεταφοράς.

Ο Αριστοφάνης στον Πλούτο του αναφέρει υποδήματα 8 δραχμών και ιμάτιο 20 δραχμών. Το 330 π.Χ. στοιχίζαν 6 δραχμές τα υποδήματα που φορούσαν οι δούλοι, και από 7 έως 10 ½ δραχμές οι δουλικοί χιτώνες. Ένας πλειστηριασμός δούλων το 414 π.Χ. έδωσε τα ακόλουθα αποτελέσματα: ατομικές τιμές από 60 έως 360 δραχμές (ο δούλος που πουλήθηκε 360 δραχμές ήταν χρυσοχόος), μέσοι όροι για άνδρες 179 δραχμές, για γυναίκες 178 δραχμές. Σε πηγές του 4^{ου} αιώνα π.Χ. έχουν βρεθεί τιμές δούλων: από 50 έως 150 δραχμές για ανειδίκευτους, έως 180 δραχμές για μεταλλωρύχους, έως 600 δραχμές για ειδικευμένους, 3000 δραχμές για μία εταιρά.

⁶⁵ Ο μετρητής, μέτρο για υγρά, είχε ίδιες διαστάσεις με το μέδιμνο.

4. Η ΔΗΜΟΣΙΑ ΟΙΚΟΝΟΜΙΑ ΤΗΣ ΑΘΗΝΑΣ

Σε αυτή την ενότητα θα μας απασχολήσουν τρία ζητήματα:

- Ο Προϋπολογισμός και οι οικονομικές αρχές.
- Οι Δημόσιες Δαπάνες.
- Τα Δημόσια Έξοδα της Αθηναϊκής Πολιτείας.

Το οικονομικό σύστημα της Αθήνας κατά τον 5^ο και 4^ο π.Χ. αιώνα είχε όλα τα γνωρίσματα της κεφαλαιοκρατίας και διέφερε από το σημερινό σύστημα μόνο κατά τον τρόπο κατάρτισης του προϋπολογισμού.

Προϋπολογισμός υπήρχε στην αρχαία Αθήνα αλλά βεβαίως άλλου τύπου από τον σύγχρονο τρόπο καταρτίσεως του. Μια βασική διαφορά είναι ότι στην Αθήνα του 5^{ου} και 4^{ου} π.Χ. αιώνα υπήρχε μονίμως ο τακτικός και ο έκτακτος προϋπολογισμός.

Οι Αθηναίοι δεν είχαν τυπικό προϋπολογισμό αλλά μόνο ουσιαστικό προϋπολογισμό. Όντως ο προϋπολογισμός προέβλεπε τις δαπάνες και τα έσοδα και επιδίωξη του ήταν το μεταξύ τους ισοζύγιο. Επίσης διέκριναν τον τακτικό από τον έκτακτο προϋπολογισμό, καλώντας τον τακτικό **εγκύκλιον διοίκησιν**.

Προϋπολογισμός με την σημερινή έννοια της λέξης γενικός και ετήσιος, ο οποίος περιλαμβάνει όλα τα έσοδα και τα έξοδα δεν συντάσσονταν από τους Αθηναίους. Ο λαός ψήφιζε ορισμένες κατηγορίες δαπανών, για την κάθε μια εκ των οποίων καθόριζε ορισμένη πρόσοδο.

Ο σχετικός με προσόδους νόμος καλούνταν στην Δήλο και πιθανώς στην Αθήνα **διάταξις**. «Πάσαι δ' αι πρόσοδοι κατεβάλλοντο εν τεταγμέναις προθεσμίαις προς τους αποδέκτας εν τω βουλευτηρίω ενώπιον της βουλής, εκείνοι δ' εμέριζον προς τας αρχάς τα καταβαλλόμενα, εισφέροντες τον

μερισμόν εις την βουλήν προς έγκρισιν. Τα κεφάλαια του μερισμού εδηλούντο δι' ιδίου έκαστον ονόματος, ως ένια γινώσκομεν εκ των επιγραφών, οίον τα κατά ψηφίσματα αναλισκόμενα τω δήμω, τα κατά ψηφίσματα αναλισκόμενα τη βουλή, τα δέκα τάλαντα. Ώριζον δ' οι νόμοι και το όνομα και το ποσόν».

Θα πρέπει να τονιστεί ότι όσον αφορά την δημοσιονομική πολιτική δηλαδή την ψήφιση των διαφόρων δαπανών, τους φόρους και τα δάνεια αρμόδια ήταν η Βουλή, ενώ όσον αφορά την δημοσιονομική διοίκηση αυτή υπαγόταν κυρίως στη Βουλή των Πεντακοσίων⁶⁶.

Πράγματι η Βουλή παρασκεύαζε τον προϋπολογισμό, είχε την ανώτερη εποπτεία επί των δημοσιονομικών υπηρεσιών – έτσι μέσω αυτής μισθώνονταν οι πρόσοδοι και αυτή μεριμνούσε σχετικά με την τακτική τους είσπραξη – και γενικότερα είχε τη διοίκηση των δημοσίων χρημάτων, του δήμου λαμβάνοντας γνώση της εκάστοτε κατάστασης των οικονομικών μέσω των απολογισμών.

Τα παραχωρηθέντα πρωτεία στην Βουλή εξηγούνται από την συναίσθηση ότι όλες οι συνελεύσεις, ακόμα και η Εκκλησία του Δήμου, δεν ήταν κατάλληλες προκειμένου να αναλάβουν την οικονομική διαχείριση.

Πάντως και η Βουλή παρουσίαζε μειονεκτήματα από την άποψη ότι και ο βίος της ήταν σύντομος (διαρκούσε ένα έτος), και τα μέλη της δεν ήταν ειδικοί σε οικονομικά θέματα.

4.1 ΟΙ ΔΑΠΑΝΕΣ ΔΗΜΟΣΙΑΣ ΔΙΟΙΚΗΣΕΩΣ

Οι εν λόγω δαπάνες αποσκοπούσαν στην επιμόρφωση, στην εκπαίδευση των πολιτών, και στην τόνωση του θρησκευτικού και καλλιτεχνικού αισθήματος

⁶⁶ Ανδρεάδου Μ. Ανδρέου, Ιστορία της Ελληνικής Δημοσίας Οικονομίας, Τόμος Α', Εκδόσεις Δημ. Ν. Παπαδήμα, Αθήνα, 1992, σελ. 471 επ.

του λαού. Πάνω απ' όλα όμως απέβλεπαν στην ενίσχυση του Αθηναϊκού γοήτρου στην συνείδηση των μελών της πολιτείας.

Η πόλη της Αθήνας ήταν εκείνη που είχε το πλέον ανεπτυγμένο σύστημα εσόδων και εξόδων. Στις δαπάνες περιλαμβάνονταν εκείνες οι οποίες αφορούσαν τον στρατό, τις πρεσβείες, την φρουρά⁶⁷, τα δημόσια έργα, τις συντάξεις στις χήρες και στα ορφανά, τα βοηθήματα στους αναπήρους⁶⁸, τα θεάματα⁶⁹, τις εορτές⁷⁰, τα αποξηραντικά έργα, την ναυπήγηση πολεμικών πλοίων, την ανέγερση και συντήρηση των τειχών, την ιατρική περίθαλψη και τις

⁶⁷ Το 421 π.Χ. επί Νικείου Ειρήνης, η Αθήνα διέθετε μόνιμη φρουρά (Αριστοτέλης, Πολιτικά, XXIV, 3). «*Ἐυνέβαινε γὰρ ἀπὸ τῶν φόρων καὶ τῶν τελῶν, καὶ τῶν συμμάχων πλείους ἢ δισμυρίους, ἀνδρας τρέφεσθαι. Δικασταὶ μὲν γὰρ ἦσαν ἑξακισχίλιοι, τοξόται δ' ἑξακόσιοι καὶ χίλιοι, βουλὴ δὲ πεντακόσιοι, καὶ φρουροὶ νεωρίων πεντακόσιοι καὶ πρὸς τούτοις ἐν τῇ πόλει φρουροὶ πενήκοντα. Ἀρχαὶ δ' ἑνδημοὶ μὲν εἰς ἑπτακοσίους ἀνδρας, ὑπερόριοι δ' εἰς ἑπτακοσίους. Πρὸς δὲ τούτοις ἐπεὶ συνεστήσαντο τὸν πόλεμον ὕστερον, σπλίται μὲν δισχίλιοι καὶ πεντακόσιοι, νῆες δὲ φρουρίδες εἴκοσιν, ἄλλαι δὲ νῆες αἰ τοὺς φρουροὺς ἀγούσαι, τοὺς ἀπὸ τοῦ κυάμου δισχιλίους ἀνδρας, ἐπι δὲ πρυτανεῖον καὶ δεσμωτῶν φύλακες, ἅπανσι γὰρ τούτοις ἀπὸ τῶν κοινῶν ἡ διοίκησις ἦν*».

⁶⁸ Η Αθήνα παραχωρούσε στους δεινοπαθόντες (αδυνάτους), δηλαδή στους ανάπηρους στο σώμα είτε στους ανίκανους για εργασία είτε όσοι είχαν περιουσία μικρότερη των 3 μων βοήθημα 1 οβολού (1/6 της δραχμής) ημερησίως, Αριστοτέλης, Αθηναίων Πολιτεία, ΙΧ, Χ)

Αυτό το βοήθημα καταβαλλόταν ανά 35 ημέρες και ανανεωνόταν κάθε έτος από την Βουλή των Πεντακοσίων εάν τυχόν εξαγγελθείσα κατηγορία ενώπιον αυτής δεν αποδεικνυόταν ως ισχυρή. Ο Λυσίας μάλιστα μέμφεται συχνά την πόλη της Αθήνας για αυτές τις ισχνές συντάξεις (Λυσίας, Υπέρ του Αδυνάτους, XXIV).

⁶⁹ Παρεχόταν εισιτήριο στους μη δυνάμενους λόγω απορίας να παρακολουθήσουν τις θεατρικές παραστάσεις, τα λεγόμενα «**θεωρικά**».

⁷⁰ Ο Πλάτωνας παρατηρούσε ότι αυτές οι εορτές επιβάρυναν εξαιρετικά την πόλη (Πλάτωνος, Αλκιβιάδης, ΙΙ, 148)

Κατά τις θρησκευτικές γιορτές θυσιάζονταν εκατόμβες ζώων, τα οποία παρείχαν πλούσιοι υπό την μορφή αναγκαστικής εισφοράς τις λεγόμενες «**λειτουργίες**» και κόστιζαν 8.400 δραχμές. Παρόλα αυτά η πόλη δαπανούσε 25-30 τάλαντα ετησίως.

αρτοδοσίες⁷¹. Όλες αυτές οι δαπάνες όπως και όλες οι έκτακτες συντέλεσαν στην αφαιμάξη του Θησαυροφυλακίου της πόλεως και κυρίως λόγω των στρατιωτικών δαπανών, όπως επίσης των δημαγωγών και των προσώπων που διέπραξαν υπεξαίρεσεις⁷².

Μεταξύ των δαπανών της πόλης της Αθήνας ιδιαίτερη βαρύτητα είχε το κονδύλιο το οποίο προοριζόταν για την εισαγωγή σίτου⁷³.

Οι δαπάνες διακρίνονται στις ακόλουθες κατηγορίες:

⁷¹ Εκτός από την δωρεάν διανομή σιτηρών η Πολιτεία προέβαινε και στις «παραπράσεις», δηλαδή πωλούσε σε φθηνότερη τιμή. Βλ. Κατηφόρης Σ.Ι., Η βαθμιά οικονομική εξελίξεως της Αρχαιότητος, Επιθεώρησιν Κοινωνικής και Δημοσίας Οικονομικής, Τεύχος Α'-Β', 1942, σελ 67. Βλ. Γαρδικας Γ.Κ., Σίτος και Σιτοδεία πάλαι και νυν, Εφημερίδα «Αθήνα», 24 Ιανουαρίου 1916

Μήτσου Μ., Μαύρη Αγορά στην Αρχαία Ελλάδα, «Νέα Εστία», 1^η Απριλίου 1942

⁷² Ως μεγάλοι καταχραστές αναφέρονται από τον Αριστοφάνη οι: Μύρμηξ, Νικόμαχος, Αρχίδαμος, Αδείμαντος, Πάμφυλος και Βελονοπώλης Αριστοφάνης, Βάτραχοι, 1500 & Πλούτος, 175

⁷³ Ο ετήσιος εισαγόμενος σίτος ανέρχονταν σε 800.000 μεδίμνους, αξίας 250 ταλάντων και αποθηκεύονταν σε σιταποθήκες προκειμένου να αγοράσουν αυτό οι σιτέμποροι μέτοικοι με επιτρεπόμενη ποσότητα αγοράς για τους μικρεμπόρους 50 μεδίμνων και κέρδος 1 οβολό για κάθε μέδιμνο σίτου.

Παρόλη την εποπτεία της Πολιτείας οι σιτοπώλες πωλούσαν σε υψηλότερες τιμές τον σίτο επωφελοόμενοι κάθε ευκαιρία (για περισσότερα βλέπε Λυσίας, Κατά Σιτοπωλών, 16)

Ο Λυσίας (Κατά Σιτοπωλών, 16) παρουσιάζει τους κερδοσκόπους σιτοπώλες προτείνει τη ποινή του θανάτου για τους χονδρέμπορους σιταριού της αρχαίας Αθήνας οι οποίοι είχαν συνεννοηθεί να συγκεντρώνουν μεγάλες ποσότητες στις αποθήκες τους και να τις πωλούν μόνο όταν υπήρχε στέρση ή κρίση, διαμορφώνοντας κοινές τιμές σε μεγάλα ύψη.

Θα πρέπει να πούμε ότι η ποινή των παραβατών, που συνήθως ήταν μέτοικοι, ήταν ιδιαίτερα αυστηρή: θάνατος, ο οποίος πολλές φορές απαγγελόταν υπό συνθήκες που κάθε άλλο παρά παρείχαν εχέγγυα στον κατηγορούμενο.

4.1.1 Γενικές διοικητικές δαπάνες

Αυτές πραγματοποιούνταν για την διεξαγωγή αγώνων, θρησκευτικών τελετών, μορφωτικών παραστάσεων κλπ. Ανάμεσα σε αυτές πρωτεύουσα θέση είχαν οι δαπάνες των διαφόρων εορτών οι οποίες υπερέβαιναν το ποσό των 45 ταλάντων. Το συγκεκριμένο ποσό δεν αντιπροσώπευε το σύνολο των σχετικών δαπανών, αλλά μόνο το ύψος των εξόδων της πόλεως καθότι δεν συνυπολογίζονται οι λειτουργικές επιβαρύνσεις ούτε και οι συμμετοχές πλουσίων πολιτών.

Οι σπουδαιότερες εορτές ήταν τα Παναθήναια, τα Διονύσια, τα Θαργήλια, τα Προμήθεια, τα Ηφαίστεια κ.α. και διακρίνονταν για την πολυτελή διεξαγωγή τους. Σε αυτές προστίθενται και οι διάφοροι πανηγυρικοί Πανελλήνιοι αγώνες στους οποίους εκπροσωπούσαν η πόλη των Αθηνών. Θα πρέπει να προσθέσουμε ότι οι παραπάνω εκδηλώσεις διεξάγονταν σε τακτά χρονικά διαστήματα και συνοδεύονταν από δαπανηρές εκδηλώσεις όπως θυσία εκατοντάδων βοών κλπ.

Άλλες εορτές ήταν προς τιμήν της Δήμητρας και της Περσεφόνης, τα Χάλκεια, τα Απατούρια, τα Αδώνια, τα Βραυρώνεια, τα Εκατόμβαια, τα Κρόνια κλπ. Πιστεύεται οι υπερέβαιναν τις 60. Πολλές από αυτές – όσες θεωρούνταν θρησκευτικές – συνδυάζονταν και με άλλες εορταστικές εκδηλώσεις όπως πομπές, θυσίες, μουσικούς, γυμνικούς, δραματικούς και ιππικούς αγώνες. Με αυτό τον τρόπο καλλιεργούνταν τόσο το πνεύμα, όσο και η ψυχή αλλά και το σώμα⁷⁴.

Οι δαπάνες για την διεξαγωγή των παραπάνω εορτών υπήρξαν μεγάλες, γινόντουσαν δε εντονότερες λόγω του μεγάλου αριθμού και της παρατεταμένης διάρκειας πολλών εορτών.

⁷⁴ Βλ. Parke H. W., Η εορτές στην αρχαία Αθήνα, Εκδόσεις Δαίδαλος, Αθήνα, 2000

Δαπάνες για την Παιδεία

Η απαράμμηλη άνθηση των γραμμάτων στην Αθήνα οφείλεται στο γεγονός ότι οι Αθηναίοι έχοντας τους μετοίκους και τους δούλους, αποτελούσαν είδος αριστοκρατίας με αποτέλεσμα πολλοί από αυτούς απολαμβάνοντας μεγάλο εισοδήματος, μπορούσαν να εκπαιδεύσουν τα τέκνα τους.

Την ανώτερη εκπαίδευση η οποία προήγαγε το διανοητικό επίπεδο λάμβανε ο Αθηναίος όχι μόνο από τους πολυάριθμους δωρεάν διδάξαντες φιλοσόφους, αλλά και από τους ρήτορες στην εκκλησία του δήμου ή τα δικαστήρια.

Η πόλη δεν είχε μεριμνήσει για σχολεία, αλλά κατανάλωνε μερίδα του δημοσίου πλούτου για διάφορα καλλιτεχνικά έργα. Φρόντιζε μέσω των λειτουργιών για την τακτική διδασκαλία δραματικών έργων.

Γίνεται εύκολα αντιληπτό ότι η εκπαίδευση των πολιτών λάμβανε χώρα με την μορφή εορταστικών εκδηλώσεων και συμπληρώνονταν με διάφορες επιμορφωτικές εκδηλώσεις, θεατρικά έργα σε τακτικές ή έκτακτες περιόδους. Κατά τα άλλα δημόσια παιδεία υπό μην μορφή των δημοσίων σχολείων, κτιρίων, καθηγητών κλπ. δεν υπήρχε. Η συστηματική παρακολούθηση εκπαιδευτικών προγραμμάτων έπρεπε να γίνει με ιδιωτική πρωτοβουλία.

Έτσι τα έξοδα του κράτους στον τομέα της δημόσιας εκπαίδευσης ήταν ελάχιστα, και περιορίζονταν στην ανέγερση γυμναστηρίων, παλαιστρών και γενικά στην άθληση των νέων.

Μόνο στην εποχή του Αριστοτέλη παρατηρήθηκε συστηματική κρατική φροντίδα για την εκπαίδευση των νέων. Εκλέγονταν σωφρονιστές, τρεις σε κάθε φυλή ηλικίας άνω των 40 ετών για να επιβλέπουν τους νέους στη διάρκεια

της “εφήβειας” τους⁷⁵. Σκοπός της εκπαίδευσης των “εφήβων” ήταν η ηθική, πολιτική, θρησκευτική και στρατιωτική μύηση τους επί 2 έτη.

Οι δημόσιες δαπάνες για την εκγύμναση η οποία περιελάμβανε και διαλογικές συζητήσεις ποικίλου μορφωτικού περιεχομένου αντιστοιχούσε σε 1 δρχ. για τον σωφρονιστή και 4 οβολούς για κάθε “έφηβο”. Με αυτά τα χρήματα καλύπτονταν οι σχετικές τους ανάγκες.

Τέλος το κράτος δεν επιβαρυνόταν με έξοδα δημόσιας ιατροφαρμακευτικής περίθαλψης, η οποία λόγω των συνθηκών της εποχής ήταν ανύπαρκτη.

4.1.2 Δαπάνες δημοσίων έργων

Τα δημόσια έργα των Αθηνών διακρίθηκαν για τον καλλιτεχνικό, μνημειακό και διακοσμητικό τους χαρακτήρα. Με εξαίρεση τα δημόσια έργα στον Πειραιά για την εξυπηρέτηση των αναγκών του εμπορίου και της ναυσιπλοΐας, η κατεύθυνση της Αθηναϊκής πολιτικής στον τομέα των δημοσίων έργων υπήρξε μονομερής.

Μικρό ενδιαφέρον υπήρξε για τομείς όπως η ρυμοτομία, το αποχετευτικό σύστημα, ο φωτισμός, η ύδρευση, για τους οποίους σπάνια υπήρχαν κονδύλια.

⁷⁵ Αριστοτέλους, Αθηναίων Πολιτεία, XIII, 3: «δίδωσι δε και εις τροφην τοις μεν σωφρονισταίς δραχμήν α εκάστωι, τοις δ' εφήβοις τέτταρας οβολούς εκάστωι. Τα δε των φυλετών των αυτού λαμβάνων ο σωφρονιστής έκαστος αγοράζει τα επιτήδεια πάσιν εις το κοινόν, συσσιπούσι γαρ κατά φυλάς».

Ο Gabrielsen Vincent (Remuneration of State Officials in Fourth Century B.C. Athens, Odense, 1981, σελ. 67-81 & 151-155) αναφέρει ότι ο Αριστοτέλης στο έργο του Αθηναίων Πολιτεία, όπως και άλλοι συγγραφείς, αναφέρεται στον μισθό όταν χρησιμοποιεί τόσο την λέξη τροφή όπως και την λέξη σίτησις.

Μεταξύ 448-432 π.Χ. δαπανήθηκαν σύμφωνα με την πολιτική του Περικλή χρήματα για την κατασκευή «έργων συμπεριλαμβανομένων των μακρών τειχών ποσού 6300 ταλάντων» καθώς και μεγαλοπρεπών έργων. Πιο συγκεκριμένα δαπανήθηκαν για τον Παρθενώνα και για το Χρυσελεφάντινο άγαλμα της Αθηνάς, για τα Προπύλαια, για το Ωδείο αλλά και για τα Μακρά τείχη, για τον Ναό της Ελευσίνας κ.α.

Γενικά το ύψος των δαπανηθέντων για τα δημόσια έργα υπήρξε μεγάλο. Δικαιώθηκε όμως από την λαμπρή φήμη την οποία απέκτησαν παγκοσμίως ως αριστουργήματα αρχιτεκτονικού κάλλους και σύμβολα μεγάλης εποχής.

Οι μεγαλύτερες δαπάνες της Αρχαιότητας έγιναν με τα έργα της εποχής του Περικλέους⁷⁶. Ο χαλκός, ο χρυσός, το ελεφαντοστό, τα κυπαρίσσια, ο έβενος, τα μάρμαρα, οι λίθοι, η ξυλεία, περνούν από τα εργαστήρια.

Μεταξύ των διαφόρων έργων του Περικλέους μνημειώδη είναι εκείνα της Αθήνας και της Ελευσίνας, για τα οποία ο Περικλής χρησιμοποίησε τους: Φειδία, Καλλικράτη, Ικτίνο, Κόροιβο και Μεταγένη. Παρόλη όμως την προσπάθεια του ο Περικλής διώχθηκε από τους Αθηναίους και διακωμωδήθηκε, όπως έγινε από την πλευρά του Κρατίνου, διότι καθυστέρωσε η αποπεράτωση των έργων του Μακρού Τείχους⁷⁷.

⁷⁶ Ο Περικλής κατηγορήθηκε από τους επικριτές του ότι ξόδευε τα καταβαλλόμενα χρήματα από τους συμμάχους σε δαπάνες πολυτελείας και στον καλωπισμό της πόλεως «ώσπερ αλαζόνα γυναίκα».

«Και δοκεί δεινήν ύβριν η Ελλάς υβρίζεσθαι και τυραννείσθαι περιφανώς, ορώσα τοις εισφερομένοις υπ' αυτής αναγκαίως προς τον πόλεμον ημάς την πόλιν καταχρυσούντας και καλλωπίζοντας ώσπερ αλαζόνα γυναίκα, περιαιπτομένην λίθους πολυτελείς και αγάλματα και ναούς πολυταλάντους».

(Πλουτάρχου, Περικλής, XII)

⁷⁷ Τα Μακρά Τείχη ήταν αμυντικά τείχη της πόλης των Αθηνών που χτίστηκαν μεταξύ 461 π.Χ.-455 π.Χ., και ένωναν την αρχαία Αθήνα με τον λιμένα του Πειραιά.

Τα διατιθέμενα ποσά για τα δημόσια έργα μεταξύ 447 – 432 π.Χ. κόστισαν ⁷⁸:

Παρθενώνας:	700 τάλαντα
Άγαλμα της Αθηνάς από χρυσό και ελεφαντοστό	1000 τάλαντα
Προπύλαια (Ημιτελή)	400 τάλαντα
Ωδείο, Ναυπηγεία, Μέσα Τείχη, Έργα	3000 τάλαντα

Αποτελούνταν από δύο τείχη, το «Βόρειο», (ή «Εξωθεν») και το «Μέσον» Τείχος (ή «Φαληρικό») σε παράλληλη διάταξη, μήκους 40 σταδίων (7 χλμ.), και σε μεταξύ τους απόσταση ενός σταδίου (184 μ.), που όμως φθάνοντας στον Πειραιά περιέκλειαν όλη τη πόλη, το λιμάνι και τη Πειραιϊκή χερσόνησο, με κύριο ακριβώς στόχο να προστατευθεί η επικοινωνία της Αθήνας με το λιμάνι της. Εκτός όμως των δύο παράλληλων αυτών τειχών υπήρχε και τρίτο το «Νότιο» που από την Αθήνα κατέληγε στο σημερινό Παλιό Φάληρο, που περιλαμβανόταν όμως στα Μακρά Τείχη. Επειδή αρχικά το Βόρειο και το Νότιο ήταν τα πρώτα που κτίστηκαν και που περιέκλειαν τα δύο τότε επίγεια της Αθήνας, τον Πειραιά και το Φάληρο, ονομάστηκαν Μακρά Τείχη. Ο Πλούταρχος αναφέρει ότι το Βόρειο κτίστηκε επί Κίμωνος, αλλά κατά ακριβέστερη μαρτυρία του Θουκυδίδη (I 107,108) άρχισαν να αναγείρονται (το Βόρειο και το Νότιο) το 457 π.Χ. δηλαδή κατά την εξορία του Κίμωνα. Δεν υπάρχει όμως αμφιβολία πως η ανέγερσή τους είχε προταθεί από τον Περικλή επί των σχεδίων του ναυάρχου Θεμιστοκλή που θεωρείται μέχρι σήμερα ο Πατέρας και αναμορφωτής του Πειραιά. Μεταξύ των ετών 456 - 431 π.Χ. (Πελοποννησιακός Πόλεμος) κτίστηκε και το «ενδιάμεσο» ή «Μέσον» ή «Φαληρικό» Τείχος όπου και έπαυσε από τότε να αποτελεί το Φάληρο επίγειο των Αθηνών. Το δε Νότιο εγκαταλείφθηκε μέχρι που κατέρρευσε. Έτσι «Μακρά τείχη» θεωρούνται το Βόρειο και το «Ενδιάμεσο» του οποίου η κατασκευή έγινε από τον αρχιτέκτονα Καλλικράτη. Με την οχυρωματική αυτή διάταξη, ο Πειραιάς αναδείχθηκε στο μεγαλύτερο και ασφαλέστερο εμπορικό και οικονομικό κέντρο εκείνης της εποχής. Η ανέγερση των Μακρών Τειχών που ολοκληρώθηκε σε 17 χρόνια κόστισε συνολικά 6.000 τάλαντα, δηλαδή περίπου 36.000.000 αρχαίες δραχμές!

Τα Μακρά Τείχη καλούνταν επίσης και "Σκέλη".

⁷⁸ Francotte Henri, Les Finances Des Cités Greques, Paris 1909, σελ 175

Πειραιώς	
Διάφορα μνημεία συμπεριλαμβανομένου και του ναού της Νίκης	2700 τάλαντα

Ο Περικλής επιπλέον εφάρμοσε σχέδιο απασχόλησης με την εκτέλεση δημοσίων έργων⁷⁹. Τα έργα του Περικλή ήταν πολυδάπανα, κατασκευασμένα σε λίγο χρόνο για να επιζήσουν όμως μέσω του χρόνου.

Επίσης η πόλη κατέβαλλε αμοιβές και στους ελεγκτές των δημοσίων έργων μέχρι την περάτωση του υπό εκτέλεση έργου, ενώ οι οικοδόμοι λάμβαναν υψηλότερο μισθό των απλών εργατών και υπόκειντο σε ποινές σε περίπτωση μη καλής εκτέλεσης του έργου⁸⁰.

4.2 ΟΙ ΔΑΠΑΝΕΣ ΔΗΜΟΣΙΑΣ ΚΑΤΑΝΑΛΩΣΗΣ

Σε αυτήν την κατηγορία υπάγονται οι δαπάνες για την μισθοδοσία ως βασικότερη αυτών των δαπανών και στην συνέχεια για τα πολυσυζητημένα «θεωρικά».

⁷⁹ Με τα έργα του Περικλή οι Αθηναίοι έβρισκαν απασχόληση. Ο Περικλής επίσης εξόπλιζε κατ' έτος εξήντα τριήρεις με πλήρωμα Αθηναίους πολίτες οι οποίοι επί οκτώ μήνες υπηρετώντας λάμβαναν και μισθό από το ταμείο της Πόλεως.

Στον περίφημο Επιτάφιο του ο Περικλής χαρακτηριστικά λέει: «Δει δε της πόλεως κατεσκευασμένης ικανώς τοις αναγκαίοις προς τον πόλεμον, εις ταύτα την ευπορίαν τρέπειν αυτής, αφ' ών δόξα μεν γενομένην αίδιος, ευπορία δε γινομένων ετοιμη παρέσται, παντοδαπής εργασίας φανείσης και ποικίλων χρειών, αι πάσαν μεν τέχνην εγείρουσαι, πάσαν δε χείρα κινούσαι σχεδόν όλην ποιούσιν έμμισθον την πόλιν εξ αυτής άμα κοσμουμένην και τρεφομένην»

Πλουτάρχου: Περικλής, 12

⁸⁰ Francotte, Henri, L'industrie Dans La Grece Ancienne, Volume II, σελ. 63-64

Υπήρχε αμοιβή στα δημόσια αξιώματα, πράγμα στο οποίο ο Αριστοτέλης έριξε το μεγαλύτερο βάρος στην απόπειρά του να την προσδιορίσει ποσοτικά. Καμμιά άλλη ελληνική πόλις, δεν έκανε τόσο κοινή πρακτική την αμοιβή για δημόσιο αξίωμα ή δεν μοίραζε τα δημόσια αξιώματα σε τόσους πολλούς πολίτες. Αυτό ήταν μια ριζική καινοτομία στην πολιτική ζωή, το επιστέγασμα της «Περικλείας» δημοκρατίας, προηγούμενο της οποίας δεν υπήρχε πουθενά⁸¹.

Κατά το μεγαλύτερο μέρος του 5^{ου} αιώνα π.Χ. το ημερομίσθιο του ανειδίκευτου εργάτη ήταν 2 οβολοί, εκτός όταν εργαζόταν ως κωπηλάτης σε πολεμικό πλοίο, οπότε λάμβανε 3 οβολούς. Κατά τον Πελοποννησιακό πόλεμο, από το 431 π.Χ. και εξής, οι κωπηλάτες αμείβονταν με 1 δραχμή την ημέρα. Οι επιστρατευμένοι οπλίτες που στάλθηκαν στην Ποτεΐδαια το 428 π.Χ. έλαβαν 1 δραχμή και ίσο ποσό για τον υπηρέτη τους. Λίγοι υπηρέτες επιστρατευμένων οπλιτών ήταν πτωχοί Αθηναίοι ή μέτοικοι. Οι περισσότεροι ήταν δούλοι, νοικιασμένοι.

Το 420 π.Χ. όμως δόθηκαν μόνον 3 αιγινήτικοί οβολοί ή 4 αττικοί στους οπλίτες και 1 δραχμή στους ιππείς που στάλθηκαν στον Πελοπόννησο. Τον 4^ο αιώνα π.Χ. το ημερομίσθιο του ανειδίκευτου ανέβηκε από 2 σε 3 οβολούς, αλλά οι τιμές των τροφίμων κινήθηκαν προς τα άνω. Μεταγενέστερα, το 329 π.Χ. μαρτυρούνται ημερομίσθια πολύ υψηλά: 1-1 ½ δραχμή για ανειδίκευτους, 2-2 ½ δραχμές για τεχνίτες, 2 δραχμές για αρχιτέκτονα. Και αυτή αύξηση αμοιβών συμπίπτει με την έξαρση των τιμών των δημητριακών και των ζώων. Την ίδια εποχή το δημόσιο κατέβαλλε στους δούλους που χρησιμοποιούσε ως εργατοτεχνίτες 3 οβολούς για την τροφή τους.

⁸¹ FINLEY M.I., Οικονομία και Κοινωνία στην Αρχαία Ελλάδα, Μετάφραση Ανδρέας Παναγόπουλος, Μέρος Πρώτο, Εκδόσεις Καρδαμίτσα, Αθήνα, 1988, σελ. 127

Θα πρέπει να πούμε ότι οι αυξήσεις των μισθών δεν υπάκουαν σε νόμους της αγοράς, αλλά σε πολιτικές αποφάσεις και στις δυνατότητες των δημοσίων οικονομικών.

Οι κρατικές μισθοδοσίες εισήχθησαν ως θεσμός το 459 π.Χ. και αποτελούσαν έκφραση της πολιτικής κρατικής μέριμνας και αποδοχής την οποία ακολούθησε ο Περικλής. Έκτοτε το καθιερωθέν μισθοδοτικό σύστημα διατηρήθηκε μόνιμα με μικρές τροποποιήσεις και καινοτομίες καθόλην την εξεταζόμενη περίοδο. Προσπάθεια για την κατάργησή της έγινε με την επικράτηση του ολιγαρχικού κινήματος το 411 π.Χ.

Επίσης ο Περικλής όρισε τον μισθό των δικαστών⁸², παραχώρησε τα θεωρικά, προέβηκε σε διανομές επιδομάτων στους απόρους⁸³ και οργάνωσε την μετανάστευση αποίκων σε συμμαχικά εδάφη (κληρουχίες⁸⁴), ενώ υιοθέτησε

⁸² Αριστοτέλης, Πολιτικά, 1274α

⁸³ Σε τέτοιου είδους παροχές προς τον λαό προχώρησε ο Περικλής, κατά τον Πλούταρχο, κατόπιν συμβουλής του Δαμωνίδη, με σκοπό να συναγωνισθεί με επιτυχία τον πολιτικό του αντίπαλο και εξοστρακισμένο από αυτόν Κίμωνα, ο οποίος κατέχοντας μεγάλο πλούτο έδινε μεγαλοπρεπή γεύματα στους Αθηναίους, έδινε ένδυση στους γέροντες και επέτρεπε να λαμβάνει οποιοσδήποτε επιθυμούσε τους καρπούς φρούτων (οπώρας) από τον κήπο του, αφαιρώντας τους φράκτες που τον περιέβαλλαν. Παρόλο τον εξοστρακισμό του Κίμωνα ως φίλο των Λακώνων, οι αριστοκράτες έθεσαν ως αρχηγό τον Θουκυδίδη και συνέχισαν την προσπάθεια τους όμως χωρίς επιτυχία. Πλουτάρχου, Περικλής, 9, 11, 12

Το 443 π.Χ. εξοστρακίζεται ο Θουκυδίδης από την Αλωπεκή (ο πολιτικός όχι ο ιστορικός), κύριος αντίπαλος του Περικλή, τον οποίο είχε κατηγορήσει για σπατάλη του δημοσίου χρήματος.

⁸⁴ Οι κληρουχίες διέφεραν από τις αποικίες διότι οι άποικοι εγκαθίσταντο εν μέσω βαρβάρων και αποτελούσαν οι ίδιοι την πολιτεία, ενώ οι κληρούχοι λάμβαναν κτήματα ελλήνων και έμεναν πολίτες Αθηναίοι.

Την ίδρυση κληρουχιών υπαγόρευσε αφενός η μέριμνα της εμπέδωσης της αθηναϊκής ισχύος και της τιμωρίας των απίστων συμμάχων, αφετέρου δε η φροντίδα των ασθενέστερων τάξεων.

μέτρα προς διατροφή και εκπαίδευση των τέκνων των πεσόντων μέχρι την εφηβική τους ηλικία από την Πολιτεία⁸⁵.

Οι ετήσιες δαπάνες για την αστυνομία ανέρχονταν στα 40 τάλαντα, ενώ οι διδάσκαλοι λάμβαναν αμοιβή 20 δραχμές και οι γυμναστές 100 δραχμές.

Ο Πλάτωνας⁸⁶ επέκρινε την αύξηση των μισθών, υποστηρίζοντας ότι κατέστησαν του Αθηναίου «αργούς, δειλούς, λάλους και φιλαργύρους».

Πράγματι οι μισθοί δεν κατέπνιξαν μόνο την ευγενή παράδοση μέσω της οποίας η εξάσκηση πολιτικού αξιώματος ήταν ασυμβίβαστη με υλικές ωφέλειες, αλλά περισσότερο εδραίωσαν την άποψη ότι οι πολίτες είχαν δικαίωμα επί του δημοσίου πλούτου.

Οι σπουδαιότεροι εκ των πολυποίκιλων μισθών της κλασσικής περιόδου της Αθήνας ήταν οι εξής:

4.2.1 Ο Βουλευτικός

Εισήχθη επί διακυβέρνησης Περικλή και ορίστηκε κατ' αρχήν σε 1 δραχμή.

Αργότερα μειώθηκε σε 5 οβολούς, όπου και το ποσό αυτό διατηρήθηκε

Αυτό το είδος αποικίσεων καθιερώθηκε από τον Περικλή ως ένας τρόπος αντιμετώπισης του φαινομένου της αύξησης του πληθυσμού η οποία συμβάδισε με την κατάπτωση των μεσαίων τάξεων. Έτσι έγινε επείγουσα η αποκατάσταση πολλών χιλιάδων πολιτών χωρίς παράλληλη εξασθένηση των δυνάμεων της πόλεως.

Αμφότεροι οι σκοποί επετεύχθησαν αλλά ο βιαίως ασκούμενος αποικισμός σε βάρος των ομοεθνών έφερε αντίδραση, η οξύτητα της οποίας φανερώνεται από το γεγονός ότι κατά την ανασύσταση της Συμμαχίας οι Αθηναίοι αναγκάστηκαν να υποσχεθούν την αποχή από νέες κληρουχίες.

Ανδρεάδου Μ. Ανδρέου, Ιστορία της Ελληνικής Δημοσίας Οικονομίας, Τόμος Α', Εκδόσεις Δημ. Ν. Παπαδήμα, Αθήνα, 1992, σελ. 397 επ.

⁸⁵ Θουκυδίδης, II, 46

⁸⁶ Γοργίας, 515 ε.

καθ' όλο των 4^ο αιώνα. Επιπλέον μία δραχμή (δηλαδή 6 οβολοί) δόθηκε στους πρυτανεύοντες για το "σιτηρέσιον". Τα συνολικά ετήσια έξοδα των 500 βουλευτών για τις 300 περίπου ημερήσιες συνεδριάσεις κάθε έτους υπολογίζονταν στα 25-30 τάλαντα κατά την εποχή του Περικλή. Με την επερχόμενη μείωση του μισθού το παραπάνω ετήσιο ποσό υπολογιζόταν στα 20-25 τάλαντα ετησίως.

4.2.2 Ο Δικαστικός

Ο δικαστικός μισθός συνηθίζεται να λέγεται και Ηλιαστικός (από το δικαστήριο της Ηλιαίας)⁸⁷. Ο μισθός των δικαστών εισήχθη επί διακυβέρνησης Περικλή και ανερχόταν στο ποσό του 1 οβολου ημερησίως⁸⁸. Γρήγορα όμως αυξήθηκε σε 2 οβολούς και το 425 π.Χ. κατόπιν πρωτοβουλίας του Κλέωνος έγινε 3 οβολοί⁸⁹. Ο δικαστικός μισθός διατηρήθηκε σε αυτό το ποσό έως το τέλος του 4ου αιώνα. Οι συνολικές ετήσιες δαπάνες των 600 δικαστών για τις 300 περίπου ημερήσιες συνεδριάσεις ανά έτος υπολογίζονταν στα 150 τάλαντα.

4.2.3 Ο Εκκλησιαστικός

Ο συγκεκριμένος μισθός δίδονταν σε όσους πολίτες παρακολουθούσαν τις συνελεύσεις της Εκκλησίας του Δήμου. Εισήχθη περίπου το 400 π.Χ.

⁸⁷ Αριστοτέλης, Αθηναίων Πολιτεία, XXIV, 3

⁸⁸ Loomis T. William, *Wages, Welfare Costs and Inflation in Classical Athens*, Michigan Press, 1999, σελ. 9.

⁸⁹ Όπως αναφέρει ο Loomis T. William, έκτοτε δεν έγινε άλλη μεταβολή στον μισθό τους.

ύστερα από πρόταση του Αγυρρίου⁹⁰. Μέχρι το 390 π.Χ. είχε τριπλασιαστεί κατ' αρχήν με τον Ηρακλείδη του Κλαζομενίου και έπειτα από τον εμπνευστή του, δηλαδή υπό του Αγυρρίου.

Η ταχύτερη αύξηση δεν ήταν και η τελευταία. Επί των ετών του Αριστοτέλη ακολουθήθηκε άλλο σύστημα. Σύμφωνα με αυτό ο εκκλησιαστικός μισθός αυξήθηκε στην μία δραχμή για τις βασικές συνεδριάσεις και σε 1 ½ για τις ειδικές συνεδριάσεις.

Το ποσό των συνολικών ετησίων δαπανών για τους εκκλησιαστικούς μισθούς είναι δύσκολο να εξακριβωθεί λόγω της ελλιπούς γνώσεως του αριθμού των συνεδριάσεων και του αριθμού των συμμετεχόντων σε αυτές.

4.2.4 Άλλοι μισθοί

Η επέκταση της μισθοδοσίας και για άλλες υπηρεσίες έλαβε χώρα λίγο πριν την έναρξη του Πελοποννησιακού πολέμου. Έτσι λίγα αξιώματα έμειναν άμισθα, μεταξύ των οποίων ο Άρειος Πάγος ο οποίος δεν συμπεριλήφθη στην δικαστική μισθοδοσία. Αναφέρονται οι 9 άρχοντες ότι ελάμβαναν 4 οβολούς την ημέρα.

Άλλη έμμισθη κατηγορία ήταν εκείνη των ταξιαρχών οι οποίοι ελάμβαναν 3 δραχμές ημερησίως.

⁹⁰ Η Αθηναίων Πολιτεία (41, 3) δίδει ακριβείς πληροφορίες για την εισαγωγή και την ταχεία αύξηση του μισθού: «Πρώτον μιν Αγύρριος οβολόν επόρισε, μετά δε τούτον Ηρακλείδης, ο Κλαζομένιος, ο βασιλεύς επικαλούμενος, διώβολον, πάλιν δ' Αγύρριος τριώβολον».

Γενικά το σύστημα των μισθοδοσίας υπήρξε ευρύτατο. Ακόμη και η πολιτική, κοινωνική και οικονομική σκοπιμότητα της καθιέρωσής τους από τον Περικλή αμφισβητήθηκε. Υποστηρίζεται ότι ο Περικλής εισήγαγε αυτό το σύστημα προκειμένου να παρακινήσει το ενδιαφέρον του μεγαλύτερου και ασθενέστερου οικονομικά τμήματος του πληθυσμού προς τα κοινά, αλλά και να ανακουφίσει όσους συμμετείχαν στα κοινά. Αντίθετες απόψεις υποστηρίζουν τις δημαγωγικές του προθέσεις.

Κατά τον 4^ο αιώνα οι μισθοί λόγω της ανόδου του τιμαρίθμου δεν ανταποκρινόντουσαν στην ικανοποίηση των αναγκών σε αντίθεση με ότι συνέβαινε τον 5^ο αιώνα.

Η καθιέρωση μισθού στα διάφορα αξιώματα συντέλεσε στην παραμέληση της εργασίας, στην αύξηση των δημοσίων δαπανών και εμπόδισε την ορθή ικανοποίηση των προσόδων. Στον πολιτικό τομέα η καθιέρωση μισθού αύξησε τις απαιτήσεις των πολιτών απέναντι της πολιτείας και χρησιμοποιήθηκε ως μέσο για την επίτευξη δημαγωγικών στόχων. Στο ξεκίνημα πέτυχε την ανάμειξη των πολιτών στις κοινές υποθέσεις και την εκπλήρωση των πολιτικών τους υποχρεώσεων. Στην πράξη όμως με το πέρασμα του χρόνου – τα μέτρα απέβησαν σε βάρος αυτών των επιδιώξεων αφού οι πολίτες ενδιαφέρονταν περισσότερο για την κατάληψη των θέσεων από απόψεως απολαβών, και όχι για την επιμελή άσκηση των καθηκόντων.

Όλα τα παραπάνω δείχνουν ότι η πολιτεία και ο λαός δεν ήταν ακόμη ώριμοι για το εκτεταμένο μισθοδοτικό σύστημα.

4.2.5 Τα Θεωρικά

Θα πρέπει να πούμε ότι αρχικά η είσοδος στις θεατρικές παραστάσεις ήταν ελεύθερη.

Αργότερα όμως, λόγω της αταξίας που δημιουργήθηκε, καθιερώθηκε εισιτήριο και έτσι μειώθηκε η δυνατότητα προσέλευσης του κοινού.

Ο Περικλής καθιέρωσε τον θεσμό του "διωβόλου θεωρικού". Ο θεσμός αυτός αφορούσε αρχικά μόνο την παρακολούθηση των εκδηλώσεων που αφορούσαν τα Μεγάλα Διονύσια.

Η παροχή θεωρικών ατόνησε κατά την διάρκεια του Πελοποννησιακού Πολέμου, αλλά αναζωογονήθηκε αμέσως μετά το τέλος του, κατόπιν δημαγωγικών πρωτοβουλιών του Αγυρρίου⁹¹ και του Κλεοφώντος. Πιο συγκεκριμένα, ενισχύθηκε ο χαρακτήρας του και διευρύνθηκε η κατεύθυνση του με την μορφή της "τριωβολίας". Με αυτόν τον τρόπο επεκτάθηκε και σε άλλες εορταστικές εκδηλώσεις και παραστάσεις (όπως στα Παναθήναια) κατά την πρώτη δεκαετία του 4^{ου} αιώνα.

Η διανομή των θεωρικών στην πράξη αποδείχθηκε εξαιρετικά επιζήμια διότι δεν περιορίστηκε στην εκπλήρωση ορισμένων εκπαιδευτικών και ψυχαγωγικών σκοπών ούτε ακόμη και μετά την επανεμφάνισή της σε μια λογική και προσωρινή οικονομική ενθάρρυνση των φτωχότερων όπως εμφανίστηκε αρχικά. Αποτελούσε μια ευρύτερη χρηματική διανομή προς τον λαό με αποτέλεσμα να μετατραπεί από ειδικό βοήθημα σε πηγή εσόδων. Έτσι κατά τον 4^ο αιώνα χορηγούνταν θεωρικά αδιακρίτως, δηλαδή χωρίς να γίνεται όπως θα έπρεπε, στάθμιση αναγκών, ηλικίας, κοινωνικής και επαγγελματικής κατάστασης, βιοποριστικών αναγκών κλπ. Με την παρέκκλιση από την αρχική μορφή οριοθέτησης μετά τον 5^ο αιώνα, τα θεωρικά επιβάρυναν υπέρμετρα τις δημόσιες δαπάνες.

⁹¹ Αθηναίος δημαγωγός, που έζησε μετά την κατάλυση της τυραννίας των "Τριάκοντα" (4ος π.Χ. αιώνας).

Ο αντίκτυπος των θεωρικών στην δημόσια οικονομία της Αθήνας υπήρξε ιδιαίτερα δυσμενής. Ήταν η βασική αιτία μη σχηματισμού επαρκούς χρηματικού αποθέματος⁹².

4.2.6 Οι σε είδος δαπάνες κατανάλωσης

Σε αυτές κατατάσσονται οι κρεονομίες και οι σιτοδίες.

Οι πρώτες αφορούσαν διανομή - στις ασθενέστερες οικονομικά τάξεις - κρέατος από τα προσφερόμενα προς θυσία ζώα ενώ οι δεύτερες αφορούσαν την διανομή σίτου σε εποχές κατά τις οποίες υπήρχε οικονομική δυσπραγία, με σκοπό την εξασφάλιση της διατροφής των ασθενέστερων στρωμάτων του πληθυσμού.

4.2.7 Οι λοιπές δαπάνες καταναλώσεως

Στην αυτή την κατηγορία κατατάσσονται:

⁹²Όπως αναφέρει ο Α.Ανδρεάδης (Ιστορία της Ελληνικής Δημοσίας Οικονομίας, Τόμος Α', Εκδόσεις Δημ. Ν. Παπαδήμα, Αθήνα, 1992, σελ. 326 επ.) οι λόγοι είναι προφανείς: «ο εξοικειώσας τους πολίτες προς την ιδέα ότι άνευ ανάγκης και άνευ ανταλλάγματος, δικαιούνται να λαμβάνουν χρηματικό επίδομα, πρέπει να προσδοκά ότι οι αξιώσεις αυτών θα καταστούν τέτοιες, ώστε ο επιχειρών να θεραπεύσει αυτές θα είχε και τις ανάλογες συνέπειες».

Αυτό κατέδειξε πολύ χαρακτηριστικά ο Αριστοτέλης λέγοντας: «Η πονηρία των ανθρώπων άπληστον, και το πρώτο μεν ικανόν διωβολία μόνον, όταν δ' ηδη τουτ' η πάτριον, αι δέονται του πλείοντος, έως εις άπειρον έλθωσιν» (Πολιτικά Β', IV, 11).

Τα αίτια της διαφθοράς ήταν πρόδηλα. Αφ' ενός καθιερωνόταν η αεργία ως αρχή. Εξάλλου σχηματίστηκε ευρεία τάξη πολιτών η οποία λάμβανε από την Πολιτεία ποσό ικανό για να ζει στην αεργία, αλλά χωρίς να διάγει ευπρεπή βίο.

- *Οι δαπάνες για τους αδυνάτους:* το κράτος αναλάμβανε τις δαπάνες διατροφής των αναπήρων στρατιωτών κατ' αρχάς, και αργότερα των απόρων καθώς και όλων των ανίκανων προς εργασία. Η έγκριση για την ύπαρξη ή όχι της κατάστασης αδυναμίας λάμβανε χώρα βάσει κριτηρίων και ύστερα από έρευνα της Βουλής. Η ύπαρξη αρκετών ατόμων οι οποίοι κατατάσσονταν σε αυτήν την κατηγορία, περιόριζε το ποσό της δαπάνης σε 1-2 οβολούς την ημέρα. Συγκεκριμένα γνωρίζουμε ότι περί τα τέλη του 5^{ου} αιώνα καταβαλλόταν 1 οβολός ημερησίως σε κάθε "αδύνατο", ενώ στα μέσα του 4^{ου} αιώνα η καταβολή ανερχόταν στους 2 οβολούς.
- *Οι δαπάνες για τους ορφανούς:* το κράτος αναλάμβανε δημόσια δαπάνη για τα τέκνα των πεσόντων στην μάχη Αθηναίων πολιτών. Οι δαπάνες αφορούσαν την διατροφή και εκγύμναση τους μέχρι την ηλικία των 18 ετών. Εκτός των ορφανών τέκνων παρόμοια μεταχείριση και πολλές φορές καλύτερη απολάμβαναν τα ορφανά τέκνα όσων είχαν προσφέρει μεγάλες υπηρεσίες στην πολιτεία. Έτσι για παράδειγμα αναφέρουμε την περίπτωση του Λυσίμαχου, υιού του Αριστείδη, ο οποίος εκτός των άλλων λάμβανε 4 δραχμές ως ημερήσιο επίδομα διατροφής. Επίσης οι τρεις κόρες του Αριστείδη προικίστηκαν με 3.000 δραχμές η κάθε μια. Θα πρέπει να πούμε όμως ότι τα παραπάνω περιστατικά ήταν μεμονωμένα στην κλασσική εποχή.
- *Η σίτιση στο Πρυτανείο:* η κρατική δαπάνη λάμβανε χώρα εκτάκτως και υπέρ πολιτών οι οποίοι ωφέλησαν κατά τρόπο εξαιρετικό την πόλη. Ήταν μια από τις μέγιστες τιμές που μπορούσε να απονεμηθεί. Η σίτιση μπορούσε να συνεχίζεται και εφ' όρου ζωής προκειμένου για άτομα τα οποία είχαν ιδιαίτερος τιμηθεί. Εκτός όσων είχαν προσφέρει μεγάλες

υπηρεσίες στην Αθήνα, τρέφονταν οι νικητές των Ολυμπιακών αγώνων⁹³, όπως και οι πρέσβεις των αλλοδαπών διπλωματικών αποστολών.

Ως παραδείγματα σπιζόμενων στο Πρυτανείο μπορούμε να αναφέρουμε τον Κλέωνα (απολάμβανε την ισόβια σίτιση) και τον Αλκιβιάδη (πρόσκαιρη σίτιση) για την νίκη των αλόγων του στους Ολυμπιακούς αγώνες.

- Άλλες Δαπάνες: περιλαμβάνονται οι υπόλοιπες δαπάνες (δωρεές, κατασκευές και απονομές στεφάνων, δημόσιες ταφές κ.α.). Μερικά παραδείγματα δωρεών της Αθηναϊκής Πολιτείας αποτελούν η δωρεά προς τον Ηρόδοτο 10 ταλάντων, προς τον Πίνδαρο 10.000 δραχμές, αργότερα προς τον Κλείδημο για την Ατθίδα του, προς τον Λυσίμαχο

⁹³ Τα δημόσια προνόμια των αθλητών και ιδίως η εξασφάλιση ισόβιας σίτισης στο Πρυτανείο, υπήρξαν ένα πεδίο αντιπαράθεσης μεταξύ κάποιων αρχαίων φιλοσόφων. Ο πλατωνικός Σωκράτης στην Απολογία του αξιώνει τη σίτισή του στο Πρυτανείο, υποστηρίζοντας πως αυτό αρμόζει στον πολίτη που διαθέτει άριστο ήθος και φροντίζει για την πνευματική και ηθική ευεξία της πόλης, πολύ περισσότερο από κάποιον που έτυχε να νικήσει στους Ολυμπιακούς αγώνες. Ο Διογένης καταφέρεται κατά των αθλητών, προσδίδοντας ένα άλλο περιεχόμενο στη σωφροσύνη. Αυτοί που, κατά τη γνώμη του, σωφρονίζουν τους ανθρώπους, είναι οι πόνοι και οι κόποι, με τους οποίους πρέπει να συναγωνίζεται ο άνθρωπος για να νικάει και για να προσκτάται ευτυχία κι αρετή. Τους αθλητές τους κατηγορεί ως αλαζόνες, κοιλιόδουλους και τεμπέληδες, τηρώντας εν γένει μια περιφρονητική στάση εναντίον τους. Οι χαρακτηριστικές απόψεις του Διογένη επαναλαμβάνονται από τον Επίκτητο, για τον οποίο προτεραιότητα έχει η ηθική της καθημερινής ζωής. Ο Γαληνός επίσης, ενισχύοντας τις απόψεις που είχε εκφράσει ο Ευριπίδης, θεωρεί τους αθλητές ακατάλληλους για κάθε προσφορά. Βλ. Γογγάκη Κωνσταντίνα, Εφημερίδα " Η ΚΑΘΗΜΕΡΙΝΗ ", ΕΠΤΑ ΗΜΕΡΕΣ, Η αθλητική αξία κατά τους αρχαίους στοχαστές, 23-05-04

υιό του Αριστείδη 100 μνας. Τέλος η τιμήση του Δημοσθένη με χρυσό στέφανο.

5. ΤΑ ΔΗΜΟΣΙΑ ΕΣΟΔΑ ΤΗΣ ΑΘΗΝΑΣ

Η βασική διάκριση των δημοσίων εσόδων είναι σε τακτικά και έκτακτα έσοδα.

5.1 Τακτικά Έσοδα

5.1.1 Έσοδα από την κρατική περιουσία

Η ακίνητη περιουσία του κράτους ήταν μεγάλη. Περιελάμβανε αστικά και αγροτικά ακίνητα, μεταλλεία, ελαιώνες, αγρούς, δασικές εκτάσεις, δημόσια οικοδομήματα κ.α. Δεσπτόζουσα θέση κατείχαν αναμφισβήτητα τα ορυχεία του Λαυρίου. Η Αθηναϊκή πολιτεία αποσκοπώντας στην εξασφάλιση μόνιμων και σταθερών εσόδων, παραχωρούσε μεγάλο μέρος των περιουσιακών της στοιχείων για εκμετάλλευση έναντι ενοικίου. Η εκμίσθωση λάμβανε χώρα κατόπιν υποβολής προσφορών από τους ενδιαφερόμενους, εκ των οποίων προτιμούνταν οι υψηλότερες. Η ενοικίαση ίσχυε για προκαθορισμένα χρονικά διαστήματα.

Η πλέον αποδοτική και εκτεταμένη από όλες εκμίσθωση ήταν η εκμίσθωση των στοών των μεταλλείων του Λαυρίου. Χάριν της εξασφαλιζονταν αφενός η είσπραξη ενός σταθερού χρηματικού ποσού (περίπου κατά μέσον όρο 35 τάλαντα ετησίως), αφ' ετέρου αξιοποιούνταν το υπέδαφος της Αθήνας και συνέβαλλε στην αύξηση της παραγωγής.

Θα πρέπει να προσθέσουμε ότι οι πρόσοδοι των ορυχείων του Λαυρίου δεν περιορίζονταν μόνο στο παραπάνω ποσό.

Σημαντικό τμήμα των ορυχείων εκμεταλλευόταν το ίδιο το κράτος απευθείας μέσω της αυτεπιστασίας.

Γενικά θα μπορούσαμε να συμπεράνουμε ότι η ωφέλεια της Αθηναϊκής πολιτείας μπορούσε να φθάσει σε 2-3 εκατοντάδες τάλαντων ετησίως. Μάλιστα είναι γνωστό ότι στις αρχές του 5^{ου} αιώνα το όφελος έφθανε τα 100 τάλαντα ετησίως.

Πέραν της εκμίσθωσης των ακινήτων, εκμισθώνονταν και τα δικαιώματα του κράτους στην είσπραξη των φόρων, τελών και γενικά των δημοσίων προσόδων. Υπήρχαν μάλιστα και οι σχετικοί "τελώνες" οι οποίοι διακρίνονταν αναλόγως της ενοικιαζόμενης προσόδου σε "πεντηκοστολόγους", "εικοστολόγους", "δεκατευτές" κλπ. Το κράτος λάμβανε γενικά τα ποσά των ενοικίων, αλλά ζημιωνόταν πολύ συχνά από τα δόλια τεχνάσματα των τελώνων.

5.1.2 Έσοδα δικαστικής φύσεως

Τα έσοδα αυτά ήταν ιδιαίτερα μεγάλα για την Αθηναϊκή πολιτεία. Αυτό οφειλόταν στον μεγάλο αριθμό δικών όπως και στην συνηθέστατη επιβολή φόρων.

Τα δικαστικά έσοδα διακρίνονταν σε **δικαστικά τέλη** και **χρηματικές ποινές**:

Τα **δικαστικά τέλη** διακρίνονταν σε τέσσερα είδη:

1. *Πρυτανεία*: ήταν τα κατατεθειμένα τέλη στις ιδιωτικές δίκες από τους διάδικους. Μετά το τέλος της δίκης ο ηττηθείς είχε υποχρέωση να καταβάλλει στον νικητή διάδικο το κατατεθέν από τον τελευταίο προκαταρκτικό ποσό. Το δημόσιο όμως λάμβανε σε κάθε περίπτωση διπλό το πιο πάνω δικαστικό τέλος. Θα πρέπει να πούμε ότι το συγκεκριμένο δικαστικό τέλος δεν ήταν σταθερό αλλά κυμαίνονταν αναλόγως της αξίας της ένδικης διαφοράς.

2. *Παράσταση*: ήταν το κατατεθειμένο τέλος στις δημόσιες δίκες, κυρίως στις περιπτώσεις διάπραξης εγκλήματος κατά της πατρίδας, της θρησκείας, των ηθών. Απέβαινε σε όφελος του δημοσίου και ήταν σταθερό λόγω της φύσης της δίκης. Ακόμη δε είχε μικρό τίμημα – μέχρι 1 δραχμής – για να ενθαρρύνονται οι πολίτες και να προβαίνουν σε καταγγελία όταν γινόταν μια παράβαση αντιληπτή.
3. *Επωβελία*: ήταν το τέλος το οποίο κατέθεταν σε ιδιωτικές δίκες, κυρίως εμπορικές καθώς και σε δίκες επιτροπείας. Ήταν ίσο με το 1/6 της αξίας του επίδικου αντικειμένου. Ο ενάγων τιμωρούνταν με χρηματικό ποσό 1000 δρχ. Κατά μια γνώμη δίδονταν πάντοτε υπέρ του δημοσίου, και κατά άλλη το ελάμβανε ο εναγόμενος, εάν ο ενάγων δεν εξασφάλιζε το 1/5 των ψήφων των παρευρισκομένων δικαστών. Ανάλογο καθεστώς επικρατούσε στις δημόσιες δίκες κατά τις οποίες σύμφωνα με τα παραπάνω ο ενάγων τιμωρούνταν με χρηματικό ποσό 1000 δρχ.
4. *Παρακαταβολή*: ήταν τέλος το οποίο κατέθετε στις ιδιωτικές δίκες, ιδίως στις κληρονομικές ο ενάγοντας. Ήταν ίσο με το 1/10 του εκάστοτε δικαστικού τιμήματος. Στην περίπτωση κατά την οποία η αγωγή γινόταν δεκτή το ποσό της παρακαταβολής επιστρεφόταν στον ενάγοντα, αλλιώς εξέπιπτε υπέρ του δημοσίου.

Οι **χρηματικές ποινές** διακρίνονταν στις εξής κατηγορίες: στα τιμήματα (δηλαδή στα πρόστιμα) και στα δημιόπραττα (δηλαδή στις δημεύσεις).

1. *Τιμήματα ή πρόστιμα*: ήταν χρηματικές ποινές οι οποίες συναντώνται ευρύτατα και συντελούν στην αποφυγή των στερητικών της ελευθερίας

ποιών⁹⁴. Διακρίνονταν για το μέγεθος τους ιδίως σε εγκλήματα σε βάρος της πόλεως. Μεγάλα πρόστιμα επιβάλλονταν επίσης και σε υπεύθυνους στρατιωτικών αποτυχιών. Το πιο συνηθισμένο πρόστιμο ήταν από 1000 δραχμές και άνω. Έχουμε όμως και άφθονα παραδείγματα ψηλότερων προστίμων όπως του Μιλτιάδη⁹⁵ (50 τάλαντα)⁹⁶, του Κίμωνα⁹⁷ (50 τάλαντα), του Περικλή ⁹⁸(80 ή 50 τάλαντα),

⁹⁴ Ο έχων χρέος και μη δυνάμενος να το εξοφλήσει έδινε το κτήμα του ή γινόταν δούλος του πιστωτή του. Θα πρέπει να επισημάνουμε ότι απαγορευόταν στους Αθηναίους να μεταπέσουν στην ιδιότητα του δούλου μετά τις μεταρρυθμίσεις του Σόλωνα.

⁹⁵ Μετά την ένδοξη μάχη στο Μαραθώνα, ο Μιλτιάδης αφού έπεισε τους Αθηναίους, πήρε την άδεια και έπλευσε με 70 πλοία στις Κυκλάδες, για να τιμωρήσει τους νησιώτες που είχαν παραδοθεί στους Πέρσες. Στην προσπάθειά του όμως αυτή απέτυχε και πληγώθηκε στο πόδι.

Για την αποτυχία του αυτή κατηγορήθηκε από τους εχθρούς του για απάτη και καταδικάστηκε σε πρόστιμο 50 τάλαντων, για τη ζημία που προκάλεσε με αυτή την εκστρατεία του στην πόλη. Ύστερα από λίγες ημέρες όμως πέθανε από γάγγραινα, την οποία του προκάλεσε το τραύμα του ποδιού του, και το πρόστιμο το πλήρωσε αργότερα στην πόλη ο γιός του Κίμωνας.

<http://www.live-pedia.gr/>

⁹⁶ Σύμφωνα με άλλη πηγή καταδικάστηκε αρχικά σε θάνατο αλλά αργότερα η ποινή μετατράπηκε σε πρόστιμο 50 τάλαντων, ποσό τόσο μεγάλο που ούτε ο πλούσιος Μιλτιάδης δεν μπόρεσε να πληρώσει. Επειδή δεν μπορούσε να πληρώσει το ποσό αυτό, ο Μιλτιάδης κλείστηκε στη φυλακή, όπου πέθανε λίγο αργότερα από γάγγραινα λόγω της πληγής στο πόδι του. <http://www.wikipedia.gr>

⁹⁷ Ο Κίμωνας υιός του Μιλτιάδη είχε πολλές δυσκολίες στα πρώτα χρόνια της ζωής τους αφού ο πατέρας του πεθαίνοντας του άφησε χρέος τεράστιο (το πρόστιμο που του είχε επιβληθεί για την αποτυχημένη εκστρατεία στην Πάρο). Η αδελφή του Κίμωνα Ελπινίκη, παντρεμένη με τον πάμπλουτο Αθηναίο Καλλία, τακτοποίησε την πληρωμή του προστίμου, παρά τις αντιρρήσεις του αδελφού της, ώστε να μπορέσει αυτός να αναμιχθεί στην πολιτική. <http://www.wikipedia.gr>

⁹⁸ Κατά το δεύτερο έτος του Πελοποννησιακού πολέμου ο Περικλής αντιμετώπισε σφοδρές επικρίσεις για την κατάσταση, συκοφαντήθηκε, καθαιρέθηκε από το αξίωμα του και καταδικάστηκε σε βαρύ πρόστιμο. Παρόλα αυτά επανεξελέγη στρατηγός ελλείψει ικανού άνδρα να αναλάβει τα ηνία μιας κλυδωνιζόμενης Αθήνας. Δεν

του Δημοσθένη ⁹⁹ (50 τάλαντα) κλπ. Το ύψος τους ήταν τόσο υψηλό με αποτέλεσμα να μην είναι δυνατό να πληρωθούν. Το πρόστιμο του Μιλτιάδη πληρώθηκε από τον υιό του Κίμωνα μετά από μεγάλο χρονικό διάστημα. Αρκετά από τα επιβληθέντα μεγάλα πρόστιμα είτε παραγράφηκαν είτε ατόνησαν. Συνήθως όμως τα επιβαλλόμενα μέτρα στην περίπτωση μη πληρωμής του προστίμου ήταν πολύ σκληρά και ο δρόμος της εξορίας κρινόταν πολλές φορές ως η μοναδική διέξοδος.

2. *Δημιόπρατα*: τα πολιτικά κυρίως εγκλήματα, αλλά και η παραβίαση ορισμένων ρητών διατάξεων επέσυραν την ποινή της δημεύσεως η οποία συνήθως συνόδευε ως παρεπόμενη ποινή άλλων βαρύτερων ποινών και κυρίως του θανάτου. Έτσι γινόταν εκποίηση των περιουσιακών στοιχείων του καταδικασμένου σε τιμή κατά πολύ κατώτερης της αξίας τους. Βάσιμες ελπίδες για την απόκτηση δικαιωμάτων σε αυτά είχε όποιος συγκέντρωνε το 1/5 της ολικής τους εκτίμησης. Επίσης σημαντικό μέρος των δημευμένων περιέρχονταν στον έχοντα κάνει την μήνυση και στους ιερούς ναούς. Οι δημεύσεις αποτελούσαν συνηθισμένο φαινόμενο και η πλειοψηφία τους γινόταν μετά από αποτέλεσμα φθόνου, δολιότητας και κερδοσκοπίας.

μπόρεσε, όμως, να ολοκληρώσει τη θητεία του. Πέθανε λίγους μήνες αργότερα, θύμα και ο ίδιος του φοβερού λοιμού. <http://www.wikipedia.gr>

⁹⁹ Δημοσθένης κατηγορήθηκε ότι είχε καταχραστεί 20 τάλαντα από τα χρήματα που είχε φέρει μαζί του ο θησαυροφύλακας του Μεγάλου Αλεξάνδρου Άρπαλος, όταν κατέφυγε στην Αθήνα το 324 π.Χ. Ο Δημοσθένης καταδικάστηκε σε πρόστιμο 50 τάλαντων και, επειδή δεν τα είχε, κλείστηκε στη φυλακή απ' όπου δραπέτευσε και κατέφυγε στην Τροιζήνα.

Ζενάκος Αυγουστίνος, Το ΒΗΜΑ, Το Βήμα Ιστορία, 04/04/2004 , Τεύχος 22, Σελ.: Υ02, Κωδικός άρθρου: Β14132Υ021, ID: 262038

3. *Φόροι (τακτικοί)*: μπορούμε να τους διακρίνουμε σε άμεσους τακτικούς και έμμεσους τακτικούς φόρους. Αξίζει να σημειωθεί ότι η άμεση τακτική φορολογία ήταν άγνωστη στους Αθηναίους πολίτες. Και αυτό γιατί αποτελούσε έκφραση καταπίεσης και συνεπώς ήταν αντίθετη με το Δημοκρατικό Πολίτευμα. Γι' αυτό τον λόγο θεσπίζονταν μόνο έκτακτοι και έμμεσες φορολογικές επιβαρύνσεις στους πολίτες. Ήταν αιφνίδιες και συχνά απέβαιναν άδικες για τους πολίτες λόγω των αναγκών και της έλλειψης άμεσης φορολογίας

5.2 Γενικά για την φορολογία

Παρόλο που οι δαπάνες της Αθήνας ήταν υπερβολικές, εντούτοις και τα έσοδα της ήταν πολύ μεγάλα. Σε αυτά καλό είναι να συμπεριλάβουμε και τους έμμεσους φόρους.

Οι Αρχαίοι Έλληνες φρονούσαν ότι η φορολογία σώματος ή κτήματος ή εργασίας ελεύθερου ανδρός σήμαινε και άρνηση της ελευθερίας¹⁰⁰.

Αυτός είναι ο λόγος για τον οποίο δεν επέβαλλαν άμεσους φόρους, παρά μόνο την "εισφορά" – φόρο επί του κεφαλαίου – την οποία εκτάκτως υποχρεούνταν να καταβάλλουν οι πολίτες για την αντιμετώπιση εξαιρετικών καταστάσεων.

Άμεσοι φόροι επιβάλλονταν μόνο στους μέτοικους (μετοίκιον) και του βαρύνοντος την εργασία αυτών "ξενικόν" ή επί ατόμων μη εξασκούντων

¹⁰⁰ Ως προς τους άμεσους φόρους ο Πλάτων αποκλείει το μόνο δεκτό επί των ημερών του, δηλαδή το μετοίκιον (Νόμοι, 850), αλλά τούτο διότι αρνείται στους αλλοδαπούς άδεια οριστικής αποκατάστασής τους στην πόλη, με άλλα λόγια δέχεται τους ξένους αλλά όχι τους μετοίκους (Βιβλίο Δ', περί μετοικίου). Επιπλέον ζητεί (Νόμοι, 955 Δ') οι ανάγκες του κράτους να καλύπτονται είτε μέσω φόρου επί του κεφαλαίου, είτε μέσω της φορολογίας της παραγωγής από την κυβέρνηση η οποία εκλέγεται κάθε έτος και η οποία θα επιλέγει μια από τις δυο αυτές μορφές.

τίμιο επάγγελμα (πορνικόν). Άλλος άμεσος φόρος ήταν και ο κεφαλικός φόρος (επικεφάλαιον) ο οποίος επιβάρυνε τους ακτήμονες της Ποτιδαίας.

5.2.1 ΑΜΕΣΟΙ ΦΟΡΟΙ

Οι φόροι αυτής της κατηγορίας μπορούν να διακριθούν σε άμεσους φόρους εσωτερικής προελεύσεως και σε έμμεσους φόρους εξωτερικής προελεύσεως. Στους πρώτους υπάγονται οι διάφορες επιβαρύνσεις σε μη Αθηναίους πολίτες (μετοίκιον, ξενικόν, πορνικόν κ.α.), ενώ στους δεύτερους υπάγονται οι φόροι υποτέλειας των συμμάχων¹⁰¹.

¹⁰¹ Ωστόσο άμεσους φόρους πλήρωναν και οι ίδιοι οι Αθηναίοι καθώς η Αθηναϊκή Πολιτεία είχε εφεύρει τρόπους να ξεπερνά την... απέχθειά της προς την άμεση φορολογία. Εκτός από την εισφορά, η οποία ήταν ένας έκτακτος φόρος επί του κεφαλαίου, θέσπισε τον θεσμό της λειτουργίας (τακτικής και έκτακτης), τον οποίο, αφού περιέβαλε με ανέξοδες τιμές και δόξες, τον πέρασε στις... πλάτες των πλουσίων. Οι έκτακτες λειτουργίες απέβλεπαν στην κάλυψη πολεμικών αναγκών, όπως ήταν π.χ. η τριηραρχία (η υποχρέωση να καλυφθούν τα έξοδα συντήρησης ενός πολεμικού πλοίου και της σκευής του), ενώ οι τακτικές σχετιζόνταν συνήθως με θρησκευτικές ή καλλιτεχνικές ανάγκες, όπως ήταν π.χ. η χορηγία (η κάλυψη μέρους των δαπανών που απαιτούνταν για την τέλεση δραματικών, μουσικών και χορευτικών αγώνων), η εστίασις (η κάλυψη των εξόδων για θρησκευτικά δείπνα κατά τη διάρκεια γιορτών) ή η θεωρία (η κάλυψη των δαπανών της αποστολής επίσημων αντιπροσωπειών σε μεγάλα ιερά).

Έτσι τα φορολογικά βάρη στην Αθηναϊκή Δημοκρατία τα αισθάνονταν κυρίως οι «έχοντες και κατέχοντες». Ενδεικτικό είναι ότι κάθε φορά που επικρατούσαν οι ολιγαρχικοί έντονη ήταν η τάση για κατάργηση των τακτικών λειτουργιών, οι οποίες όμως και πάλι γίνονταν υποχρεωτικές όταν η εξουσία περνούσε στα χέρια των δημοκρατικών. *Αλλά και την οργή των πλουσίων εναντίον της Αθηναϊκής Δημοκρατίας εξαιτίας των λειτουργιών η τελευταία βρήκε τρόπο να την αμβλύνει. Θέσπισε τον θεσμό της αντιδόσεως, σύμφωνα με τον οποίο ήταν δυνατόν κάποιος να ζητήσει τα βάρη μιας λειτουργίας που του είχε ανατεθεί να περάσουν σε κάποιον άλλον που θα αποδεικνυόταν πλουσιότερός του. Αν ο τελευταίος αρνούταν, τότε ήταν υποχρεωτική*

5.2.1.1 Άμεσοι φόροι εσωτερικής προελεύσεως:

1. *Το μετοίκιον*: αυτός ο φόρος καταβαλλόταν από τους μετοίκους στην Αθηναϊκή πόλη για την εγκατάσταση και δραστηριότητα τους στην επικράτεια της. Το ποσό του μετοικίου ήταν σταθερό και αντιστοιχούσε στο ποσό των 12 δραχμών ετησίως για τον άνδρα και 6 δραχμών για την χήρα γυναίκα η οποία στερούνταν αρρένων τέκνων. Το ποσό του μετοικίου δεν ήταν ιδιαίτερα επαχθές για τους μετοίκους αλλά δεν πρέπει να ξεχνάμε ότι οι μέτοικοι συμμετείχαν στις “εισφορές” και σε μερικές μικρότερες λειτουργίες.

Η μη καταβολή του μετοικίου συνεπαγόταν την υποβίβασή του μετοίκου στη θέση δούλου. Υπήρχαν όμως και περιπτώσεις φορολογικής απαλλαγής.

Το σύνολο των ετησίων εσόδων της πόλεως από τα μετοίκια δεν είναι δυνατόν να καθοριστεί με ακρίβεια λόγω έλλειψης επαρκών δημογραφικών στοιχείων. Σε περιόδους οικονομικής άνθησης πρέπει να ανερχόταν στο ποσό των 50 ταλάντων.

2. *Το ξενικόν*: αυτό ήταν το πρόσθετο ποσό το οποίο κατέβαλλαν οι μέτοικοι για την απασχόλησή τους στην αγορά. Το ύψος του πρέπει να ήταν περίπου 3 δραχμές περίπου.

η ανάμεσά τους ανταλλαγή των περιουσιών τους. Με τη νέα του πλέον περιουσία ο αρχικά ορισθείς αναλάμβανε και τα έξοδα της λειτουργίας. Έτσι οι προστριβές ανάμεσα στην Αθηναϊκή Πολιτεία και στους πλουσίους περνούσαν ανάμεσα στους ίδιους τους πλουσίους! Βλ. Τιβέριος Α. Μιχάλης, Η άμεση φορολογία στην αρχαιότητα, Το ΒΗΜΑ, 28/04/2002, Σελ.:B59, Κωδικός άρθρου: B13549B592, ID: 245204

3. *Το πορνικόν*: σχετικά με αυτόν το φόρο δεν γνωρίζουμε πολλά. Η ύπαρξή του θεωρείται βέβαιη, όμως δεν είναι γνωστό το ποσό της φορολογικής επιβάρυνσης. Το κράτος διατηρούσε ή μίσθωνε σ' επιχειρηματίες «πορνεία» αρρένων (και θηλέων), όπου εκδιδόταν ή αυτοβούλως πήγαιναν, ελεύθεροι πολίτες κίναιοι, που εισέπρατταν πόρνητρα (δηλαδή κιναιδιάτικα) για λογαριασμό τους, καταβάλλοντας και στο κράτος το «πορνικόν τέλος», που ψήφιζε η βουλή¹⁰², ή με τη βία δούλοι και Έλληνες αιχμάλωτοι πολέμου από άλλες ελληνικές πόλεις, οι οποίοι φυσικά δεν έπαιρναν καμία αμοιβή, αλλά εισέπραττε ολόκληρα τα πόρνητρά τους το κράτος ή ο μισθωτής επιχειρηματίας¹⁰³.
4. *Οι φόροι δούλων και απελεύθερων*: υπάρχει αβεβαιότητα σχετικά με την ύπαρξη τους καθώς και για τον χαρακτήρα τους. Ωστόσο είναι παραδεκτό ότι υφίστατο τόσο το λεγόμενο “τριώβολο” το οποίο καταβαλλόταν από τους απελεύθερους όσο και ο δουλικός φόρος.

5.2.1.2 Άμεσοι φόροι εξωτερικής προελεύσεως

Πριν αναφερθούμε στο συγκεκριμένο θέμα καλό θα ήταν να αναφερθούμε στην Αθηναϊκή ηγεμονία η οποία απετέλεσε αποφασιστικό παράγοντα για την κοινωνική και οικονομική της ισορροπία.

Ο Αριστοτέλης στην Αθηναίων Πολιτεία βεβαιώνει ότι από την ηγεμονία ζούσαν περισσότεροι από 20.000 άνθρωποι. Ανάμεσα σε αυτούς είναι αλήθεια ότι υπολογίζει και τους διάφορους υπαλλήλους του κράτους και όλους εκείνους που με ποικίλους τρόπους έπαιρναν μισθό από το κράτος. Είναι

¹⁰² Βλ. Αισχίνη, *Κατά Τιμάρχου*, 119-120, Εκδόσεις Ι. Ζαχαρόπουλος.

¹⁰³ Αισχίνης, *Κατά Τιμάρχου*, 13.

αλήθεια ότι εκτός από τους κληρούχους και τους αποίκους οι Αθηναίοι έστελναν φρουρές και σε συμμαχικές πόλεις. Τακτικό μισθό έπαιρναν επίσης οι κωπηλάτες και οι στρατιώτες που περιπολούσαν με τα πλοία στο Αιγαίο οκτώ μήνες το χρόνο για να επιβλέπουν τη ναυσιπλοΐα, για να εισπράττουν τις καθυστερημένες εισφορές, και για να αστυνομεύουν τις θάλασσες. Ακόμη έπαιρναν μισθό οι δικαστές, που ήταν επιφορτισμένοι να λύνουν τις διαφορές ανάμεσα στους Αθηναίους και τους συμμάχους, από τότε που οι τελευταίοι αναγκάστηκαν να έρχονται στα αθηναϊκά δικαστήρια για να υποστηρίξουν τις υποθέσεις τους και τέλος οι κάθε είδους επιθεωρητές – οι επίσκοποι – που επέβλεπαν την εκτέλεση των κοινών αποφάσεων. Θεωρητικά η Αθήνα δεν μπορούσε να διαθέτει τις εισφορές κατά την κρίση της. Στην πράξη όμως, και κυρίως μετά τη μεταφορά του ταμείου της συμμαχίας από τη Δήλο στην Αθήνα, το συμμαχικό ταμείο συγχωνεύτηκε με το ταμείο της Αθηνάς και οι Αθηναίοι έβρισκαν άπειρες προφάσεις για να αντλούν από αυτό ελεύθερα.

5.2.1.3 Οι συμμαχικοί φόροι

Οι συγκεκριμένοι φόροι αποτελούσαν την κυριότερη πηγή εσόδων του Αθηναϊκού κράτους. Η παρουσία τους συνδέεται με τις δύο Αθηναϊκές συμμαχίες, την πρώτη και λαμπρότερη (478-404 π.Χ.) και την δεύτερη (378-355 π.Χ.).

Η Α' Αθηναϊκή Συμμαχία¹⁰⁴: μετά την ίδρυσή της Α' συμμαχίας το ποσό του ετήσιου συμμαχικού φόρου ανήλθε στα 460 τάλαντα. Ο δίκαιος καθορισμός

¹⁰⁴ Το 478, δημιουργήθηκε η Α' Αθηναϊκή Συμμαχία ή της Δήλου, στην οποία συμμετείχαν αρκετές εκατοντάδες πόλεις. Η συμμαχία αυτή που θεωρείται ως η πρώτη

του από τον Αριστείδη δεν επέτρεψε την δημιουργία παραπόνων και διαμαρτυριών.

Η ίδρυση της Συμμαχίας δεν είχε μόνο πολιτικό αλλά και οικονομικό χαρακτήρα¹⁰⁵.

ελληνική συμπολιτεία, ήταν απόρροια των ιστορικών περιστάσεων και κατέληξε στο σοβαρότερο σχηματισμό ομοσπονδίας. Η προσφορά της ήταν θετική γιατί:

1. Απελευθερώθηκαν οι Ιωνικές πόλεις από τους Πέρσες.
2. Το ναυτικό μεγαλείο της Αθήνας κυριαρχεί σε όλη τη Μεσόγειο.
3. Ένα μεγάλο μέρος του ελληνισμού ομονόησε και η συνεργασία αποδείχθηκε χαλύβδινη και θετική.
4. Ο κίνδυνος των Περσών απομακρύνθηκε οριστικά.
5. Το συμμαχικό ταμείο στάθηκε το οικονομικό υπόβαθρο του "χρυσού αιώνα".

Το συμμαχικό ταμείο τοποθετήθηκε στη Δήλο, στο ιερό του Απόλλωνα (αργότερα μεταφέρθηκε στην Αθήνα) και η φύλαξή του ανατέθηκε σε ειδικούς πολίτες, τους **ελληνοταμίεις**. Η διαχείριση του δημόσιου χρήματος δόθηκε στον Αριστείδη και χάρη στην ανιδιοτέλειά του δε διατυπώθηκε ποτέ η παραμικρή υποψία σε βάρος του. Όροι της Συμμαχίας ήταν: Κάθε πόλη παρέμενε ουσιαστικά αυτόνομη και είχε την υποχρέωση να συνεισφέρει ένα καθορισμένο χρηματικό ποσό για την ανάπτυξη της συμμαχίας. Η αρχική εισφορά από όλους τους συμμάχους κατά το Θουκυδίδη ήταν 460 τάλαντα. Η εποπτεία και η γενική καθοδήγηση δόθηκε στους Αθηναίους που ήταν και αρμόδιοι για την εκτέλεση των αποφάσεων. Βέβαια η φθορά της Συμμαχίας δεν αργοπόρησε, γιατί οι Αθηναίοι είχαν απαίτηση όλο και για μεγαλύτερους φόρους, τη στιγμή που ο κίνδυνος των Περσών είχε εκλείψει. Εξελίχτηκε τότε από ελληνική συμπολιτεία σε Ηγεμονία των Αθηναίων, για να καταλήξει, χάρη στο ναυτικό της μεγαλείο, σε θαλασσοκρατορία.

<http://www.livepedia.gr/>

Οι Αθηναίοι έπρεπε να τη διατηρήσουν με κάθε μέσο, και έτσι εξηγούνται οι εκστρατείες που έκαναν για να τιμωρήσουν τους Χαλκιδείς ή τη Σάμο. Οι άλλοι σύμμαχοι ήταν υποχρεωμένοι να ενισχύουν τις εκστρατείες αυτές ή με χρήματα ή με στρατιωτική δύναμη. Αυτό εξηγεί τη βαθμιαία μεταβολή που συχνά υπογραμμίζει ο Θουκυδίδης, η οποία κατέληξε στο να γίνουν οι Έλληνες από σύμμαχοι υπήκοοι.

¹⁰⁵Βλ. French Alfred, *The Growth of the Athenian Economy*, Routledge & Kegan Paul, London, 1964, σελ. 116

Τα πράγματα έκτοτε ακολούθησαν κανονική πορεία εκτός ορισμένων περιπτώσεων αποστασιών (της Νάξου το 469 π.Χ, της Θάσου το 465 π.Χ.) μέχρι το 454 π.Χ. σταθμού για την περαιτέρω μετατροπή της συμμαχίας σε ηγεμονία των Αθηναίων επί των υπόλοιπων συμμάχων. Με την μεταφορά του συμμαχικού ταμείου από την Δήλο στην Αθήνα η στάση της πόλης μεταβλήθηκε οριστικά.

Ξέρουμε μάλιστα ότι οι Αθηναίοι πήραν από το συμμαχικό ταμείο τα κεφάλαια που χρησιμοποίησαν για να ανοικοδομήσουν τα μνημεία της Ακρόπολης, προβάλλοντας το επιχείρημα ότι αυτοί είχαν καταστραφεί από τους Πέρσες κατά τη διάρκεια του κοινού πολέμου, και ότι οι σύμμαχοι, που απελευθερώθηκαν από τους Αθηναίους είχαν την υποχρέωση να συμβάλλουν στην ανοικοδόμηση της πόλης τους. Φαίνεται ότι αυτή η ενέργεια των Αθηναίων προκάλεσε διαμαρτυρία στη συνέλευση. Ο Περικλής¹⁰⁶ βρήκε επιχειρήματα για να απαντήσει, τα οποία μεταφέρει ο Πλούταρχος: «Οι σύμμαχοι», έλεγε ο Περικλής, «δεν παρέχουν ούτε ένα άλογο, ούτε ένα πλοίο, ούτε έναν οπλίτη. Το μόνο που προσφέρουν είναι τα χρήματα. Αλλ' αυτά δεν ανήκουν πια σε εκείνους που τα δίνουν, παρά σ' εκείνους που τα παίρνουν, αν τους παρέχουν εκείνο για το οποίο τα παίρνουν»¹⁰⁷.

Παρ' όλα αυτά στον τομέα των φορολογικών εισφορών δεν επικράτησε τάση αυθαίρετης αύξησης όπως ήταν φυσικό χάριν στην πολιτική του Περικλή. Πριν την έναρξη του Πελοποννησιακού πολέμου το ποσό του ετήσιου φόρου

¹⁰⁶ Παρά τα όσα είπε ο Περικλής ότι οι Αθηναίοι εξασφαλίζοντας τους συμμάχους από τους κινδύνους, για τους οποίους και κατέβαλλαν στους Αθηναίους τους φόρους, είχαν το δικαίωμα (οι Αθηναίοι) να διαθέτουν τα καταβαλλόμενα χρήματα κατά το δοκούν, παραμένει αληθές ότι αυτή η διάθεση των χρημάτων, η οποία και κατέστησε τους σύμμαχους κατ' ουσίαν σε υποτελείς, ψύχρανε αυτούς και υπήρξε ένας από τους λόγους για την εξέγερσή τους.

¹⁰⁷ MOSSE CLAUDE, Αθήνα, Ιστορία μιας Δημοκρατίας, Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, Αθήνα, 1983, σελ. 65 επ.

ανερχόταν στα 600 τάλαντα, αλλά η αύξηση αυτή οφειλόταν περισσότερο στην αύξηση του αριθμού των συμμάχων παρά στην μεγαλύτερη φορολογική επιβάρυνση αυτών. Αργότερα, περίπου το 437 π.Χ. κατόπιν πρότασης του Κλεινία επιταχύνθηκε ο τρόπος εισπράξης των εισφορών. Σε αυτό συνέβαλε το γεγονός ότι το 454 π.Χ. αποφασίστηκε η αναθεώρηση του συμμαχικού φόρου κατά τακτά χρονικά διαστήματα. Έτσι μέχρι το 437 π.Χ. λάμβανε χώρα τον τρίτο χρόνο κάθε Ολυμπιάδας. Έκτοτε γινόταν το τέταρτο έτος κάθε Ολυμπιάδας. Η αναθεωρητική εργασία διεξάγονταν από την Βουλή και στην συνέχεια περνούσε από την διαδικασία της έγκρισης της Εκκλησίας του Δήμου.

Η προεργασία των σχετικών σχεδίων γινόταν από αιρετούς υπαλλήλους, των λεγόμενων "τακτών". Οι τάκτες ήταν 2 ανά περιφέρεια. Οι σύμμαχοι διατηρούσαν δικαίωμα έφεσης στην περίπτωση υπέρμετρης φορολόγησής τους. Η προσβολή της απόφασης των "τακτών" ασκούνταν στην Βουλή η οποία ανέθετε την διεξαγωγή της προδικασίας στους εισηγητές. Μετά την προδικασία η υπόθεση παραπέμπονταν προς εκδίκηση στην Ηλιαία. Θα πρέπει να προσθέσουμε ότι η καταβολή των φόρων γινόταν εντός της Αθήνας από σχετικές αντιπροσωπείες. Μέχρι το 450 π.Χ. αναφέρθηκαν λιγότερες πόλεις από ότι αργότερα. Στο γεγονός αυτό συνέβαλε το φαινόμενο ορισμένες πολιτείες να καταβάλλουν τις εισφορές τους σε είδος. Η πάγια πολιτική της Αθήνας ήταν να επιβάλλεται αύξηση των φόρων μόνο σε περιπτώσεις αποστασιών.

Η Αθήνα δεν αρκέστηκε να δημιουργήσει ένα δίκτυο εμπορικών ανταλλαγών μεταξύ της ίδιας και άλλων χωρών. Επίσης ρύθμιζε τη διακίνηση εμπορευμάτων στο εσωτερικό της Πρώτης Αθηναϊκής Συμμαχίας και διακινούσε σιτηρά από χώρες προμηθεύτριες σε χώρες καταναλώτριες. Σχετικά με την παρέμβαση της Αθήνας στο χώρο της Συμμαχίας, η "Αθηναίων Πολιτεία" του Ξενοφώντα μαρτυρεί ότι *καμία συμμαχική πόλη δεν μπορούσε να*

εισαγάγει ή εξαγάγει οτιδήποτε χωρίς τη συγκατάθεση των Αθηναίων, και πολλές επιγραφές διασώζουν κείμενα συνθηκών που επέβαλλαν οι Αθηναίοι σε Συμμάχους με όρους δεσμευτικούς της ελευθερίας τους ως προς τις συναλλαγές τους με τρίτους. Για τη θέση που κατέβαλε η Αθήνα στη διακίνηση σιτηρών έχουμε πολυάριθμα στοιχεία. Οι βασιλείς του Κιμμερίου Βοσπόρου Σάτυρος Α' (433-389 π.Χ.) και Λεύκων (389-349 π.Χ.) υποστήριζαν την τροφοδοσία των Αθηναίων: δεν εισέπρατταν τέλη από τα δημητριακά που αγόραζαν οι Αθηναίοι στη χώρα τους. Οι Αθηναίοι κατανάλισκαν τότε 400.000 μεδίμνους, δηλαδή 21.000 τόνους σταριού, από την Κριμαία και διπλάσιο ποσό από άλλες περιοχές, εν όλω 63.000 τόνους. Αν οι Αθηναίοι έμποροι εξαντλούσαν τα περιθώρια του νόμου που επέτρεπε την επανεξαγωγή του ενός τρίτου των φορτίων που έφθαναν στον Πειραιά, θα πρέπει να μετέφεραν στον Πειραιά γύρω στους 95.000 τόνους σιτηρών. Εξάλλου γνωρίζουμε ότι το 340 π.Χ. σ' έναν αριθμό 230 σιταγωγών πλοίων που πέρασαν τον Ελλήσποντο τα 180 ήταν αθηναϊκά. Όλα λοιπόν τα διαθέσιμα στοιχεία κατατείνουν να δείξουν ότι η συμμετοχή των Αθηναίων στη μεταφορά σιτηρών από την Κριμαία στο Αιγαίο ήταν ανώτερη από τη συμμετοχή όλων των άλλων Ελλήνων. Οι Αθηναίοι μεταπωλούσαν τα σιτηρά που δεν χρειάζονταν σε τρίτους με σημαντικό εμπορικό κέρδος.

Στην Δηλιακή Ομοσπονδία υπήρχαν υπεύθυνοι των φόρων (Ελληνοταμίεις)¹⁰⁸, Αθηναίοι πολίτες που είχαν καθήκον την συλλογή και κατανομή των φόρων.

¹⁰⁸ Αριστοφάνη, Αθηναίων Πολιτεία, ΧΧ κ.επ.

Οι Ελληνοταμίεις εισέπρατταν ενώπιον της Βουλής τους φόρους που καταβάλλονταν από τους συμμάχους. Οι ίδιοι πλήρωναν τις δαπάνες για συμμαχικές υποθέσεις. Είχαν ως κέντρο την Ακρόπολη.

Ανδριόλα Β., Οι Λογιστικοί Κανονισμοί εις την Αρχαίαν Ελλάδα, «Αρχείο Οικονομικών και Κοινωνικών Επιστημών», Αθήνα, 1964, Τεύχος 4ο.

Τόσο οι εισπράκτορες όσο και τα όργανα αυτών αποτελούσαν σοβαρό κονδύλιο δαπανών, στις οποίες πρέπει να προσθέσουμε τις δαπάνες των 10 μελών της επιτροπής παιγνίων (αθλοθέτες), τους οδοποιούς οι οποίοι ήταν 5 στον αριθμό ως υπεύθυνοι των οδών, τους ιεροποιούς οι οποίοι ήταν ειδικοί για τις θυσίες στις μεγάλες γιορτές, και τους αστυνόμους επί των ηθών (γυναικονόμοι)¹⁰⁹. Στις διαταγές όλων αυτών των οργάνων ήταν δούλοι απεσπασμένοι στις φυλακές, για τις διάφορες ποινές, συμπεριλαμβανομένων και των αδικημάτων εναντίων της Πόλεως, και προοριζόμενες επίσης και κατά των καταχραστών του Θησαυροφυλακίου της Πόλεως¹¹⁰.

Θα πρέπει να τονίσουμε την θέση της Εκκλησίας του Δήμου σχετικά με τα έσοδα και τις δαπάνες κατά την κλασική περίοδο, τον προϋπολογισμό των οποίων το δημοκρατικό πολίτευμα είχε θέσει υπό την έγκριση της Εκκλησίας του Δήμου, δεδομένου ότι σε αυτήν υποβάλλονταν κάθε μήνα τα ποσά δαπανών και εισπράξεων από τον ειδικώς εκλεγμένο υπάλληλο της (αντιγραφέας)¹¹¹. Έσοδα και δαπάνες εισπράττονταν και καταβάλλονταν σε είδος και σε χρήμα, κυρίως δε σε χρήμα.

Η Β' Αθηναϊκή Συμμαχία: σχετικά με την Β' Αθηναϊκή Συμμαχία γνωρίζουμε σαφώς λιγότερα από ότι για την πρώτη. Την ίδρυση της δεν συνόδευσε

Επίσης βλ. Αδάμ-Μαγνήσαλη Σοφία, Έλεγχος και Λογοδοσία των Αρχών στην Αθηναϊκή Δημοκρατία, εκδόσεις Αντ. Ν. Σάκκουλα, Αθήνα, 1994, σελ. 119 επ.

¹⁰⁹ Αριστοτέλους, Αθηναίων Πολιτεία, ΙΙΙ, 1.

¹¹⁰ Αριστοτέλους, Αθηναίων Πολιτεία, ΙΙΙ, 1.

¹¹¹ Αισχύλου, Κτησίας, 25

Ανδρεάδης, Η Ιστορία της Ελληνικής Δημοσίας Οικονομικής, σελ. 324.

Ο αντιγραφέας μετά των λογιστών, αγορανόμων και άλλων υπαλλήλων ορκιζόταν στον βωμό του Όρκου στην Αγορά και πιο συγκεκριμένα στην Ακρόπολη μπροστά από το άγαλμα της Αθηνάς.

αμέσως η παροχή φόρων αλλά η καταβολή “συντάξεων”¹¹². Η διαφορά έγκειται στο ότι οι μεν συντάξεις θεωρήθηκαν εκούσιες συνδρομές για την επίτευξη κοινού σκοπού, ενώ οι φόροι θεωρήθηκαν ως υλική παροχή υποτελούς προς κυρίαρχο. Οι συντάξεις καθορίζονταν κατ’ αρχήν από το συνέδριο των συμμάχων, αργότερα όμως και πάλι από τους Αθηναίους αυθαιρέτως, ανάλογα με τις δικές τους ανάγκες.

Τέλος θα πρέπει να αναφέρουμε ότι οι Αθηναίοι εκτός του ότι είχαν μέσα στην επικράτειά τους τα μεταλλεία αργύρου και μολύβδου στο Λαύρειο, έλεγχαν τα μεταλλεία αργύρου και χρυσού στη Σίφνο και στη Θάσο, που ήταν μέλη της Πρώτης και της Δεύτερης Συμμαχίας¹¹³.

5.2.3 ΕΜΜΕΣΟΙ ΦΟΡΟΙ

Σε αυτήν την κατηγορία περιλαμβάνονται οι διάφορες τελωνιακές και άλλες πρόσοδοι καθώς και οι τακτικές λειτουργίες. Οι φόροι αυτοί εξετάζονται σε αυτήν την κατηγορία διότι αν και το κράτος δεν εισέπραττε τίποτε από τα παραπάνω, εντούτοις απαλλασσόταν από μεγάλο μέρος των δαπανών κατά τρόπο έμμεσο.

¹¹² Η ορολογική αυτή αλλαγή αποδίδεται στον Καλλίστρατο ο οποίος οργάνωσε δημοσιονομικά τη νέα πολιτική ένωση.

Η συγκεκριμένη αλλαγή βοηθάει στην αντίληψη ότι αυτή κάλυπτε την μεταβολή των πραγμάτων: οι πρώην υποτελείς εμφανίζονται τώρα ως πραγματικοί σύμμαχοι. Τα χρήματα τους ήταν προορισμένα στην πραγματοποίηση σκοπών ωφέλιμων για όλους. Ίσως ασκούσαν έλεγχο επί της διαχείρισεως, πάντως πιστεύεται ότι το ποσό της συντάξεως οριζόταν από το συνέδριο των συμμάχων.

Marshall, A.,(1890), *Principles of Economics*, (1890) 8th ed. London: Macmillan, 1959, σελ. 37

¹¹³ ΣΑΚΕΛΛΑΡΙΟΥ Μ.Β., Η Αθηναϊκή Δημοκρατία, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο, 1999, σελ. 30 επ.

5.2.3.1 Τακτικές λειτουργίες¹¹⁴

Αποτελούσαν έξοδα για την διεξαγωγή εκδηλώσεων με θρησκευτικό, πατριωτικό, καλλιτεχνικό και πνευματικό χαρακτήρα¹¹⁵. Ο χαρακτήρας των λειτουργιών μετατράπηκε από προαιρετικός σε υποχρεωτικό κατά τον 5^ο αιώνα. Αρχικά διατηρήθηκαν σε μια ατμόσφαιρα ευπρεπούς ανταγωνισμού, αλλά στην συνέχεια οι λειτουργίες χρησιμοποιούνταν δημαγωγικά για προβολή¹¹⁶.

Ο αναγκαστικός χαρακτήρας των λειτουργιών κάλυψε και διαφύλαξε σημαντικό μέρος των δημοσίων δαπανών.¹¹⁷ Πράγματι πολλοί συνεισέφεραν πλέον του δέοντος, ουχί ορμώμενοι από αγνή φιλοπατρία, αλλά προκειμένου να κερδίσουν εύνοια του δήμου. Ο Ισοκράτης (Εν τω Αρεοπαγίτικώ, 20) νοσταλγεί την εποχή κατά την οποία οι λειτουργίες δεν πήγαζαν από ματαιοδοξία και δεν ήταν πηγή φιλονικιών.

¹¹⁴ Η λέξη «λειτουργία» σήμαινε: «λείτος» ή «λήιτος», δηλαδή λαϊκός (λεώς = λαός, βλ. «λεωφορείο») και «έργον», ήγουν «έργο, υπηρεσία για τον λαό». Έπειτα, λειτουργία σήμαινε και «δημόσια λατρεία των θεών».

¹¹⁵ Σύμφωνα με τον Αριστοτέλη (Ηθικά Νικομάχεια, Δ. ΙΙ, 11) λειτουργίες ονομάζονται οι δαπάνες οι οποίες καλούνται και τίμια, μέσω των οποίων γίνονται αφιερώματα στους θεούς, κατασκευές και θυσίες καθώς και θυσίες για κάθε δαιμόνιο, καθώς και η χορηγία και η τριηραρχία.

¹¹⁶ Ο Αριστοτέλης σχετικά καυτηρίασε την διενέργεια καταχρήσεων στην άσκηση των λειτουργιών και τάχθηκε υπέρ της παραμονής των πλέον χρήσιμων "βέλτιον δε κωλύειν λειτουργείν τας δαπανηράς μεν μη χρησίμους δε λειτουργίας οίον χορηγίας και λαμπαδαρχίας..."

¹¹⁷ Ανδρεάδου Μ. Ανδρέου, Ιστορία της Ελληνικής Δημοσίας Οικονομίας, Τόμος Α', Εκδόσεις Δημ. Ν. Παπαδήμα, Αθήνα, 1992, σελ. 162 επ.

Οι πιο γνωστές των τακτικών λειτουργιών της Αθήνας ήταν: η χορηγία, η γυμνασιαρχία, η εστίαση και η ιπποτροφία (η διατροφή ίππων).

5.2.3.2 Η χορηγία

Ονομαζόταν η ανάληψη των δαπανών συγκρότησης, οργάνωσης, προγύμνασης και διατροφής του χορού του προοριζόμενου να λάβει μέρος σε διάφορες εορταστικές εκδηλώσεις.

Οι χορηγίες που, κατά το Πάριο Χρονικό, καθιερώθηκαν το 509/508 π.Χ. ήταν υποχρεωτικές ή προαιρετικές. Ένα μήνα μετά το τέλος των διονυσιακών εορτών, καθεμιά απ' τις δέκα «φυλές» της Αθήνας επέλεγε τον δικό της χορηγό για τα Διονύσια ή τα Λήναια του επόμενου χρόνου. Οι δραματικοί ποιητές «ήτουν (ζητούσαν) Χορόν» από τον επώνυμο άρχοντα (για τα Διονύσια) ή απ' τον «άρχοντα βασιλέα» (για τα Λήναια), κι εκείνος όριζε ποιος θα χορηγηθεί από ποιον. Ο «πυχερός» χορηγός διάλεγε, με τη σειρά του, τους υποκριτές και τα μέλη του Χορού, που τους δίδασκε ή ο ίδιος ο ποιητής (όπως έκανε ο Αισχύλος) ή άλλος, ειδικός «χοροδιδάσκαλος». Υπήρχε, μάλιστα και ειδικό χτίριο για τις δοκιμές, το Χορηγείον. Σ' όλο το διάστημα της εντεκάμηνης προετοιμασίας, ο χορηγός έπρεπε να τρέφει τους ηθοποιούς και τον χορό, να πληρώνει τους ίδιους και τα έξοδα της παράστασης αλλά και τα «έξοδα παραστάσεως» τους, αξιοπρεπούς εμφάνισής τους. Κι η δαπάνη ήταν μεγάλη, αν λογαριάσει κανείς πως, κάθε χρόνο, στους διονυσιακούς δραματικούς αγώνες, έπαιρναν μέρος κάπου 700-800 χορευτές, 30-50 ηθοποιοί, 20-40 μουσικοί².

Επίσης η χορηγία περιελάμβανε την εύρεση και μισθοδοσία του χοροδιδασκάλου καθώς και την προμήθεια του απαραίτητου υλικού. Οι

εκδηλώσεις στις οποίες συμμετείχε ο χορός ήταν κυρίως δραματικές παραστάσεις (τραγωδίες και κωμωδία) ορχηστρικοί και μουσικοί αγώνες.

Λόγω του μεγάλου ύψους των δαπανών, ο χορηγός προκρινόταν εκ των εχόντων περιουσία άνω των 3 ταλάντων. Τα έξοδα της χορηγίας κυμαίνονταν μεταξύ 300-5000 δραχμών.

Αναλυτικότερα η χορηγία στον ανδρικό χορό των Διονυσίων στοίχιζε περίπου 5000 δραχμές, η χορηγία σε τραγωδία 3000 δραχμές, η χορηγία στον ανδρικό χορό των Θαργηλίων 2000 δραχμές, η χορηγία σε κωμωδία 1600 δραχμές και τέλος η χορηγία στους Πυρριχιστές των Παναθηναίων κυμαίνονταν από 800 έως 1800 δραχμές. Πολλές φορές εξαιτίας της φιλοδοξίας τους οι χορηγοί υπερέβαιναν τα παραπάνω ποσά.

5.2.3.3 Η Γυμνασιαρχία

Ήταν η ανάληψη των δαπανών εποπτείας, διατροφής και επιδοτήσεως των προοριζομένων να λάβουν μέρος στις αθλητικές εκδηλώσεις. Επίσης η γυμνασιαρχία περιελάμβανε τις δαπάνες διακόσμησης του σταδίου ή εν γένει του αγωνιστικού χώρου. Οι εκδηλώσεις αυτές είχαν ποικίλο περιεχόμενο. Οι σπουδαιότερες από αυτές ήταν οι λαμπαδηδρομίες και οι λαμπαδηφορίες.

Η γυμνασιαρχία αναλαμβάνονταν από εύπορους διότι ήταν δαπανηρές. Υπολογίζεται ότι μια γυμνασιαρχία κατά τα Παναθήναια στοίχιζε περίπου 1200 δραχμές.

5.2.3.4 Η Εστίαση

Ήταν η ανάληψη των δαπανών ενός δείπνου στα άτομα της φυλής. Η παράθεση αυτού του δείπνου λάμβανε χώρα κυρίως κατά τις εορτές των Διονυσίων και των Παναθηναίων. Σε παρόμοιο δείπνο παρακάθονταν και οι γυναίκες κατά τα Θεσμοφόρια. Σκοπός αυτής της εκδήλωσης ήταν η σύσφιξη των σχέσεων μεταξύ των μελών της φυλής, η ενίσχυση του πνεύματος ενότητας και η τόνωση του θρησκευτικού αισθήματος.

Οι δαπάνες αυτού του δείπνου ανέρχονταν σε 700 δραχμές περίπου, υπολογίζοντας για περίπου 2000 παρευρισκόμενα άτομα και για έξοδα κατ' άτομο σε 2 οβολούς. Γι' αυτό τον λόγο ο "εστιάτωρας" έπρεπε να προέρχεται από τα εύπορα μέλη της φυλής.

5.2.3.5 Τελωνειακοί δασμοί

Η οικονομική πολιτική της Αθήνας στην προσπάθεια εμπορικής κυριαρχίας της, επέβαλε εκτεταμένα δασμολογικά βάρη επί του μεγάλου θαλάσσιου εξωτερικού εμπορίου. Τα συγκεκριμένα μέτρα, τα οποία κατά καιρούς λήφθηκαν ήταν:

- **Η εκατοστή:** ήταν ο δασμός 1% επί της αξίας των εισαγόμενων και εξαγόμενων εμπορευμάτων από και προς της Αττική. Διατηρήθηκε κατά τον 5^ο αιώνα μέχρι την αντικατάστασή του από την πεντηκοστή.
- **Η πεντηκοστή:** ήταν ο δασμός 2% επί της αξίας των εισαγόμενων και εξαγόμενων προς και από το λιμάνι του Πειραιά¹¹⁸.

¹¹⁸ Όλα τα εισαγόμενα και τα εξαγόμενα εμπορεύματα υπόκειντο στα τελωνειακά τέλη, των οποίων το ποσοστό ήταν γενικώς 2% (το πεντηκοστόν ή η πεντηκοστή). Οι

Το ύψος το εσόδων από τους δασμούς ήταν αρκετά μεγάλο. Επανερχόμενοι ξανά στον δασμό της πεντηκοστής, πρέπει να τονίσουμε ότι το ποσοστό του υπήρξε υψηλό λόγω της χρηματικής αξίας και κυκλοφορίας της εποχής, της ύπαρξης λιμενικών τελών, φόρων λιανικής πωλήσεως κλπ. Όλα τα παραπάνω συνέβαλαν στην ουσιαστική επιβάρυνση του δασμού και συμπλήρωσαν την γενική δασμολογική εικόνα της Αθήνας κατά την κλασική περίοδο.

Τα υπόλοιπα κέρδη της πόλεως προέρχονταν από τα τέλη¹¹⁹ και τους δασμούς οι οποίοι κυμαίνονταν περίπου στα 2% κατ' αξίαν και μολονότι το επίπεδο ήταν χαμηλό από ταμειυτικής απόψεως, η Πόλις εισέπραττε μεγάλα ποσά λόγω των διαφόρων αναγκών της για την εισαγωγή αγαθών.

επιμελητές εμπορίου δέχονταν τις δηλώσεις (*απογραφαι*) των εμπόρων και, μετά την εκτίμηση (*τίμησις*) των εμπορευμάτων, οι εισπράκτορες του πεντηκοστού (οι πεντηκοστολόγοι), γενικώς ιδιώτες στους οποίους είχε παραχωρηθεί έναντι ενοικίου αυτή η ευθύνη, ανέλαμβαναν να εισπράξουν το τέλος.

Η απόδοση του τέλους ποίκιλλε προφανώς από τη μια πόλη στην άλλη και από το ένα έτος στο άλλο, ανάλογα με το όγκο του εμπορίου. Μερικοί αριθμοί διατηρήθηκαν στις πηγές.

Στην Αθήνα, γύρω στα 400 π.Χ. τη στιγμή που η δραστηριότητα του Πειραιά είχε πολύ επιβραδυνθεί την επομένη του Πελοποννησιακού πολέμου, η πεντηκοστή ενοικιάσθηκε για 36 τάλαντα (Ανδοκίδης, Περί των μυστηρίων, 133-134: Austin-Vidal-Naquet, αρ. 91), πράγμα που σημαίνει, αν συνυπολογίσουμε το κέρδος του ενοικιαστή-τελώνη, ότι το εξωτερικό εμπόριο εκτιμήθηκε εκείνο το έτος σε περισσότερα από 1500 τάλαντα ή 9 εκατομμύρια δραχμές (το τάλαντο ήταν ποσόν ή μάλλον ένα βάρος που, το αττικό σύστημα, αριθμούσε 6000 δραχμές).

Migeotte Leopold, Η Οικονομία των Ελληνικών Πόλεων, Από την αρχαϊκή περίοδο μέχρι τους πρώτους αυτοκρατορικούς χρόνους, Εκδόσεις Δ. Παπαδήμα, Αθήνα, 2007, σελ. 62 επ.

¹¹⁹ Ο σκοπός των τελών ήταν ταμειυτικός και όχι απαγορευτικός.

ΣΙΔΕΡΙ Α.Δ., Η Θεωρία του παρεμβατισμού στην «Επιθεώρηση Κοινωνικής και Δημοσίας Οικονομικής», Τεύχος Α'-Β', 1942, σελ. 34

Μεταξύ των τελών ήταν τα **διαπύλια τέλη** (Μεγαρίδια ή Βοιωτίδια), τα οποία εισπράττονταν στα λιμάνια, τα πορθμεία, τα στροφεία (αγκυροβόλια τέλη), οι αιρέσεις (στις εκφορτώσεις) όπως επίσης και η δεκάτη ή τέλος ιχθύων.

5.2.3.6 Άλλοι έμμεσοι φόροι

- Τα αγοραστικά: ήταν η επιβάρυνση 1% επί της αξίας του αντικειμένου (κυρίως ακινήτου) της αγοραπωλησίας. Η σημασία της αγοράς στην αρχαιότητα ήταν μεγάλη λόγω της έλλειψης των μέσων ενημέρωσης και της αδυναμίας των συχνών επαφών, η αγορά εμφανιζόταν ως ο καθορισμένος τόπος των τακτικών συναντήσεων.
- Τα επώνια: αυτά επιβάλλονταν στις εκτός αγοράς αγοραπωλησίες. Το ποσοστό τους κυμαίνονταν στο ίδιο ποσοστό με τα αγοραστικά.
- Τα κηρύκεια: ήταν δημόσια δικαιώματα επί των πλειστηριασμών τα οποία κυμαίνοντουσαν αναλόγως του είδους και της αξίας των πλειστηριασμένων.
- Τα διαπύλια: αυτά επιβάλλονταν στις πύλες της πόλεως επί του χερσαίου εμπορίου. Με το ίδιο όνομα είναι γνωστό και το τέλος το οποίο κατέβαλλαν στο δημόσιο οι συγγενείς και οι κληρονόμοι του νεκρού ο οποίος μεταφέρονταν προς ταφή εκτός της πόλεως.
- Τα εγκύκλια: ήταν έμμεσοι φόροι μικρής έκτασης ο οποίος επιβαλλόταν στα πορθμεία, στην αλιεία, προκειμένου να αγκυροβολήσουν κ.α., ήταν δηλαδή φόρος επί της κυκλοφορίας και της κινήσεως.

Για την συλλογή των εσόδων υπήρχαν ειδικοί εισπράκτορες οι οποίοι είχαν στην διάθεσή τους καλά εξοπλισμένες στρατιωτικές δυνάμεις και επέβαλαν κυρώσεις στους λαθρεμπόρους.

Επίσης υπήρχαν και εκείνοι που είχαν καθήκον να εκμισθώνουν τα μεταλλεία και να πωλούν την συλλογή των φόρων στους γαιοκτήμονες. Το ποσό των φόρων λάμβαναν οι “αποδέκτες” οι οποίοι ανέρχονταν σε 10, ενώ τους λογαριασμούς τηρούσαν “10 λογιστές” ελεγχόμενοι από 10 ελεγκτές, επικεφαλής των οποίων ήταν δύο Πάρεδροι.

5.3 ΕΚΤΑΚΤΑ ΕΣΟΔΑ

5.3.1 Δημόσια Δάνεια

Μιλώντας για δημόσια δάνεια εννοούμε ότι αυτά λαμβάνονταν από την πολιτεία, από το ταμείο της Αθηνάς. Το χρηματικό ποσό φυλάσσονταν στο ταμείο το οποίο αποτελούσε ουσιαστικά τον θησαυρό των Αθηνών¹²⁰. Η έννοια των δημοσίων δανείων άρχισε να καλλιεργείται και να ευδοκιμεί μετά το 478 π.Χ. για να πραγματοποιηθεί οριστικά στα χρόνια διακυβέρνησης του Περικλή. Ο θησαυρός σχηματίστηκε από τους συμμαχικούς φόρους και από τα χρηματικά λάφυρα τα οποία είχαν αποκτηθεί από τις πολεμικές συγκρούσεις με τους Πέρσες μέχρι το 449 π.Χ. Η κατάθεσή του στον ναό της Αθηνάς (ως περιουσία της θεάς) και όχι στο δημόσιο ταμείο γινόταν για τον περιορισμό της επιθυμίας διενέργειας περιττών δαπανών. Όποτε υπήρχε ανάγκη η πόλη προσέφευγε σε δανεισμό.

Στις παραμονές του Πελοποννησιακού πολέμου, το χρηματικό απόθεμα του θησαυρού έφθανε τα 6000 τάλαντα αν και λίγο καιρό πριν είχε αξιολογηθεί στα 9700 τάλαντα. Η διαφορά υπήρξε λόγω των δαπανών που έκανε ο Περικλής για δημόσια έργα¹²¹.

¹²⁰ Το 478 π.Χ. οι ανάγκες της Αθήνας, της πλουσιότερης πόλης της Ελλάδος, αυξήθηκαν υπέρμετρα λόγω της εκ νέου πιθανής αντιμετώπισης των Περσών. Το 454-453 π.Χ το Θησαυροφυλάκιο της περιείχε 3000 τάλαντα. Το δε 378-377 π.Χ. ο συνολικός πλούτος της Αττικής ανέρχονταν στα 5750 τάλαντα και το 354-353 π.Χ. στα 6000 τάλαντα.

¹²¹ Ανδρεάδου Μ. Ανδρέου, Ιστορία της Ελληνικής Δημοσίας Οικονομίας, Τόμος Α', Εκδόσεις Δημ. Ν. Παπαδήμα, Αθήνα, 1992, σελ. 406 επ.

5.3.2 Η Λαφυραγωγία

Οι αθηναίοι θεωρούσαν τον πόλεμο ως πηγή εσόδων, πραγματοποιούμενων με τις λαφυραγωγίες. Από τις εχθρικές λείες οι πρόσοδοι υπήρξαν αναμφισβήτητα μεγάλες και είχαν την καθολική αποδοχή σύμφωνα με την οποία αποτελούσαν ορθή και επιβεβλημένη ενέργεια. Αυτό αποδεικνύεται και από το γεγονός ότι το σύνολο των Αθηναίων στρατηγών την ενθάρρυνε.

Κατά την διάρκεια του Πελοποννησιακού Πολέμου όσοι Αθηναίοι στερούνταν ιδιοκτησίας, προέβαιναν στην κατάληψη για την απόκτηση ιδιοκτησίας.

Επιπλέον η Πολιτεία παραχωρούσε γαίες στην μεταξύ Μακρών Τειχών και Πειραιώς περιοχή. Κατέλαβαν αυτήν την περιοχή οι πλημμυρίσαντες την Αθήνα πρόσφυγες κυρίως με την βία.

5.4 ΕΚΤΑΚΤΟΙ ΦΟΡΟΙ

Σε αυτήν την ενότητα θα μιλήσουμε για τους έκτακτους έμμεσους φόρους (και πιο συγκεκριμένα για την τριηραρχία και την προεισφορά) καθώς και για τους τακτικούς έμμεσους φόρους (πιο συγκεκριμένα για την εισφορά).

5.4.1 Έμμεσοι έκτακτοι φόροι

5.4.1.1 Η Τριηραρχία

Τριηραρχία ήταν η ανάληψη των δαπανών συντήρησης για ένα έτος και στην περίπτωση πολέμου μιας τριήρης καθώς και του εξοπλισμού της¹²². Η πόλη αναλάμβανε να παράσχει το πλοίο και τον εξοπλισμό του καθώς επίσης και διατροφή και μισθό στο πλήρωμα του. Η συντήρηση όμως του πλοίου ήταν πολυέξοδη διότι τα περισσότερα πλοία βρίσκονταν σε κακή κατάσταση εξαιτίας της συνεχούς χρησιμοποίησής τους.

Συνεπώς ο τριήραρχος αναλάμβανε την εκτέλεση των παραπάνω υπηρεσιών. Όμως οι ευθύνες του δεν σταματούσαν μόνο στα παραπάνω. Ο τριήραρχος είχε επιφορτισθεί επιπλέον με την υποχρέωση της “επιφοράς”, δηλαδή του πρόσθετου εθιμικά θεμελιωμένου μισθού στο πλήρωμα. Σε έκτακτες περιπτώσεις ο τριήραρχος αναλάμβανε και την υποχρέωση παροχής μισθού ή και σιτηρεσίου στα μέλη του πληρώματος. Τούτο συνέβαινε στις περιπτώσεις κατά τις οποίες για οποιονδήποτε λόγο δεν ήταν εφικτή η μισθοδοσία από την πολιτεία. Παρέχονταν δικαίωμα στον τριήραρχο να απευθυνθεί στους στρατηγούς για την απόδοση των καταβαλλομένων. Συνολικά οι δαπάνες της τριηραρχίας κυμαίνονταν μεταξύ 40 μινων και 1 ταλάντου¹²³.

Λόγω του ύψους της τριηραρχίας, θεσπίζονταν διάφορες ανακουφιστικές διατάξεις για τους ασκούντες την τριηραρχική λειτουργία. Οι κυριότερες από αυτές ήταν η απαλλαγή τους από άλλες λειτουργίες και ιδιαίτερα από την επαχθή προεισφορά, όπως και η απαλλαγή τους από την ανάληψη νέας τριηραρχίας πριν από την πάροδο ορισμένου χρονικού διαστήματος.

¹²² Μιχαηλίδου Θ., Οικονομική Θέωρησις Αρχαίων Αθηνών, 478-322 π.Χ., Αθήνα, 1976, σελ. 175 επ.

¹²³ Σε περίπτωση που ο αναλαμβάνων την τριηραρχία πέθαινε, την συγκεκριμένη υποχρέωση αναλάμβανε ο κληρονόμος του.

GABRIELSEN VINCENT, Financing the Athenian Fleet, Public Taxation and Social Relations, The Johns Hopkins University Press, Baltimore and London, 1994, σελ. 66.

Εκτός των ειδικών για την τριηραρχία ευνοϊκών μέτρων, υπήρχε πάντοτε και ο **θεσμός της αντιδόσεως**, ο οποίος ίσχυε σε όλες τις λειτουργίες. Σύμφωνα με τον θεσμό της αντιδόσεως εάν το άτομο το οποίο οριζόταν δεν ήταν πρόθυμο να τριηραρχήσει, επειδή κατά τους ισχυρισμούς του υπήρχε άλλος πλουσιότερος από αυτόν υποδεικνυε τον τελευταίο ως πλέον κατάλληλο για την λειτουργία. Ο υποδεικνυόμενος καλούνταν για την ανάληψη των υποχρεώσεων. Εάν με την σειρά του ο εγκαλούμενος είχε αντιρρήσεις υπήρχαν δύο δυνατότητες από την πλευρά του: η μια να ακολουθήσει την δικαστική οδό και η άλλη να προτείνει αμοιβαία ανταλλαγή περιουσιακών στοιχείων στον εγκαλούμενο, οπότε απαλλάσσόταν ο ίδιος από την υποχρέωση της τριηραρχίας και επιφορτιζόταν με αυτήν ο εγκαλών. Την δεύτερη δυνατότητα είχε αφού προηγουμένως του είχε απαγγελθεί καταδικαστική απόφαση.

Πάντως επιτρεπόταν και η συμβιβαστική διευθέτηση της διαφοράς. Έχουμε ως παράδειγμα την αντέγκληση μεταξύ Δημοσθένη και Θρασύβουλου η οποία κατέληξε σε συμβιβασμό και ο Δημοσθένης κατέβαλλε 20 μνες, ποσό το οποίο αντιστοιχούσε στην δαπάνη του τριηραρχικού του μεριδίου. Σχετικά με τον θεσμό της αντιδόσεως όπως και γενικότερα με την τριηραρχία υπάρχουν πολλές αναφορές σε πολλούς αρχαίους ρητορικούς λόγους (π.χ. ο Ισοκράτης στον λόγο του Περί Αντιδόσεως αναφέρεται στην πρόσκληση που είχε από τον Λυσίμαχο για την ανταλλαγή των περιουσιών τους, ο Δημοσθένης στον λόγο του Περί Αντιδόσεως κλπ.).

Δεν είναι ακριβής ο χρόνος κατά τον οποίο εισήχθηκε ο συγκεκριμένος θεσμός της τριηραρχίας, αλλά είναι γνωστό ότι υπήρχε στις αρχές του 5^{ου} αιώνα. **Είχε περισσότερο στρατιωτικό και λιγότερο δημοσιονομικό χαρακτήρα. Τελούσαν από τους ευπορότερους Αθηναίους (η περιουσία τους υπερέβαινε τουλάχιστον τα 3-5 τάλαντα).** Ήταν μεγάλη τιμή για τον επιφορτισμένο με την εκπλήρωση της τριηραρχίας, αλλά συχνά χρειαζόταν να δανειστεί προκειμένου

να ανταπεξέλθει¹²⁴. Γι' αυτό και ήταν ιδιαίτερα επιβαρυντική διότι διεξαγόταν μόνο από ένα άτομο¹²⁵.

Συμπερασματικά μπορούμε να αναφέρουμε τα εξής σχετικά με τον συγκεκριμένο θεσμό:

Ο θεσμός της τριηραρχίας από στρατιωτικής άποψης παρουσιάζει καταφανή μειονεκτήματα διότι μετακυλύοντας σε πολυάριθμους πολίτες υποχρεώσεις οι οποίες ανάγονται στην αρμοδιότητα της πολιτείας συνέβαλε βραδύτητα, χαλάρωση και έλλειψη ενότητας στις στρατιωτικές ετοιμασίες. Αποτελεί τρανή απόδειξη ότι οι λειτουργίες αδυνατούσαν να αναπληρώσουν τελείως τους άμεσους φόρους.

Από ταμειυτικής άποψης όχι μόνο απάλλαξε την πόλη από πολλές δαπάνες, αλλά με αφορμή την προθυμία των τριηράρχων, κατέληγε στην καταβολή εκ μέρους των ιδιωτών ποσών πολύ μεγαλύτερων από εκείνα τα οποία με την φορολογία μπορούσε η Πολιτεία να αξιώσει.

5.4.1.2 Η προεισφορά

¹²⁴ Οι επόμενες φάσεις στις οποίες περιήλθε ο θεσμός της τριηραρχίας είναι η συντριηραρχία (δηλαδή η συνεργασία μεταξύ περισσότερων του ενός προσώπου, αλλά κατά κανόνα δύο. Ξεκίνησε να εφαρμόζεται κατά την διάρκεια του Πελοποννησιακού πολέμου) και η συντριηραρχία κατά συμμορίας (με νομοθετική μεταρρύθμιση το 357 από τον Περίανδρο ανατέθηκε το βάρος στους 1200 πλουσιότερους Αθηναίους. Αυτοί διαιρέθηκαν σε 20 συμμορίες – δύο από κάθε φυλή – και κάθε συμμορία απαρτιζόταν από 70 άτομα).

¹²⁵ Πολλοί Αθηναίοι κατά την παρακμή της Αθήνας απέφευγαν να πληρώσουν αυτό το είδος του φόρου, Αριστοφάνους, Βάτραχοι, 1065

Ο Αριστοφάνης διακωμωδεί τον πλούσιο Πατροκλή για την αποφυγή του να καταβάλλει την τριηραρχία «εξ εκείνων ων υπό της φειδωλίας απεκείρατ' ουδείς πάπποτ' ουδ' ηλείψατο ουδ' εις βαλανείον ήλθε λουόμενος», (Αριστοφάνους, Νεφέλαι, 835-837, Πλούτος, 85).

Η προεισφορά ήταν λειτουργία η οποία ανατίθετο στους πλούσιους Αθηναίους. Η προεισφορά εφαρμόστηκε για πρώτη φορά το 362 π.Χ και μέσω αυτής επιδιώχθηκε η διευκόλυνση και επιτάχυνση της εισπράξης της εισφοράς. Ορίστηκε προκαταβολικώς η εισπράξη της εισφοράς από τους 300 πλουσιότερους και προϊστάμενους των συμμοριών (ηγεμόνων, δευτέρων και τρίτων). Σε αυτούς δόθηκε το δικαίωμα επανείσπραξης του προκαταβαλλόμενου ποσού από τα μέλη της συμμορίας, πράγμα το οποίο ήταν εξαιρετικά δυσχερές στην πράξη. Η αντίδραση την οποία συνάντησε η προεισφορά δεν επέτρεψε την γενίκευσή της.

5.4.2 Άμεσοι έκτακτοι φόροι

5.4.2.1 Εισφορά

Η εισφορά αποτελεί αναμφισβήτητα τον πλέον ασαφές και συγκεκριμένο σημείο του δημοσιονομικού συστήματος της Αθήνας.

Η εισφορά αποτελούσε άμεσο φόρο με την επιβολή του οποίου επιβαρύνονταν οι Αθηναίοι στην περίπτωση εκτάκτων πολεμικών αναγκών. Δύο μόνο περιπτώσεις καταβολής εισφοράς για σκοπούς πλην πολεμικών είναι γνωστοί. Η μια αφορά την εξόφληση του δανείου 100 ταλάντων, το οποίο έλαβαν από τους Σπαρτιάτες και του οποίου την πληρωμή ανέλαβαν όλοι οι Αθηναίοι. Η δεύτερη σχετίζεται με την επισκευή και ανακαίνιση του Ναυστάθμου των Αθηνών μετά τα μέσα του 4^{ου} αιώνα.

Η εισφορά επιβαλλόταν κατόπιν ψηφίσεως σχετικού νόμου, και προηγούνταν της πρότασής του σχετική άδεια της Εκκλησίας του Δήμου.

Η εισφορά ήταν άμεσος φόρος διότι φορολογούσε την περιουσία απευθείας και κατά τρόπο εμφανή. Ήταν έκτακτος φόρος διότι επιβαλλόταν σε έκτακτες

περιστάσεις, δηλαδή όχι σε περιόδους ομαλής καταστάσεως αλλά σε πολεμικές καταστάσεις. Ήταν φόρος διανεμητικός διότι καθοριζόταν σαφώς εκ των προτέρων και κατανέμονταν αναλόγως των οικονομικών δυνατοτήτων των φορολογουμένων. Ήταν κεφαλικός φόρος διότι επιβάρυνε πρώτιστα την περιουσία και όχι το εισόδημα των φορολογουμένων. Τέλος ήταν χρηματικός φόρος δηλαδή καταβαλλόταν μόνο σε χρήμα.

Φαίνεται ότι κατά κανόνα όλοι, όπως λέει ο Ισαίος¹²⁶, δηλαδή πας ο έχων περιουσία υποβαλλόταν σε εισφορά. Αυτό προκύπτει και από τους λόγους του Δημοσθένη, και ιδιαίτερα από το πνεύμα αυτών¹²⁷.

Από οικονομικής απόψεως η εισφορά μπορεί να χαρακτηριστεί προσθετικός φόρος διότι το ποσοστό του μεταβαλλόταν αναλόγως της φορολογικής ύλης από 1 έως 2%.

Η εισφορά εφαρμόστηκε αρχικά περίπου το 428 π.Χ. λόγω των δυσκολιών τις οποίες αντιμετώπιζαν οι Αθηναίοι εξαιτίας της αποστασίας των Μυτιληναίων και στην συνέχεια εφαρμόστηκε εκ νέου το 424 π.Χ.

Με την ίδρυση των συμμοριών διευκολύνθηκε η δημοσιονομική προσπάθεια για την είσπραξη των εισφορών. Οι συμμορίες υπήρξαν ομάδες διαφορετικής αριθμητικής σύνθεσης, αλλά ίσης κατά το δυνατόν φορολογικής αποδόσεως.¹²⁸ Σε κάθε συμμορία διεξαγόταν νέα κατανομή, αναλόγως της

¹²⁶ Ισαίος V, 37: "Εισφορών τούνυν τοσούτων γεγεννημένων **πάσι** τοις πολίταις εις τον πόλεμο".

¹²⁷ Δημοσθένης, Ολυνθιακός Α', 4: "Εστι δη λοιπόν οίμαι **πάντας** εισφέρειν, αν πολλών δέη, πολλά, αν ολίγων, ολίγα".

¹²⁸ Οι δημοσιονομικές αυτές συμμορίες δεν θα πρέπει να συγχέονται με τις τριηραρχίες, διότι κατά κανόνα περιλαμβάνονταν σε αυτές όλοι οι πολίτες και όχι μόνο 1200 από αυτούς.

Κύριος σκοπός αυτών ήταν η διευκόλυνση της βεβαίωσης και είσπραξης. Ο φόρος κατανεμόταν κατ' αρχάς μεταξύ των συμμοριών, σε κάθε δε συμμορία γινόταν η

περιουσιακής κατάστασης των συμμοριτών. Λόγω της αλληλεξάρτησης επιτράπηκε έλεγχος μεταξύ των μελών της συμμορίας. Οι φορολογικές συμμορίες ήταν 100, η φορολογητέα ύλη καθεμιάς έπρεπε να αντιστοιχεί προς το 1/100 του συνόλου.

Ως προς τα υποκείμενα της εισφοράς υπάρχει διάσταση απόψεων. Άλλοι υποστηρίζουν ότι μετείχαν όλοι της εισφοράς, ενώ άλλοι υποστηρίζουν ότι αποκλείονταν ομάδες πληθυσμού. Συνδυάζοντας χρονικά τα σχετικά στοιχεία των διαφόρων συγγραμμάτων καταλήγουμε στο συμπέρασμα ότι μέχρι το 378 π.Χ. οι εισφορές κατά κανόνα βάρυναν όλους τους πολίτες και ότι μετά το 378 π.Χ. εξαιρούνταν αυτών οι θήτες.

Η εξακρίβωση της φορολογητέας ύλης δεν ήταν εύκολη υπόθεση διότι επικρατούσε μεγάλη φοροδιαφυγή¹²⁹. Και εάν με τα ακίνητα δεν υπήρχε ιδιαίτερο πρόβλημα λόγω της ευχέρειας που υπήρχε ως προς την εξακρίβωσή

οριστική κατανομή στη βάση του *διαγράμματος* στο οποίο ήταν αναγεγραμμένη η περιουσία εκάστου των συμμοριτών.

Έτσι στο δεύτερο στάδιο (το πρώτο ήταν ο καθορισμός του φόρου) επικρατούσαν ασφαλώς οι αρχές της διανεμητής φορολογίας και ο από αυτήν απορρέον αλληλέλεγχος.

Ανδρεάδου Μ. Ανδρέου, *Ιστορία της Ελληνικής Δημοσίας Οικονομίας*, Τόμος Α', Εκδόσεις Δημ. Ν. Παπαδήμα, Αθήνα, 1992, σελ. 430 επ.

¹²⁹ Ο Vincent Gabrielsen (*Financing the Athenian Fleet, Public Taxation and Social Relations*, The Johns Hopkins University Press, Baltimore and London, 1994, σελ. 54) κάνει την διάκριση της περιουσίας σε δυο κατηγορίες την φανερή και την αφανή περιουσία (ουσία). Το βασικό κίνητρο ήταν η απόκρυψη των λειτουργιών.

Πιο συγκεκριμένα αναφέρει: "...*In common parlance the former practice was referred to as concealment of wealth (apokrypsis ousias). Some evidence exists illustrating a few of the many way in which either of these could be accomplished. A prime motive was to eschew liturgical service...*"

Όσον αφορά την χρηματική περιουσία, η κατάθεση χρημάτων σε τράπεζα μπορούσε να συνοδεύεται από συμφωνία εχεμύθειας μεταξύ κατόχου χρημάτων και τραπεζίτη με σκοπό τόσο ένα μέρος όσο και όλο το ποσό να παραμείνει μυστικό.

τους, το αντίθετο συνέβαινε με τα υπόλοιπα περιουσιακά στοιχεία λόγω έλλειψης αποδεικτικών μέσων. Ακόμη οι δούλοι αποκρύβονταν με διάφορα τεχνάσματα.

Οι κίνδυνοι από τις ενέργειες απόκρυψης των περιουσιακών στοιχείων ήταν μεγάλοι λόγω της δραστηριότητας των μηνυτών¹³⁰.

Εντούτοις πιστοποιείται από πλήθος χωρίων των ρητόρων ότι οι αποκρύψεις ήταν αρκετά συχνές ώστε να δημιουργηθούν ως τεχνικοί όροι τα ρήματα **αφανίζειν** και **αποκρύπτεσθαι**.

Γεγονός πάντως ήταν ότι η εξακρίβωση της φορολογητέας ύλης ήταν ευκολότερη λόγω της μικρού μεγέθους της πόλης αν και δεν υπήρχε εκτεταμένη δημόσια υπηρεσία η οποία να είχε αυτό τον ρόλο.

5.4.2.2 Οι επιδόσεις

Οι επιδόσεις κατατάσσονται στις έκτακτες προσόδους γιατί είχαν σκοπό την κάλυψη διαφόρων αναγκών.

¹³⁰ Όσον αφορά τους τραπεζίτες, η τάση για απόκρυψη χρηματικών ποσών δεν τους επηρέαζε δεδομένου ότι τους ευνοούσαν οι συνθήκες. Όμως εξίσου μεγάλος ήταν ο κίνδυνος να αποκαλυφθεί δημόσια η απόκρυψη πλούτου.

Ο Τραπεζίτης Στέφανος βρέθηκε σε αυτήν την δυσάρεστη θέση όταν ο Απολλόδωρος, γιός του Πασίωνα επιτέθηκε σε αυτόν δημοσίως κατηγορώντας τον ότι απέκρυπτε τα περιουσιακά του στοιχεία με σκοπό να μην έχει ποτέ συμμετάσχει στα δημόσια έξοδα είτε ως χορηγός είτε ως τριήραρχος. Μη μπορώντας να αποδείξει δημοσίως αυτές τις κατηγορίες ο Απολλόδωρος συνέχισε την αντιδικία, αν και σε εμάς μπορεί να φαίνεται ασήμαντη, δεδομένου ότι ο Στέφανος παρόλη την μεγάλη περιουσία του φρόντισε να δώσει προίκα στην κόρη του δέκα χιλιάδων δραχμών, καταφέροντας να μην κάνει καμία λειτουργία έστω και την πιο ασήμαντη.

GABRIELSEN VINCENT, *Financing the Athenian Fleet, Public Taxation and Social Relations*, The Johns Hopkins University Press, Baltimore and London, 1994, σελ. 54

Γενικά χρησιμοποιώντας τον όρο επίδοση εννοούμε κυρίως τη με οποιονδήποτε – αυτοπροαίρετη – προσφορά η οποία καταβαλλόταν τόσο από τους Αθηναίους πολίτες όσο και από τους μέτοικους, σε χρήμα ή σε είδος (όπλα, σιτάρι, πλοία).

Άλλοτε ήταν εντελώς ακούσιες χωρίς καθορισμό ορίων και άλλοτε ήταν εκούσιες με επιλογή μεταξύ δυο ορίων (ενός ανώτατου και ενός κατώτατου). Άλλες φορές ήταν υποχρεωτικές για ορισμένους από τους ευπορότερους και προαιρετική για τους υπόλοιπους.

Από τις γνωστές “επιδόσεις” της εξεταζόμενης περιόδου οι περισσότερες προορίζονται για την ικανοποίηση των στρατιωτικών αναγκών. Υπήρχαν όμως και άλλες οι οποίες εξυπηρετούσαν διάφορους άλλους σκοπούς (θρησκευτικούς, εξωραϊστικούς κλπ.). Σε αυτές τις “επιδόσεις” περιλαμβάνονται οι διάφορες δωρεές προς το Αθηναϊκό δημόσιο, όπως οι δωρεές του Πασίωνα και του Λυσία (χρηματικές και σε είδος).

Σχετικά με τα όρια των επιδόσεων γνωρίζουμε ότι κυμαίνονταν μεταξύ 50 (κατώτατο όριο) και 200 δραχμών (ανώτατο όριο). Χαρακτηριστικές για το ύψος τους ήταν οι “επιδόσεις” τις οποίες απεκόμισε η Αθηναϊκή πολιτεία από τον Αριστοφάνη (30.000 δραχμές για την εκστρατεία στην Κύπρο), από τον Χρύσιππο, τον Διότιμο κ.α.

Σύμφωνα με τους συλλογισμούς του Ανδρεάδη τα έσοδα της Αθήνας ανέρχονταν στα 2.000 τάλαντα, ενώ τα τακτικά έσοδα του συμμαχικού φόρου περίπου ανέρχονταν περίπου στα 450-500 τάλαντα¹³¹. Αυτός ο συλλογισμός του στηρίζεται σε συνδυασμό δύο χωρίων, ενός του Ξενοφώντα και ενός του Αριστοφάνη.

¹³¹ Μεταξύ των εσόδων της Αθήνας σοβαρό κονδύλιο αποτελούσε η εισφορά των 460 τάλαντων από μέρους των συμμάχων τους για να ανέλθει στα 600 τάλαντα κατά τις παραμονές του Αρχιδαμείου πολέμου, από δε το 427 π.Χ σε 1200-1300 τάλαντα.

5.4.2.3 Διάφορα άλλα έσοδα

Η πόλη της Αθήνας είχε και μερικές άλλες προσόδους. Μεταξύ των εκτάκτων προσόδων της Πόλεως ήταν η εκποίηση περιουσίας της Πόλεως δεδομένου ότι η Αθήνα είχε περιουσία αστική και αγροτική (οικίες, στοές, ελαιώνες, θησαυρούς από αφιερώματα και λάφυρα, νομές). Επίσης απεκόμιζε έσοδα το Ταμείο της Πόλεως στις περιπτώσεις επανάστασης ή ταραχών, προβαίνοντας σε δημεύσεις περιουσιών¹³², αυξανόμενων έτσι των χρηματικών ποινών με την μεταβολή ακόμα και τον αποφάσεων του δικαστηρίου. Επίσης μεταξύ των εκτάκτων προσόδων της Πόλεως ήταν και οι διάφορες παρεισπράξεις¹³³ π.χ. η κιβδηλία και τα δικαστικά έξοδα.

Ο Αριστοτέλης¹³⁴ κατηγορεί τους δημαγωγούς: 1^ο: ότι δήμευαν τις περιουσίες των πλουσίων «χαριζόμενοι τοις δήμοις», δηλαδή διένειμαν τα δημευθέντα στους απορότερους, 2^ο: ότι πολλαπλασιάζουν τις συνελεύσεις της εκκλησίας και τα δικαστήρια προκειμένου να έχουν αφορμή για δαπάνες, 3^ο: ότι διανέμουν τα περισσεύματα στους πολίτες, καταστρέφοντας το δημόσιο χωρίς να θεραπεύουν τις ανάγκες των φτωχών, **«ο τετρημένος γαρ εστι πίθος η**

¹³² Στους εμφύλιους πολέμους επιβαλλόταν ως ποινή η δήμευση της περιουσίας των πλουσίων: «διαβάλλοντες ιν' έχωσι δημεύειν τα κτήματα των πλουσίων», Αριστοτέλους, Πολιτικά, V. 4

Επειδή όμως αυτή η πολιτική κατέστρεφε την οικονομία της χώρας και έπληττε αδίκως τα μέλη της οικογένειάς του τιμωρημένου, προς αποφυγή αυτών θεσπίστηκε η ποινή του εξοστρακισμού

¹³³ Ενδεικτικά αναφέρουμε την ποινή που απονεμήθηκε στον Μιλτιάδη, ο οποίος καταδικάστηκε να πληρώσει το ποσό των 50 ταλάντων για την αποτυχία της εκστρατείας στην Πάρο.

¹³⁴ Αριστοτέλης, Πολιτικά, Ζ', III, 2-5

τοιαύτη βοήθεια τοις απόροις», 4^ο: ότι αρέσκονται σε εισφορές και μάταιες λειτουργίες.

Μπορούμε να συμπεράνουμε από τα παραπάνω ότι τα έσοδα διατίθενταν μεν χάριν του δήμου, εισπράττονταν όμως εις βάρος των ευπορότερων.

6. ΤΟ ΝΟΜΙΣΜΑ

Ένας άλλος προνομιούχος χώρος δημόσιας παρέμβασης ήταν η κοπή του νομίσματος και η νομισματική νομοθεσία.

Η ιδέα δεν ήταν ελληνική σύμφωνα με τον Ηρόδοτο, αλλά ανήκε στον λαό Λύδους των οποίων η πρωτεύουσα ήταν οι Σάρδεις και των οποίων ο τελευταίος βασιλιάς ήταν ο διάσημος Κροίσος. Αυτά τα νομίσματα ήταν φτιαγμένα από ήλεκτρο, μείγμα φυσικό ή τεχνητό από χρυσό και άργυρο. Τα πρώτα νομίσματα από καθαρό χρυσό ή άργυρο εμφανίστηκαν προς τα μέσα του 6^{ου} αιώνα και αποδίδονται παραδοσιακά στον Κροίσο (ονομαζόμενα κροισείδες).

Ο Φείδων το 570 π.Χ έκοψε στην Αίγινα νόμισμα που ισοδυναμούσε με έξι οβολούς¹³⁵. Το νόμισμα αυτό ονομάστηκε δραχμή γιατί οι έξι οβολοί που το αποτελούσαν γέμιζαν το ανθρώπινο χέρι (δραξ = φούχτα, το κοίλον της παλάμης).

¹³⁵ Στην Αίγινα τα πρώτα νομίσματα έφεραν σαν παράσταση στον επροσθότυπο μια θαλάσσια χελώνα. Πιθανόν λόγο της μεγάλης θαλάσσιας εμπορικής δραστηριότητας που είχε η περιοχή. Όσο για τους σιδερένιους οβελούς που μέχρι τότε χρησίμευαν σαν νόμισμα ο Φείδων τους αφιέρωσε στη Ήρα

Η δραχμή υπήρξε η νομισματική μονάδα των αρχαίων Ελλήνων και αντιστοιχούσε σε δέσμη σιδερένιων ή χάλκινων οβολών.

Η Αθήνα ήταν ανάμεσα στις πρώτες Ελληνικές πόλεις, οι οποίες έκοψαν δικά τους νομίσματα¹³⁶. Τα ορυχεία ασημιού του Λαυρίου είχαν μεγάλα αποθέματα. Τα πρώτα νομίσματα δεν είχαν επιγραφές, παρά μόνο έφεραν εμβλήματα.

Κατά τον 6ον αιώνα π.Χ., οι Αθηναίοι έκοψαν καινούργια τετράδραχμα με την κεφαλή της θεάς Αθηνάς, προστάτιδος της πόλεως, ως εμπροσθότυπο και την Γλαύκα, το πουλί της σοφίας, με το όνομα της πόλης στον οπισθότυπο.

¹³⁷Εκ πρώτης όψεως, θα μπορούσε να δημιουργηθεί η εντύπωση ότι οι Αθηναίοι είχαν ήδη προβεί στην κοπή νομισμάτων κατά τον πρώιμο 6^ο αιώνα π.Χ., βάσει της μαρτυρίας ορισμένων φιλολογικών πηγών. Η διατύπωση συγκεκριμένων χωρίων στην αριστοτέλεια Αθηναίων Πολιτεία και στον Βίο του Πλουτάρχου Σόλων¹³⁸ αφήνει να εννοηθεί ότι η εισαγωγή του νομίσματος έγινε στον καιρό του Σόλωνος (594/3 π.Χ. ή λίγο αργότερα). Ωστόσο η έρευνα έχει απορρίψει κατηγορηματικά το ενδεχόμενο αυτό, καθώς οι σχετικές αναφορές

¹³⁶ Σημειώνεται επίσης ότι: 1. Τα πρώτα νομίσματα, όπως και σήμερα, ήταν δυο λογιών, τα μικρής και μεγάλης αξίας. Τα μικρής αξίας αρχικά ήσαν μικρά τμήματα χαλκού ή μπρούτζου, μετά χρυσά και ασημένια, κυρίως βόλοι (στρογγυλές σφαίρες) ή ράβδοι (οι καλούμενοι οβελοί). Τα μεγάλης αξίας ήσαν τα καλούμενα **τάλαντα**, που ήσαν σε σχήμα ως δέρμα ζώου, και τα οποία άξιζαν τόσους οβελούς όσο αναλογούσε το βάρος τους. 2. Η λέξη νόμισμα έχει ετυμολογική ρίζα από τα «νέμω > νόμος, νομός > νόμισμα. Δηλαδή τα νομίσματα αναγνωρίζονται ως προϊόν κοινωνικών συμβάσεων με δεδομένες αξίες στις συναλλαγές. Πιο απλά νόμισμα = το νενομισμένο = το επιτρεπόμενο στις εντός νομικής ισχύος συναλλαγές. Στη Μεγάλη Ελλάδα τα νομίσματα λεγόταν «νόμος, νόμοι».

¹³⁷ Στόγιας Γιάννης, Οι νομισματοκοπίες των Αθηνών,

http://www.eie.gr/archaeologia/gr/chapter_more_7.aspx

¹³⁸ 15.3-5, 21.2, 23.3-4

συνιστούν απλώς μία πεποίθηση διαμορφωμένη σε μεταγενέστερη εποχή. Η αντίληψη αυτή προφανώς προέκυψε σε συνδυασμό με τις μεταρρυθμίσεις ως προς τα μέτρα και τα σταθμά που συνδέθηκαν με τον Σόλωνα¹³⁹ και συγκεκριμένα με την αύξησιν αυτών¹⁴⁰. Από άλλες αναφορές στους νόμους του Σόλωνα, για παράδειγμα σχετικά με το ναυκραρικόν αργύριον¹⁴¹, γίνεται σαφές ότι κατά την περίοδο αυτή οι συναλλαγές γινόταν με άργυρο ακερμάτιστο, ο οποίος είχε τη μορφή μαζών που ζυγίζονταν, μάλιστα δε ως προς το στάσιμον αυτό αργύριον¹⁴² καθοριζόταν το ύψος του επιτοκίου των δανείων.

Αποφασιστικής σημασίας τομή στην αθηναϊκή νομισματοκοπία παρατηρείται με την αλλαγή της εικονογραφίας που λαμβάνει χώρα κατά την προτελευταία ή (σύμφωνα με ορισμένους μελετητές) κατά την τελευταία δεκαετία του 6ου αιώνα π.Χ. Η εμφάνιση του διπτύχου κεφαλή Αθηνάς / γλαυξ συνιστά σημείο καμπής και έμελλε να κυριαρχήσει στα αθηναϊκά νομίσματα έως τον ύστερο 1ο αι. π.Χ. Κατά μία άποψη η εισαγωγή της νέας σειράς οφείλεται στον γιο του Πεισιστράτου Ιππία, όπως θα μπορούσε να υποδηλώνει και η αναφορά στην αλλαγή των νομισματικών τύπων. Ωστόσο η μαρτυρία αυτή μπορεί απλώς να αφορά την καινοτομία της εικονογράφησης των οπισθίων όψεων. Θεωρείται πιθανότερο οι «παρθένοι» ή «γλαύκες» να έκαναν την εμφάνισή τους μετά από την εκδίωξη του Ιππίου (510 π.Χ.) και την εγκαθίδρυση της δημοκρατίας με τις μεταρρυθμίσεις του Κλεισθένης (508/7 π.Χ.).

¹³⁹ Ανδοκίδης, 1.83

¹⁴⁰ Αριστοτέλης, Αθηναίων Πολιτεία, 10.1

¹⁴¹ Αριστοτέλης, Αθηναίων Πολιτεία, 8.3.2-8.4.1

¹⁴² Λυσίας, 10.18

Η αθηναϊκή δραχμή διατηρούσε σταθερό περιεχόμενο μετάλλου, κατά μονάδα όγκου 4,26 γραμμάρια αργύρου τίτλου 96%, δηλαδή 4,09 γραμμάρια καθαρού αργύρου, με περιθώρια διακυμάνσεως 4%. Η αξία της δραχμής ήταν ανώτερη μόλις κατά 6,25% από ίσο βάρος αργύρου ίδιου τίτλου. Οι Αθηναίοι μπορούσαν να αρκестούν σε μια τόσο μικρή υπεραξία, που σχεδόν δεν κάλυπτε τα έξοδα νομισματοποιήσεως, επειδή η χώρα τους παρήγαγε άργυρο. Οι άλλες ελληνικές πόλεις δεν μπορούσαν να τους συναγωνισθούν, αφού προμηθεύονταν άργυρο από το εξωτερικό.

Στην πραγματικότητα οι Αθηναίοι δεν έχαναν, γιατί οι ξένοι που ήθελαν να αποκτήσουν αθηναϊκές δραχμές υποβίβαζαν τις τιμές των προϊόντων τους, όταν τα πουλούσαν σ' Αθηναίους ή τα πρόσφεραν μόνον σ' Αθηναίους, όταν δεν είχαν αρκετές ποσότητες. Τα μικρά περιθώρια διακυμάνσεως της περιεκτικότητας της δραχμής σε μέταλλο καθώς και οι καθαρότητα του μετάλλου την καθιστούσαν περιζήτητη ως διεθνές νόμισμα¹⁴³.

Χαρακτηριστική για την ευρωστία του αθηναϊκού νομισματοκοπείου κατά το δεύτερο τέταρτο του 5ου αι. π.Χ. είναι και η έκδοση δεκαδράχμων, βαρύσταθμων πολλαπλασίων (περ. 43 γρ.) που ξεχωρίζουν φέροντας γλαύκα κατενώπιον ως οπισθότυπο. Ο εντοπισμός περισσοτέρων από αυτά τα σπάνια νομίσματα κατά τα τελευταία χρόνια κατέδειξε ότι τα αθηναϊκά δεκάδραχμα συνιστούν σειρά πλήρως ενταγμένη στη νομισματική παραγωγή των Αθηνών. Ο πιθανώς αναμνηστικός τους χαρακτήρας μπορεί να συνδέεται με τη μεγάλη νίκη του Ευρυμέδοντος Ποταμού που κατήγαγε ο Κίμων (466 π.Χ.), ενώ η διάρκεια της κοπής στον χρόνο είναι δυσκολότερο να αποσαφηνιστεί.

¹⁴³ ΣΑΚΕΛΛΑΡΙΟΥ Μ.Β., Η Αθηναϊκή Δημοκρατία, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο, 1999, σελ. 40 επ.

Ίσως τα όψιμα δείγματα δεκαδράχμων να παρήχθησαν μετά από τη μεταφορά του ταμείου της Α' Αθηναϊκής Συμμαχίας από τη Δήλο στην Αθήνα το 454 π.Χ. και τη συνακόλουθη εισροή πολύτιμου μετάλλου (Διόδωρος, 12.38.2: σχεδόν 8.000 τάλαντα αργύρου). Η άποψη για μια υστερότερη χρονολόγηση των νομισμάτων αυτών έως και τις αρχές του Πελοποννησιακού Πολέμου, βάσει των τεχνοτροπικών και ιστορικο-νομισματικών δεδομένων, μάλλον στερείται ισχυρών ερεισμάτων.

Με τις μεταρρυθμίσεις του Σόλωνα το 594 π.Χ. το Αθηναϊκό νόμισμα είχε ως νομισματική μονάδα την αργυρή δραχμή βάρους 4,36 γραμμαρίων. Η δραχμή ήταν ίση με 6 οβολούς, ενώ 100 δραχμές ισούταν με 1 μνα και 60 μνες με 1 τάλαντο¹⁴⁴.

Εκτός του νομίσματος συναντάμε και την πίστη, για την οποία ο Δημοσθένης είπε: «ει δε τουτ' αγνοείς, ότι πίστις αφορμή των πασών εστί μεγίστη προς χρηματισμόν παν αν αγνοησείας». Έτσι έχουμε την παροχή δανείων σε ναυτιλιακές και εμπορικές επιχειρήσεις¹⁴⁵. Τα δάνεια αναφέρονταν όχι μόνο στα άτομα αλλά και στην Πολιτεία, ενώ οι επιταγές και οι συναλλαγματικές ήταν άγνωστες¹⁴⁶.

¹⁴⁴ Milne J, *The First Stages in the Development of Greek Coinage*, Oxford, σελ. 16, και Gardner P., *History of Ancient Coinage*, Oxford 1918.

¹⁴⁵ Calhoun, G. M. (1930) "Risk in sea loans in ancient Athens," *Journal of Economic and Business History* 2, 561-584.

¹⁴⁶ Κατ' αρχήν πιστωτές ήταν οι Ναοί, όπως πχ. Ο Ναός του Απόλλωνος της Δήλου ο οποίος παρείχε δάνεια με 10% και ο Ναός της Αθηνάς ο οποίος μεταξύ του 433-427 π.Χ. χορηγούσε δάνεια στην πόλη με 6% επιτόκιο το οποίο μειώθηκε στο 1,5% δεδομένου ότι η πόλη ήταν εκείνη η οποία αργότερα εμπιστεύτηκε στη συνέχεια το ποσό στον Ναό

Westerman W.L., *Warehousing and Banking in Antiquity*, *Journal Of Economic and Business History*, Νοέμβριος 1930

Τα δάνεια των σχετικών συμβολαίων (συγγραφών) δίδονταν είτε ως ναυτικά δάνεια με τόκο 30% και πλέον είτε ως γεωργικά δάνεια με τόκο 18% ή ως εμπορικά δάνεια με κυμαινόμενο τόκο περίπου στα 16%.¹⁴⁷

Τις τραπεζικές εργασίας, όπως συμβαίνει και με το εμπόριο εξασκούσαν οι μέτοικοι ή απελευθερωθέντες δούλοι¹⁴⁸.

Με τη βοήθεια του συμμαχικού φόρου η αττική οικονομία ανθεί και το αθηναϊκό νόμισμα γνωρίζει ευρεία διάδοση. Η εδραίωση της αθηναϊκής θαλασσοκρατορίας φέρνει ευημερία στην πόλη: όλα τα αγαθά συρρέουν από παντού «διά την αρχήν της θαλάττης»¹⁴⁹.

Στην προκυμαία του μεγάλου λιμανιού του Κανθάρου βρισκόταν η Μακρά Στοά (στη σημ. Ακτή Ποσειδώνος), κτίσμα της εποχής του Περικλέους όπου γινόταν η αγοραπωλησία των σιτηρών, και το Δείγμα το τόπο συγκέντρωσης Αθηναίων, μετοίκων και παραδημούντων ξένων ναυκλήρων και εμπόρων (στη σημερινή Ακτή Μιαούλη), όπου εκθέτονταν τα εμπορεύματα και υπήρχαν ανταλλακτήρια νομισμάτων (*τράπεζαι*).

Ας σημειωθεί ακόμη ότι ο αθηναϊκός δήμος έβγαινε κερδισμένος όταν δίκες των συμμάχων γίνονταν στην πόλη, πρωτίστως από την εκατοστή, φόρο εκτελωνισμού 1% που συλλεγόταν στον Πειραιά¹⁵⁰.

Η αθηναϊκή δραχμή διατηρούσε σταθερό περιεχόμενο μετάλλου, κατά μονάδα όγκου 4,26 γραμμάρια αργύρου τίτλου 96%, δηλαδή 4,09 γραμμάρια καθαρού

¹⁴⁷ Ξενοφώντας, Οικονομικός, III, 12, 13, 14.

¹⁴⁸ ΧΟΥΜΑΝΙΔΗΣ Λ.Θ., Μαθήματα Ιστορίας Οικονομικού Βίου, Εκδόσεις Παπαζήση, 1969, σελ. 91 επ.

¹⁴⁹ Ψευδο-Ξενοφών, Αθηναίων Πολιτεία, 2.7-8.

¹⁵⁰ Ψευδο-Ξενοφών, Αθηναίων Πολιτεία, 1.17-18

αργύρου με περιθώρια διακυμάνσεως 4%. Η αξία της δραχμής ήταν ανώτερη μόλις κατά 6,25% από ίσο βάρος αργύρου ίδιου τίτλου. Οι Αθηναίοι μπορούσαν να αρκεσθούν σε μια τόσο μικρή υπεραξία, που σχεδόν δεν κάλυπτε τα έξοδα νομισματοποιήσεως, επειδή η χώρα τους παρήγε άργυρο. Οι άλλες ελληνικές πόλεις δεν μπορούσαν να τους συναγωνισθούν, αφού προμηθεύονταν άργυρο από το εξωτερικό. Στην πραγματικότητα οι Αθηναίοι δεν έχαναν, γιατί οι ξένοι που ήθελαν να αποκτήσουν αθηναϊκές δραχμές υποβίβαζαν τις τιμές των προϊόντων τους, όταν τα πουλούσαν σε Αθηναίους ή τα πρόσφεραν μόνο σε Αθηναίους, όταν δεν είχαν αρκετές ποσότητες. Τα μικρά περιθώρια διακυμάνσεως της περιεκτικότητας της δραχμής σε μέταλλο καθώς και η καθαρότητα του μετάλλου την καθιστούσαν περιζήτητη ως διεθνές νόμισμα. Όποια και αν ήταν τα κέρδη που απέφεραν οι πληρωμές σε δραχμές, αυτά τα καρπώνονταν το αθηναϊκό δημόσιο και οι ιδιώτες που κατανάλισκαν εισαγόμενα προϊόντα. Η δραχμή απέτελεσε σημαντικό παράγοντα ισοφαρίσεως των δύο σκελών του εξωτερικού εμπορίου της Αθήνας.

Η αττική δραχμή είχε πολύ μεγαλύτερη αγοραστική αξία σε σύγκριση με ίσου βάρους νομισματοποιημένο άργυρο της εποχής μας. Τούτο οφειλόταν στο γεγονός ότι το νόμισμα που κυκλοφορούσε κατά τον 5^ο και 4^ο αιώνα π.Χ. αντιστοιχούσε σε ένα πολύ μικρό ποσοστό των συναλλαγών, όσο και αν με την πάροδο του χρόνου έγινε αφθονότερο χάρη στη κοπή περισσοτέρων δραχμών από το άργυρο του Λαυρίου και την εισροή ξένων νομισμάτων από διάφορες πηγές: φόρους ή συντάξεις των συμμαχικών πόλεων, πληρωμές από επισκέπτες, ναύλους από αλλοδαπούς, Πέρσες σατράπες, Θράκες και Αιγύπτιοι βασιλείς.

Το αθηναϊκό νόμισμα ήταν μια από τις καλύτερες επενδύσεις την οποία μπορούσε να κάνει όποιος εμπορεύονταν. Το νόμισμα της θεωρούνταν όχι

μόνο ως νόμισμα αυτό καθεαυτό αλλά μπορούσε κάλλιστα να χρησιμοποιηθεί για μεταπώληση¹⁵¹.

Το έτος 422 π.Χ. αναφέρεται ότι τα ετήσια έσοδα της πόλεως —συμμαχική φορολογία, εισφορές, καταβολές εκατοστής, δικαστικά και λιμενικά τέλη, πρόσοδοι μεταλλείων και αγορών, μισθώματα και κατασχέσεις— ανέρχονταν σε 2.000 τάλαντα αργύρου¹⁵². Ένα υπολογίσιμο ποσό, περίπου το 1/13 των εσόδων (150 τάλαντα ετησίως), καταβαλλόταν με τη μορφή μισθών στους 6.000 πολίτες που τελούσαν χρέη δικαστών¹⁵³. Είναι γεγονός ότι στους χρόνους του Περικλέους οι αυξημένοι πόροι έδωσαν ώθηση σε πλήθος δραστηριοτήτων και έργων έτσι ώστε οι παροχές «σχεδόν όλην» να καθιστούν «έμμισθον την πόλιν»¹⁵⁴. Όντως, επί Περικλέους, ίσως ήδη πριν από τα μέσα του 5ου αι. π.Χ. ή μάλλον αμέσως κατόπιν, θεσμοθετήθηκε για τους πολίτες η έμμισθη υπηρεσία στα δικαστήρια¹⁵⁵. Στα χρόνια του δημαγωγού Κλέωνος (429-422 π.Χ.) η ημερήσια δικαστική αποζημίωση από δύο οβολούς που φαίνεται ότι ήταν αρχικά (Σχόλια Αριστοφάνους: Σφήκες, 300) ανήλθε σε ένα τριώβολον¹⁵⁶. Ανάληψη υπηρεσίας στο δικαστήριο της Ηλιαίας πληρωνόταν με έναν οβολό ημερησίως¹⁵⁷. Επιπροσθέτως, ειρωνικό σχόλιο του 424 π.Χ. παρουσιάζει τον Κλέωνα να τάζει αύξηση του ηλιαστικού μισθού σε πέντε οβολούς¹⁵⁸. Την περίοδο αυτή για έναν συνήγορο προβλεπόταν αμοιβή μία

¹⁵¹ French Alfred, *The Growth of the Athenian Economy*, Routledge & Kegan Paul, London, 1964, σελ. 121-122

¹⁵² Αριστοφάνης, Σφήκες, 657-660

¹⁵³ Σφήκες, 661-664

¹⁵⁴ Πλούταρχος, Περικλής, 12.3-4 · πβλ. Αριστοτέλης, Αθηναίων Πολιτεία, 24.3

¹⁵⁵ Αριστοτέλης, Αθηναίων Πολιτεία, 27.4

¹⁵⁶ Σφήκες, 684-5, 689-90 · Ιππής, 800

¹⁵⁷ Αριστοφάνης, Νεφέλαι, 863-4

¹⁵⁸ Αριστοφάνης, Ιππής, 797-799

δραχμή ημερησίως (Σφήκες, 691). Επιπλέον, στα μέσα του 5ου αι. π.Χ. είχε καθιερωθεί ο στρατιωτικός μισθός: ίσως 4 οβολοί την ημέρα αρχικά (περ. 450 π.Χ.), μία δραχμή λίγο αργότερα (περ. 441 π.Χ.) για έναν απλό στρατιώτη ή ναύτη.

Εξαιρετικό ενδιαφέρον παρουσιάζει ένα ψήφισμα των χρόνων αυτών που βρέθηκε στις ανασκαφές της αθηναϊκής Αγοράς και στο οποίο λαμβανόταν μέριμνα για τα νομίσματα που γίνονταν αποδεκτά από την πολιτεία. Με τον νόμο του Νικοφώντος (375/4 π.Χ.) τίθενται ως απαραίτητες δύο παράμετροι, το μέταλλο (άργυρος) και η δημόσια σφραγίδα (χαρακτήρ) της πόλεως. Παράλληλα με τα αθηναϊκά νομίσματα θεσπιζόταν να ελέγχονται τα αττικού τύπου ξένα (απομιμήσεις): εάν περνούσαν τον έλεγχο του δοκιμαστού, η κυκλοφορία τους επιτρεπόταν· εάν πάλι όχι, τα εκτός προδιαγραφών (υπόχαλκα, υπομόλυβδα ή κίβδηλα) κέρματα ακυρώνονταν πάραυτα με τη χάραξη τομής και αποσύρονταν στο Μητρώον¹⁵⁹. Ακόμη προβλέπονταν διάφορες ποινές για τη μη τήρηση συμπληρωματικών διατάξεων σχετικά με την εφαρμογή του ψηφίσματος αυτού.

Θα πρέπει να υπενθυμιστεί ότι την περίοδο εκείνη οι αργυρές γλαύκες έχαιραν ανυπέρβλητης αποδοχής και είχαν καταξιωθεί ως το «κοινόν Ελληνικόν νόμισμα», όπως τονίζει ο Πλάτων, σε αντίθεση με το εκάστοτε επιχώριον, δηλ. τα κατά τόπους νομίσματα που κάλυπταν κυρίως τις καθημερινές ανάγκες¹⁶⁰. Παρομοίως, την ίδια περίπου εποχή, γύρω στο 355 π.Χ., ο Ξενοφών υπογραμμίζει ότι το αθηναϊκό αργύριον γινόταν παντού αποδεκτό¹⁶¹.

¹⁵⁹ Τόσο από κείμενα του Δημοσθένη¹⁵⁹ όσο και του Ξενοφώντος¹⁵⁹ προκύπτει ότι πολλές πόλεις ακολουθούσαν αυτό το κακό παράδειγμα.

¹⁶⁰ Νόμοι, 5.742a-b

¹⁶¹ Πόροι, 3.2

Στα Ηθικά Νικομάχεια ο Αριστοτέλης τοποθετούσε την υιοθέτηση του στο πλαίσιο της κοινωνικής δικαιοσύνης και την εξηγούσε με την ανάγκη να αποτιμούνται οι συναλλαγές υπηρεσιών που ιδιάζαν στον βίο εν κοινωνία¹⁶². Όμως είναι αλήθεια ότι τα πρώτα κομμένα νομίσματα ήταν υψηλής αξίας αφού επρόκειτο για στατήρες (αξίας δύο δραχμών) και για τετράδραχμα.

Ο G. Le Rider¹⁶³ ανέπτυξε πρόσφατα το επιχείρημα σύμφωνα με το οποίο το κίνητρο της ωφέλειας στο οποίο στοχεύει το εκδίδον Κράτος αποτέλεσε την ανάγκη για την κυκλοφορία του νομίσματος¹⁶⁴.

Κατ' αρχήν, τη στιγμή που έθετε τα νομίσματα σε κυκλοφορία, η πόλη τους έδινε γενικώς μια ονομαστική (αυθαίρετη) αξία, ανώτερη από την εσωτερική τους αξία (που ήταν σύμφωνη με το πραγματικό τους βάρος): στην Αθήνα π.χ. η απόκλιση ήταν περισσότερο από 5% τον 5^ο αιώνα¹⁶⁵. Το κέρδος που

¹⁶² Migeotte Leopold, Η Οικονομία των Ελληνικών Πόλεων, Από την Αρχαϊκή περίοδο μέχρι του πρώιμους αυτοκρατορικούς χρόνους, Εκδόσεις Δημ. Παπαδήμα, Αθήνα, 2007

¹⁶³ G. Le Rider, La naissance de la monnaie. Pratiques monetaires de l' Orient ancien, Paris, 2001

¹⁶⁴ Από αιώνες ήδη οι Έλληνες που ήσαν σε επαφή με την Εγγύς Ανατολή, υπολόγιζαν τα πράγματα όχι μόνο σε κεφάλια ζώων, λ.χ., αλλά επίσης δια μέσου διαφόρων πολύτιμων αντικειμένων, που ήταν χύτρες, τρίποδες, διπλοί πελέκεις, ζυγισμένες ράβδοι χρυσού, αργύρου ή ηλεκτρού κλπ. Ακόμα καλύτερα: ένα αιώνα πριν τη δημιουργία του κομμένου νομίσματος, οι Έλληνες χρησιμοποιούσαν τον ζυγισμένο άργυρο ως πρότυπο μέτρο. Όλα αυτά τα μέσα εκτίμησης ήταν ήδη νομίσματα με την ευρεία σημασία. Αν το κομμένο νόμισμα εισήγαγε μια καινούργια ευκολία, δεν είχε συνεπώς την επαναστατική επίπτωση που του αποδίδεται πρόθυμα.

¹⁶⁵ Όπως όλα τα νομίσματα έτσι και το νόμισμα της Αθήνας είχε τρεις αξίες:

1. Την πραγματική αξία δηλαδή την αναφερόμενη στην αξία του μετάλλου και της σύνθεσης του κράματος.
2. Την ονομαστική αξία δηλαδή την οριζόμενη από την εκδότρια πολιτεία και την ισχύουσα όχι μόνο εντός αλλά και εκτός των ορίων της Αθηναϊκής συμμαχίας η οποία θεωρούνταν Αθηναϊκή επικράτεια.

πραγματοποιούνταν με αυτόν τον τρόπο υπολόγιζε τα έξοδα κατασκευής και περιλάμβανε ένα τέλος ισότιμο με αυτό που μεταγενέστερες εποχές ονόμασαν «δικαίωμα του άρχοντα».

Δεν μπορεί να αποκλειστεί η πιθανότητα έως τα τέλη του 6ου αι. π.Χ. υπεύθυνοι για την αθηναϊκή νομισματοκοπία να ήταν ιδιώτες (ισχυρές και πλούσιες οικογένειες), ενώ η κοπή των νομισμάτων μπορεί αρχικά να γινόταν εκτός του άστεως, ειδικά στην περιοχή όπου η γεινίαση με τα αργυρωρυχεία του Λαυρίου —που ήταν επίσης σε ιδιωτικά χέρια— καθιστούσε τη διαδικασία ευχερέστερη.

Σε αυτά τα πλαίσια είναι λογικό να υποθέσουμε ότι η κοπή γινόταν σε δημόσια εργαστήρια. Αλλά αυτά δεν είναι σχεδόν καθόλου γνωστά. Το εργαστήριο της Αθήνας μνημονεύεται από μερικά κείμενα, πάντοτε στον ενικό (αργυροκοπείον). Ήταν ασφαλώς μια δημόσια ιδιοκτησία, όπως το δείχνουν το ψήφισμα του 5ου αιώνα που επέβαλε (ή προσπάθησε να επιβάλλει) το αθηναϊκό νόμισμα στους συμμάχους της Συμμαχίας της Δήλου και ένα απόσπασμα του Ανδοκίδου που υπενθυμίζει ότι ένας δημόσιος δούλος εργαζόταν εκεί.

Βρισκόταν στην αγορά και στέγαζε επίσης τα επίσημα σταθμά της πόλης. Όλες δεν είχαν βέβαια ανάγκη να κόψουν το δικό τους νόμισμα. Αλλά η κάθε μια μπορούσε να θεσμοθετήσει σ' αυτόν τον χώρο, και το έκανε συνήθως, ιδίως για να αφήσουν ελεύθερη στο εσωτερικό της κάθε κατασκευή

-
3. Την εμπορική αξία δηλαδή την εκτός των ορίων της πολιτείας η οποία είχε καθοριστεί από την προσφορά και ζήτηση.

Το ποσό των κυκλοφορούντων μετάλλων αργυρίου και χρυσού κατά την εξεταζόμενη περίοδο ήταν σαφώς λιγότερο της σύγχρονης κυκλοφορίας. Ακόμη δεν υπήρχαν μετοχές, χαρτονομίσματα, χρεόγραφα κλπ.

νομίσματος, αναγνωρίζοντας αυτό το νόμισμα ως *δόκιμον* ή για να το αποδοκιμάσουν δηλώνοντάς το ως *αδόκιμον*. Το 375/4 π.Χ., μετά μια αραιώση των εκδόσεων της από την ήττα της το 404 και την εισροή μιμήσεων και κάλπικων νομισμάτων, η Αθήνα έβγαλε ένα νόμο για να καθορίσει τους όρους ισχύος των αργυρών νομισμάτων που είχαν κοπεί με τον τύπο της.

Η μνα και το τάλαντο ήταν αρχικά μονάδες βάρους και μετά και νομισματικές μονάδες. Υπήρχαν οι **Μετρονόμοι** οι οποίοι ήταν οι ορισθέντες από την Πολιτεία (αρχικά υπήρχαν π.χ. 5 στην Αθήνα και 5 στον Πειραιά) για να παρακολουθούν την σωστή τήρηση των μέτρων, αυτοί που ευθύνονταν για όλα τα μέτρα και σταθμά.

Από νωρίς λοιπόν στον αρχαίο κόσμο παρατηρήθηκαν παραχαράξεις νομισμάτων, και όχι απαραίτητα από ιδιώτες αλλά σε μερικές περιπτώσεις και από τις επίσημες αρχές που τα εξέδιδαν. Πόλεις όπως η Αθήνα, η Φωκαία και η Μυτιλήνη έβγαλαν ψηφίσματα που προέβλεπαν μέχρι και την θανατική ποινή για τους παραχαράκτες. Ευθύνες καταλογίζονταν και στο κράτος που μέσω του νομισματοκόπου του, προωθούσε νοθευμένο νόμισμα.

Αν αποδεικνυόταν ότι τα νομίσματα κόπηκαν εσκεμμένα λιποβαρή, τότε η ποινή ήταν ο θάνατος και το κράτος πλήρωνε μεγάλη αποζημίωση στα άλλα κράτη που συμμετείχαν στην ένωση. Αν όμως αποδεικνυόταν ότι αυτό έγινε κατά λάθος τότε το κράτος δεν πλήρωνε αποζημίωση, αλλά ο νομισματοκόπος πλήρωνε χρηματική αποζημίωση ή φυλακιζόταν. Ο Δημοσθένης αναφέρει ότι από παλιά υπήρχε νόμος της Αθήνας σύμφωνα με τον οποίον «εάν τις το νόμισμα διαφθείρη θάνατον την ζημίαν είναι».

Για τον έλεγχο της γνησιότητας των νομισμάτων, οι Αθηναίοι θεσμοθέτησαν το αξίωμα του *δοκιμαστού*. Δοκιμαστής υπήρχε τόσο στην αθηναϊκή Αγορά όσο και στον Πειραιά. Ο δοκιμαστής είχε συγκεκριμένο πόστο, κοντά στις τράπεζες,

εκτός τις μέρες που γινόντουσαν δημόσιες πληρωμές, οπότε πήγαινε στο Βουλευτήριο.

κίβδηλο αθηναϊκό νόμισμα αρχαϊκής εποχής, χαραγμένο από τον αρχαίο δοκιμαστή (τέλη 6ου, αρχές 5ου αι. π.Χ.)

Τα κίβδηλα ή λιποβαρή νομίσματα κατάσχονταν και αφού τα σημάδευαν τα κατέθεταν στο Μητρώο, στο ιερό της Μητέρας των Θεών.

ΣΤΑΘΜΗΤΙΚΟΙ ΚΑΝΟΝΕΣ ΑΘΗΝΑΣ (ΑΤΤΙΚΟ ΣΥΣΤΗΜΑ)	
1 Τάλαντο (26.196 χλγρ.) =	60 Μνες
1 Μνα (436,6 γρ.) =	100 Δραχμές
1 Δεκάδραχμο (43,75 γρ.) =	10 Δραχμές
1 Τετράδραχμων (17,50 γρ.) =	4 Δραχμές
1 Δίδραχμων ή Στατήρας (8,75 γρ.) =	2 Δραχμές
1 Δραχμή (4,37 γρ.) =	6 Οβολοί
1 Τετρόβολο (2,92 γρ.) =	4 Οβολοί
1 Ημίδραχμων ή Τριόβολων (2,19 γρ.) =	3 Οβολοί ή μισή δραχμή
1 Διόβολο (1,46 γρ.) =	2 Οβολοί
1 Τριημιοβόλιο (1,10 γρ.) =	11/82 του οβολου
1 Οβολός (0,72 γρ.)	8 Χαλκοί
1 Ημιόβολο =	Μισός Οβολός

Υπήρχε ανώτατη οικονομική αρχή στην αρχαία Αθήνα;

Βασιζόμενοι σε όσα αναγράφονται στα κείμενα του Ψευδοπλούταρχου¹⁶⁶, του Υπερείδη¹⁶⁷ και του Διόδωρου¹⁶⁸ σχετικά με τον Λυκούργο, όπως επίσης λαμβάνοντας υπόψη μας και το περιεχόμενο επιγραφών οι οποίες έκαναν λόγο περί **του επί τη διοίκησει** σε συνδυασμό με τον ορισμό που έδωσε ο Πολυδεύκης μπορούμε να καταλήξουμε στο συμπέρασμα ότι όντως στην Αθήνα υπήρχε αξίωμα ανάλογο με εκείνο του Υπουργού Οικονομικών, και ότι αυτό το αξίωμα είχε τετραετή διάρκεια. Αυτό το αξίωμα είχε ασκήσει ο Λυκούργος, πιθανώς και ο Εύβουλος.

Η ανεύρεση της Αθηναίων Πολιτείας έθεσε υπό αμφισβήτηση την συγκεκριμένη θεωρία: η βεβαίωση ότι ο Αριστοτέλης γράφοντας καθ' όλη την διάρκεια κατά

¹⁶⁶ «Ἐπολιτεύετο (ο Λυκούργος) επιφανώς και λέγων και πράττων και δη **πιστευσάμενος την διοίκησιν των χρημάτων**, ταμίας γαρ εγένετο επί τρεις πενταετηρίδας ταλάντων μυρίων τετρακισχιλίων, ή ως τινες, μυρίων οκτακισχιλίων εξακοσίων πενήτηκοντα (και ο ταμίας αυτός ψηφιζόμενος Στρατοκλής ο ρήτωρ), το μεν πρώτον αιρεθείς αυτός, έπειτα των φίλων επιγραψάμενός τινα, αυτός **εποιείτο διοίκησιν**, διατο φθάσαι νόμον εισενεγκείν, μη πλείω ε' ετών διέπειν τον χειροτονηθέντα επί τα δημόσια χρήματα». (Βίοι δέκα ρητόρων, 841, β')

Στο ίδιο έργο (852, β') παρατίθεται και το ψήφισμα του Στρατοκλέους: «και Λυκούργος αυτός πολιτευόμενος νόμους τε πολλούς και καλούς έθηκε τη πατρίδι και γενόμενος **της κοινής προσόδου ταμίας** τη πόλει, επί τρεις πενταετηρίδας, και διανείμας εκ της κοινής προσόδου μύρια και οκτακισχίλια και ενακόσια τάλαντα»

¹⁶⁷ «Ούτος (δηλαδή ο Λυκούργος) εβίου μεν σωφρόνως, **ταχθείς δε επί τη διοίκησει των χρημάτων**, εύρε φόρους, ωκοδόμησε δε το θέατρον, το ωδείον, τα νεώρια, τριήρεις εποίησατο, λιμένας».

Υπερείδης, Υπέρ των Λυκούργου παιδων, εκδ. Blass 1894. Fr. 118 κατ' άλλας εκδ. 121.

¹⁶⁸ «Δώδεκα έτη τας προσόδους της πόλεως διοίκησας», (ΧVI, 88).

την οποία ο Λυκούργος υποτίθεται ότι ασκούσε την ανώτατη οικονομική εξουσία, μιλούσε περί του ταμείου των στρατιωτικών και των επί του θεωρικού ως σπουδαιότατων αξιωμάτων, αλλά ουδέν αναφέρει σχετικά με αυτό το αξίωμα.

Έτσι υπάρχει ασάφεια σχετικά με το συγκεκριμένο αξίωμα. Σίγουρο όμως είναι ότι οι Αθηναίοι συναισθάνθηκαν την ανάγκη του ενιαίου στην οικονομική διοίκηση.

Τα μονοπώλια και οι περιορισμοί του εμπορίου

Όλες οι ελληνικές πόλεις γνώριζαν μονοπώλια εφαρμοζόμενα σε είδη, πολλές φορές πρώτης ανάγκης. Μια επιγραφή του τετάρτου αιώνα π.Χ. μας παρέχει παράδειγμα ενός τέτοιου μονοπωλίου που είχε συσταθεί πάνω στη «μίλτο», την κόκκινη ωχρά της Κέας, υπέρ των Αθηναίων: η μίλτος δεν επιτρεπόταν να εξαχθεί πουθενά αλλού εκτός από την Αθήνα.

Αλλά και πολλούς περιορισμούς των εξαγωγών γνώριζαν οι ελληνικοί και ελληνιστικοί χρόνοι, όπως η απαγόρευση εξαγωγής γεωργικών προϊόντων (εκτός του λαδιού), στην Αθήνα, η οποία κατά τον Πλούταρχο, αναγόταν ήδη στα χρόνια του Σόλωνα, η απαγόρευση εισαγωγής από πλοίο της Θάσου ξένου κρασιού στη θαλάσσια ζώνη απέναντι από το νησί και έως τον Άθω, οι πολλαπλές απαγορεύσεις και περιορισμοί στην πτολεμαϊκή Αίγυπτο κλπ¹⁶⁹.

Από την φράση του Αριστοτέλη¹⁷⁰ «Δι' ο και των πόλεων ένιαι τούτον ποιούνται τον πόρον, όταν απορώσι χρημάτων, μονοπωλίαν γαρ των ωνίων ποιούσιν» δεικνύεται ότι τα ταμειυτικά μονοπώλια κατά τους κλασσικούς

¹⁶⁹ Γκόφας Χ. Δημήτριος, Μελέτες Ιστορίας του Ελληνικού Δικαίου των Συναλλαγών, Βιβλιοθήκη της Εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας, Αριθ. 133, Αθήνα, 1993, σελ. 227 επ.

¹⁷⁰ Πολιτικά Α', IV 6

χρόνους ήταν πράγμα κοινό¹⁷¹. Η αντίληψη αυτή ενισχύεται από τα λεγόμενα στο τέλος τους κεφαλαίου: «Χρήσιμον δε γνωρίζειν ταύτα (τα κατά τας μονοπωλίας) και τοις πολιτικοίς, πολλαίς γαρ πόλεσι δει χρηματισμού και τοιούτων πόρων, ώσπερ οικία, **μάλλον δε**. Διόπερ τινές και πολιτεύονται των πολιτευομένων ταύτα μόνον».

7. ΕΠΙΛΟΓΟΣ

Η δημοκρατία, ως μορφή του πολιτεύματος γεννήθηκε και αναπτύχθηκε ως θεωρία και ως πράξη στην πόλη-κράτος της αρχαίας Αθήνας τον 5^ο π.Χ. αιώνα. Η "Αθηναίων Πολιτεία" λειτούργησε πριν από 2500 και πλέον χρόνια κάτω από τις συνθήκες και τις προϋποθέσεις της εποχής εκείνης θεσπίζοντας ένα πολίτευμα, το οποίο υπήρξε πράγματι πρωτοπόρο και υποδειγματικό στη θεμελίωση των βασικών δημοκρατικών θεσμών¹⁷².

Χαρακτηριστικό στοιχείο της πολιτείας εκείνης ήταν η ισότητα ως προς το "άρχειν" και "το άρχεσθαι", και μοχλός λειτουργίας της η άμεση συμμετοχή όλων των πολιτών στην άσκηση της εξουσίας.

¹⁷¹ Μπορούμε να αναφέρουμε τις επενδύσεις σε ορυχεία, όπου από ένα στην ουσία μονοπώλιο, η συντηρητική πλειονότητα εκείνων που έπαιρναν τις εκχωρήσεις ήταν πολίτες, αλλά επίσης ότι οι πιο εύποροι από αυτούς έπαιξαν σ' αυτές ένα κυρίαρχο ρόλο, ένδειξη αποκαλυπτική του επιχειρηματικού πνεύματος.

Migeotte Leopold, Η Οικονομία των Ελληνικών Πόλεων, Από την Αρχαϊκή περίοδο μέχρι του πρώιμους αυτοκρατορικούς χρόνους, Εκδόσεις Δημ. Παπαδήμα, Αθήνα, 2007, σελ. 120 επ.

¹⁷² Ρομπόκου-Καραγιάννη Αγλαΐα, Η Συμμετοχή του πολίτη στην Αθηναϊκή Δημοκρατία, Συμβολή στη σύγχρονη Δημοκρατία, εκδόσεις Αντ. Ν. Σάκκουλα, 1999, σελ 4 επ.

Η πλέον τελειοποιημένη μορφή της αρχαίας δημοκρατίας έγινε με τις συμπληρώσεις του Εφιάλτη (462 π.Χ.) και λειτούργησε την εποχή του «χρυσού αιώνα» του Περικλή, ο οποίος κάνει το τελευταίο βήμα προς την ολοκλήρωση του συστήματος που χαρακτηρίστηκε ως η «πλήρης δημοκρατία». Στο πολίτευμα αυτό «ο δήμος εστί ο κρατών» και τα πάντα διοικούνται με ψηφίσματα και δικαστικές αποφάσεις.

Η πόλη των Αθηνών τον 5ο και 4ο π.Χ. αιώνα είχε ένα οικονομικό σύστημα που οι μηχανισμοί του ήταν παρόμοιοι με αυτούς που διέπουν ένα σύγχρονο σύστημα ελεύθερης αγοράς, ενώ το πολίτευμά τους διέθετε πολύ περισσότερους άμεσους δημοκρατικούς μηχανισμούς από ό,τι οι σύγχρονες κοινοβουλευτικές δημοκρατίες¹⁷³.

Η Αθήνα είναι η κατεξοχήν πόλη, εκείνη της οποίας η ανάπτυξη υπήρξε η πιο ομαλή και η πιο αρμονική. Τον 5^ο αιώνα αναμφισβήτητα κυριαρχεί στον ελληνικό κόσμο, στρατιωτικά, πολιτικά, οικονομικά, πνευματικά.

Η Συμμαχία της Δήλου της εξασφαλίζει τον έλεγχο του Αιγαίου Πελάγους. Η εισφορά που πληρώνουν οι σύμμαχοι της επιτρέπει να συντηρεί το στόλο της, να τον μεγαλώνει και ταυτόχρονα να κρατά τους Συμμάχους σε μια κατάσταση μισοδουλείας αλλά και να ελέγχει τους δρόμους από τους οποίους φθάνουν από τον Πόντο και την Αίγυπτο τα αναγκαία για τη διατροφή του πληθυσμού σιτηρά. Οι τριήρεις της μεταφέρουν σε όλα τα λιμάνια του μεσογειακού κόσμου τα προϊόντα της αθηναϊκής γεωργίας και βιομηχανίας. Τέλος, η στρατιωτική της δύναμη της επιτρέπει να επιβάλλει στους συμμάχους ένα

¹⁷³ Καραγιάννης Φ. Αναστάσιος, Μέτρα αρχαίων Αθηναίων για την εξάλειψη οικονομικών παρανομιών και ανηθικότητας, Εφημερίδα ΤΟ ΚΕΡΔΟΣ, 05-06-2008, σελ.

δημοκρατικό καθεστώς παρόμοιο με το δικό της, να καταστέλλει κάθε εξέγερση ή κάθε απόπειρα ανεξαρτησίας.

Η ηγεμονία δεν εξασφαλίζει μόνο τη στρατιωτική και πολιτική της δύναμη. Η Αθήνα αφού έγινε δυνατή χάρη στην οικονομική της υπεροχή, ενισχύθηκε ακόμη περισσότερο. Δεν επιβάλλει στους συμμάχους μόνο την πολιτεία της, αλλά και το νόμισμα της, τα προϊόντα της βιομηχανίας της, ιδιαίτερα της κεραμευτικής, το λάδι, το κρασί της. Ο Πειραιάς γίνεται η αποθήκη εμπορευμάτων του ελληνικού κόσμου, προς μεγάλο όφελος των αθηναίων εμπόρων και ολόκληρης της Πόλεως.

Ο αθηναϊκός ιμπεριαλισμός εξασφαλίζει την κοινωνική ισορροπία της Πόλεως, απαραίτητη για την καλή λειτουργία του δημοκρατικού καθεστώτος. Η κοινωνία της Αττικής κατά τον 5^ο αιώνα παρουσιάζεται ως μια κοινωνία αγροτών, μικροϊδιοκτητών, βιοτεχνών και εμπόρων. Δεν πρέπει να ξεχνάμε ότι η Αττική τον 6^ο παρουσίασε έντονους κοινωνικούς αγώνες που έφεραν αντιμέτωπους τους χρεωμένους μικροκαλλιεργητές, που ήταν υποχρεωμένοι να εργάζονται ως εργολήπτες στα ίδια τους τα χωράφια, με τους μεγάλους γαιοκτήμονες που είχαν οικειοποιηθεί τα καλύτερα κτήματα της Αττικής.

Οι μεταρρυθμίσεις του Σόλωνα, του Πεισίστρατου και του Κλεισθένη αναχαίτισαν τη συγκέντρωση γαιών και αποκατέστησαν προσωρινά την κοινωνική ισορροπία.

Τον 5^ο αιώνα η εκμετάλλευση της απέραντης ναυτικής αυτοκρατορίας προσέφερε στους ιθύνοντες της Αθηναϊκής Δημοκρατίας τη λύση αυτού του αγροτικού προβλήματος. Η ίδρυση αποικιών και κληρουχιών ήταν ένα μέσο ικανοποίησης των χωρικών της Αθήνας των οποίων τα κτήματα είτε είχαν

καταστραφεί, είτε απαλλοτριωθεί και ταυτόχρονα εξασφάλιζε τον έλεγχο των εμπορικών δρόμων με αποτέλεσμα την ασφάλεια των μεταφορών.

Πολλά νησιά και πόλεις του Αιγαίου που έγιναν «σύμμαχοι της Αθήνας», είδαν να καταφτάνουν αποσπάσματα αποίκων στρατιωτών, για να αναλάβουν τους κλήρους εκείνους των οποίων οι αρχικοί κάτοχοι είχαν φονευθεί, πουληθεί ως δούλο ή εξαναγκαστεί να παραμείνουν ως αγρολήπτες στα ίδια τους τα κτήματα.

Περισσότεροι από δέκα χιλιάδες Αθηναίοι εγκαταστάθηκαν έξω από την Αττική, διατηρώντας την ιδιότητα του Αθηναίου πολίτη καθώς και όλα τα προνόμια που απέρρεαν από αυτή την ιδιότητα και όταν ακόμη διέμεναν πραγματικά στο κομμάτι της γης που τους είχε απονεμηθεί.

Η κοινωνική ισορροπία επέτρεπε την απρόσκοπτη λειτουργία της δημοκρατίας. Έτσι όλοι οι πολίτες απολάμβαναν τα ίδια πολιτικά δικαιώματα, όλοι μπορούσαν να αναλάβουν αξιώματα και να συμμετάσχουν στην Εκκλησία του Δήμου, καθώς και στο δικαστήριο της Ηλιαίας που έκρινε όλες τις σημαντικές υποθέσεις.

Τα βάρη επιβάλλονταν εξίσου σε όλους, κυρίως οι στρατιωτικές υποχρεώσεις και καθένας ήταν υποχρεωμένος να υπερασπίσει την Πόλη ανάλογα με τα μέσα που διέθετε.

Η φτώχεια δεν αποτελούσε εμπόδιο για εκείνον που ονειρευόταν να απολαύσει τιμές αλλά και ο πλούτος ελάχιστα ευνοούσε μια σταδιοδρομία.

Γίνεται προφανές ότι οι αλληλεπιδράσεις μεταξύ της ιδιωτικής πρωτοβουλίας και της δημόσιας παρέμβασης είχαν μια δυναμική επίπτωση με αποτέλεσμα

αρκετοί τομείς της οικονομίας να στραφούν όλο και πιο πολύ στις συναλλαγές.

Από το δεύτερο μισό του 5^{ου} αιώνα π.Χ. εμφανίστηκε ένα καινούργιο πνεύμα, περισσότερο στραμμένο στην ακρίβεια της διαχείρισης, την αναζήτηση του κέρδους και της απόδοσης.

Άλλη διαπίστωση είναι ότι παρά το γεγονός τη δημιουργία μιας πραγματικής οικονομικής αυτοκρατορίας (ενιαίο νόμισμα, ενιαία μέτρα και σταθμά, αυστηρή ρύθμιση του εμπορίου με γνώμονα τα αθηναϊκά συμφέροντα) δεν αναπτύχθηκε κλάδος οικονομολόγων ή δημιουργία μιας εμβρυακής οικονομικής επιστήμης.

Πράγματι είναι ελάχιστοι οι Αθηναίοι οι οποίοι έμειναν γνωστοί ως οικονομικοί διαχειριστές των κοινών. Ανάμεσα σε αυτούς ο Ξενοφών με το έργο του «Περί Πόρων» που είναι το πρώτο ίσως έργο που υιοθετεί αρχές μακροοικονομίας.

Στην ερώτηση αν το αθηναϊκό εμπορικό ισοζύγιο ήταν θετικό ή αρνητικό (εάν δηλαδή τα εισαγόμενα προϊόντα ήταν περισσότερα από τα εξαγόμενα) τα διαθέσιμα στοιχεία δεν επιτρέπουν μια καθαρή απάντηση σε τούτο το ζήτημα. Πράγματι οι Αθηναίοι μπορούσαν να πληρώνουν για εισαγόμενα είδη όχι μόνο με την αξία των εξαγομένων, αλλά επίσης με παρεχόμενες υπηρεσίες (μεταφορές με τα πλοία τους, έντοκα δάνεια), με εμπορικά κέρδη (αυξημένα με συναλλαγές όπου η Αθήνα είχε δημιουργήσει μονοπωλιακές συνθήκες) και με τη χρησιμοποίηση της δραχμής της ως διεθνούς μέσου πληρωμών. Το σύνολο των κερδών από αυτές τις πηγές θα υπεραρκούσε για την αποπληρωμή των επί πλέον εισαγωγών και το σχηματισμό ιδιωτικών χρηματικών αποθεμάτων.

Ποιοι λοιπόν ήταν οι λόγοι για την καταστροφή αυτής της ισορροπίας;

Θα μπορούσε να απαντήσει κανείς ότι ευθυνόταν ο Πελοποννησιακός Πόλεμος, αν μάλιστα λάβουμε υπόψη μας τον ιστορικό Θουκιδίδη και τον ποιητή Αριστοφάνη. Η κατεστραμμένη Αττική, ο λοιμός, η κατάληψη της Δεκέλειας από τους Σπαρτιάτες, ο αριθμός των νεκρών και τέλος η οριστική ήττα αποτελούν επαρκείς αιτίες για την εξήγηση της κρίσεως.

Ο μισθός των δημοσίων λειτουργών που θέσπισε ο Περικλής επέτρεπε σε κάθε Αθηναίο να αφιερώνει ένα μέρος του χρόνου του στις υποθέσεις της Πόλεως. Ωστόσο πολλοί ήταν οι επικριτές του.

Ο Αριστοφάνης ίσως υπερέβαλλε ισχυριζόμενος ότι αυτός που υπόσχονταν στον δήμο μέγα μισθό θα προτιμάτο του προτείνοντος την ναυπήγηση αξιόμαχου στόλου¹⁷⁴, αλλά πάντως ήταν διορατικός προφήτης, διότι όλες οι συμφορές του 4^{ου} αιώνα πηγάζουν από το γεγονός ότι οι στρατιωτικές προπαρασκευές θυσιάζονταν στις διανομές χρημάτων προς τους πολίτες.

Η τακτική του Περικλή υπήρξε ευφυής, συνέβαλλε όμως στην απομάκρυνση των χωρικών από τα κτήματα τους τα οποία πλέον δεν ήταν αποδοτικά. Οι ελαιώνες έχουν καταστραφεί, καθώς και οι αμπελώνες, κύριες πηγές πλούτου, αφού το λάδι και το κρασί είναι τα κυριότερα εξαγωγικά προϊόντα.

Η Αθήνα δεν ήταν αυτόρκτη ούτε στρατιωτικά, ούτε οικονομικά. Η εξωτερική της δαπανηρή και μεγαλεπήβολη πολιτική συνδυασμένη προς την αρχή της μισθοδοσίας όλων των πολιτών, επιπλέον δε οι συχνές εορτές και οι πολυτελείς οικοδομές οδήγησαν σε αναντιστοιχεία τις εσωτερικές προσόδους με τις δημόσιες δαπάνες. Έτσι οι Αθηναίοι όφειλαν να βρίσκουν πρόσθετους πόρους τόσο για στρατιωτικές δαπάνες όσο και για σιτηρά – είτε από το εσωτερικό είτε από το εξωτερικό, αλλά με νέους συνδυασμούς – δεδομένου ότι τα έσοδα υπερέβαιναν συχνά τα οικεία τακτικά. Ο τρόπος με τον οποίο οι Αθηναίοι

¹⁷⁴ Αριστοφάνους, Ιππής, 797 επ, 1349 επ.

πετύχαιναν την λύση αυτού του προβλήματος αποτελεί χωρίς αντίρρηση ένα από τα μεγαλύτερα κατορθώματά τους.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

ΕΛΛΗΝΙΚΗ:

- ΑΔΑΜ-ΜΑΓΝΗΣΑΛΗ ΣΟΦΙΑ, Έλεγχος και Λογοδοσία των Αρχών στην Αθηναϊκή Δημοκρατία, , εκδόσεις Αντ. Ν. Σάκκουλα, Αθήνα, 1994
- ΑΔΑΜ-ΜΑΓΝΗΣΑΛΗ ΣΟΦΙΑ, Πρόλογος: Παν. Δ. Δημάκη, Συμβολές στην έρευνα του αρχαίου ελληνικού και ελληνιστικού δικαίου, Πάντειο Πανεπιστήμιο, Κέντρο Μελέτης Αρχαίου Ελληνικού και Ελληνιστικού Δικαίου, Αθήνα, 1992
- ΑΝΔΡΕΑΔΟΥ Μ. ΑΝΔΡΕΟΥ, Ιστορία της Ελληνικής Δημοσίας Οικονομίας, Τόμος Α' (επανέκδοση), Εκδόσεις Δημ. Ν. Παπαδήμα, Αθήνα, 1992
- ΑΝΔΡΙΟΛΑ Β., Οι Λογιστικοί Κανονισμοί εις την Αρχαίαν Ελλάδα, «Αρχείο Οικονομικών και Κοινωνικών Επιστημών», Αθήνα, 1964
- ΒΛΑΧΟΣ ΑΓΓΕΛΟΣ, Η Οικοδόμηση της Δημοκρατίας, Εκδόσεις Παπαδήμα, Αθήνα, 1999
- ΓΙΛΒΕΡΤ ΓΟΥΣΤΑΒΟΣ ΠΟΛΙΤΗΣ, Εγχειρίδιον Αρχαιολογίας του Δημοσίου Βίου των Ελλήνων, Τόμος Α', Αθήναι, 1927
- ΓΚΟΦΑΣ Χ. ΔΗΜΗΤΡΙΟΣ, Μελέτες Ιστορίας του Ελληνικού Δικαίου των Συναλλαγών, Βιβλιοθήκη της Εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας, Αριθ. 133, Αθήνα, 1993
- ΓΚΟΦΑΣ Χ. ΔΗΜΗΤΡΙΟΣ, Θάλασσα και Συναλλαγές στην Αρχαία Ελλάδα, εκδόσεις Αντ. Ν. Σάκκουλα, Αθήνα-Κομοτηνή, 1994
- ΓΚΟΦΑΣ Χ. ΔΗΜΗΤΡΙΟΣ, Το Δείγμα, Ιστορική Έρευνα επί του Ελληνικού Δικαίου των Συναλλαγών, Αθήνα, 1970

- ΓΟΓΓΑΚΗ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΑ, Η αθλητική αξία κατά τους αρχαίους στοχαστές, Εφημερίδα " Η ΚΑΘΗΜΕΡΙΝΗ ", ΕΠΤΑ ΗΜΕΡΕΣ, 23-05-04
- ΔΕΚΑΖΟΥ-ΣΤΕΦΑΝΟΠΟΥΛΟΥ ΦΩΤΕΙΝΗ, Ου λαμβάνουσι μισθόν αλλά μετοίκιον προσφέρουσιν" Ξενοφών, Πόροι, ΙΙ,2. : οι μέτοικοι στην Αθήνα των κλασικών χρόνων, Τετράδια Εργασίας, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Παντείου Πανεπιστημίου, αρ. 26, Αθήνα 1998,
- ΔΕΚΑΖΟΥ-ΣΤΕΦΑΝΟΠΟΥΛΟΥ ΦΩΤΕΙΝΗ, Η Αθήνα των δούλων, εκδόσεις Αντ. Ν. Σάκκουλα, Αθήνα, 2001
- ΔΗΜΑΚΗΣ ΠΑΝΑΓΙΩΤΗΣ, Εισαγωγή στο ιδιωτικό δίκαιο και στοιχεία γενικών αρχών αστικού δικαίου, εκδόσεις Αντ. Ν. Σάκκουλα, Αθήνα, 1987
- ΔΗΜΑΚΗΣ ΠΑΝΑΓΙΩΤΗΣ, Στοιχεία αστικού δικαίου : γενικάί αρχαί, εκδόσεις Αντ. Ν. Σάκκουλα, Αθήνα, 1976
- ΖΕΝΑΚΟΣ ΑΥΓΟΥΣΤΙΝΟΣ, Το ΒΗΜΑ, Το Βήμα Ιστορία, 04/04/2004 , Τεύχος 22, Σελ.: Υ02, Κωδικός άρθρου: Β14132Υ021, ID: 262038
- ΚΡΑΒΑΡΤΟΓΙΑΝΝΟΥ ΔΡΟΣΟΥ, Ιστορία των Αρχαίων Ελληνικών και Ρωμαϊκών νομισμάτων, Συλλογές, 1991
- ΚΑΛΕΡΓΗ Ν., Περί της εξετάσεως των Νόμων κατά το Αττικόν Δίκαιον, Αθήνα, 1957
- ΚΑΡΑΓΙΑΝΝΗΣ Φ. ΑΝΑΣΤΑΣΙΟΣ, Μέτρα αρχαίων Αθηναίων για την εξάλειψη οικονομικών παρανομιών και ανηθικότητας, Εφημερίδα ΤΟ ΚΕΡΔΟΣ, 05-06-2008
- ΚΑΤΗΦΟΡΗΣ Σ.Ι., Η βαθμής οικονομικής εξελίξεως της Αρχαιότητος, Επιθεώρησιν Κοινωνικής και Δημοσίας Οικονομικής, Τεύχος Α'-Β', 1942

- ΚΥΡΙΑΚΟΠΟΥΛΟΣ Ι. ΠΑΝΑΓΙΩΤΗΣ, Αρχαίο Ελληνικό Δίκαιο, Σύγχρονη Εκδοτική ΕΠΕ, Αθήνα, 2004
- ΠΛΩΡΙΤΗΣ ΜΑΡΙΟΣ, Χορηγίες Ένας Θεσμός Διατηρητέος, Το ΒΗΜΑ, 01/12/1996 , Σελ.: Β04, Κωδικός άρθρου: Β12405Β041, ID: 3264
- ΡΟΜΠΟΚΟΥ -ΚΑΡΑΓΙΑΝΝΗ ΑΓΛΑΙΑ, Η Συμμετοχή του πολίτη στην Αθηναϊκή Δημοκρατία, Συμβολή στη σύγχρονη Δημοκρατία, εκδόσεις Αντ. Ν. Σάκκουλα, 1999
- ΣΑΚΕΛΛΑΡΙΟΥ Μ.Β., Η Αθηναϊκή Δημοκρατία, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο, 1999
- ΣΒΟΡΩΝΟΥ ΙΩΑΝΝΟΥ, Βιβλιοθήκη των Νομισμάτων - Ητοι εγχειρίδιον της Ελληνικής Νομισματικής, Αθήνα, 1898
- ΣΙΔΕΡΙ Α.Δ., Η Θεωρία του παρεμβατισμού στην «Επιθεώρηση Κοινωνικής και Δημοσίας Οικονομικής», Τεύχος Α'-Β', 1942
- ΤΙΒΕΡΙΟΣ Α. ΜΙΧΑΛΗΣ, Η άμεση φορολογία στην αρχαιότητα, Το ΒΗΜΑ, 28/04/2002, Σελ.:Β59, Κωδικός άρθρου: Β13549Β592, ID: 245204
- ΧΟΥΜΑΝΙΔΗΣ Λ.Θ., Μαθήματα Ιστορίας Οικονομικού Βίου, Εκδόσεις Παπαζήση, 1969
- BISCARDI ARNALDO, Αρχαίο Ελληνικό Δίκαιο, Μετάφραση: Παν. Δ. Δημάκης, Εκδόσεις Παπαδήμα, 1991
- FINLEY M.I., Οικονομία και Κοινωνία στην Αρχαία Ελλάδα, Μετάφραση Ανδρέας Παναγόπουλος, Μέρος Πρώτο, Εκδόσεις Καρδαμίτσα, Αθήνα, 1988

- MIGEOTTE LEOPOLD, Η Οικονομία των Ελληνικών Πόλεων, Από την Αρχαϊκή περίοδο μέχρι του πρώιμους αυτοκρατορικούς χρόνους, Εκδόσεις Δημ. Παπαδήμα, Αθήνα, 2007
- MOSSÉ CLAUDE, Το Τέλος της Αθηναϊκής Δημοκρατίας: Κοινωνικές και Πολιτικές όψεις της παρακμής της Ελληνικής Πόλεως στον 4^ο αιώνα π.Χ., Εκδόσεις Παπαζήση, Αθήνα, 1978
- MOSSÉ CLAUDE, Αθήνα, Ιστορία μιας Δημοκρατίας, Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, Αθήνα, 1983

ΞΕΝΟΓΛΩΣΣΗ:

- BOECKH, A., *The Public Economy of Athens*, (1817) σε αγγλική μετάφραση, New York: Arno Press, 1976
- COHEN, E.E., *Athenian Economy and Society: A Banking Perspective*, Princeton, 1992
- DOWNS, A., *An Economic Theory of Democracy*, New York: Harper & Row, 1957
- DUNHAM, W. R., 'Cold Case Files: The Athenian Grain Merchants 386 B.C.', *Economic Analysis Group Discussion Paper 07-2* (2007), 1-23.
- GABRIELSEN VINCENT, *Remuneration of State Officials in Fourth Century B.C. Athens*, Odense, 1981
- GABRIELSEN VINCENT, *Financing the Athenian Fleet, Public Taxation and Social Relations*, The Johns Hopkins University Press, Baltimore and London, 1994

- CALHOUN, G. M., "Risk in sea loans in ancient Athens," *Journal of Economic and Business History* 2, 1930
- G. LE RIDER, *La naissance de la monnaie. Pratiques monétaires de l' Orient ancien*, Paris, 2001
- FINLEY I. MOSES, *The Ancient Economy*, University of California Press, Berkeley and Los Angeles, 1973
- FINLEY I. MOSES, *Studies in Land & Credit in Ancient Athens, 500-200 B.C.*, New York, Arno Press, 1973
- FRANCOTTE HENRI, *Les Finances des cités Gréques*, Paris 1909
- FRANCOTTE HENRI, *L'industrie dans la Grèce Ancienne*, Volume II,
- FRENCH ALFRED, *The Growth of the Athenian Economy*, Routledge & Kegan Paul, London, 1964
- EDWARD M. HARRIS, "Law and Economy in Classical Athens: [Demosthenes] 'Against Dionysodorus,'" A. Lanni, (εκδ.) "Athenian Law in its Democratic Context" (Center for Hellenic Studies On-Line Discussion Series).
- HARRISON A.R.W., *The Law of Athens, The Family and Property*, Oxford, Clarendon Press, 1968
- KARAYIANNIS D. ANASTASSIOS, BITROS C. GEORGE, *The liberating power of entrepreneurship in ancient Athens*, University of Piraeus
- KARAYIANNIS, D. ANASTASSIOS, "The Platonic ethico-economic structure of society," *Quaderni di Storia dell' Economia Politica*, VIII, No 1, 1990
- LOOMIS T. WILLIAM, *Wages, Welfare Costs and Inflation in Classical Athens*, Michigan Press, 1999

- MAC DOWELL, D.M., Law-making in Athens in the fourth century B.C., JHS 95, 1975
- MARSHALL, A., (1890), *Principles of Economics*, (1890) 8th ed. London: Macmillan, 1959
- MICHELL H., *The Economics of Ancient Greece*, Cambridge, W. Heffer & Sons Ltd, 1957
- SHIPTON, K. "Money and the Elite in Classical Athens." In *Money and Its Uses in the Ancient Greek World*, edited by A. Meadows and K. Shipton, Oxford: Oxford University Press, 2001.
- WALKER, A. S., *A Chronological Study of the Greek Imperial Coinage of Athens based on the Collection of the Agora Excavations at Athens (διδ. διατριβή)*, Ann Arbor 1980.

ΑΡΧΑΙΑ ΚΕΙΜΕΝΑ:

- ΑΙΣΧΙΝΗΣ, Κατά Τιμάρχου, Εκδόσεις Ι. Ζαχαρόπουλος.
- ΑΡΙΣΤΟΤΕΛΗΣ, Πολιτικά, Εκδόσεις Ι. & Π. Ζαχαρόπουλος.
- ΑΡΙΣΤΟΤΕΛΗΣ, Αθηναίων Πολιτεία, Εκδόσεις Ι. & Π. Ζαχαρόπουλος.
- ΗΡΟΔΟΤΟΣ, Έργα και Ημέραι, Εκδόσεις Ι. & Π. Ζαχαρόπουλος.
- ΞΕΝΟΦΩΝΤΟΣ, Ελληνικά, Εκδόσεις Ι. & Π. Ζαχαρόπουλος.
- ΞΕΝΟΦΩΝΤΟΣ, Οικονομικός, Εκδόσεις Ι. & Π. Ζαχαρόπουλος.
- ΞΕΝΟΦΩΝΤΟΣ, Πόροι ή Περί Προσόδων, Εκδόσεις Ι. & Π. Ζαχαρόπουλος.

ΛΕΞΙΚΑ:

Oxford Classical Dictionary (OCD), 3^η έκδοση αναθεωρημένη , S. Hornblower, A. Spawforth (εκδ.), Oxford University Press, 2003.

ΔΙΚΤΥΑΚΟΙ ΤΟΠΟΙ:

<http://www.coinsmania.gr>

<http://www.livepedia.gr>

<http://www.wikipedia.gr>

<http://www.eie.gr>